

ชีวประวัติหลวงวิจิตรวาทการ

หลวงวิจิตรวาทการ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปลัดบัญชาการคนแรก
ของสำนักนายกรัฐมนตรี¹ ในการจัดตั้งรัฐบาล เมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ.
2502² เป็นผู้ทรงคุณวุฒิสูง และเป็นทั้งนักการทูต นักบริหาร นักปราชญ์ นักประ
พันธ์ นักปาฐกถา และนักการศึกษาสำคัญผู้หนึ่งในวงการศึกษาไทย นอกจากนี้ยัง
มีความเชี่ยวชาญในวิทยาการหลายแขนง เช่น ประวัติศาสตร์ ปรัชญา ศาสนา
จิตวิทยา รัฐศาสตร์ ภาษาศาสตร์ เภสัชศาสตร์ และสังคมศาสตร์ เป็นต้น
หลวงวิจิตรวาทการ ได้ทำการศึกษาค้นคว้าจนสามารถนำความรู้ที่นำมาใช้ให้เกิด
ประโยชน์แก่ตนเอง และประเทศชาติได้อย่างดียิ่ง³ จึงนับว่าเป็นบุคคลหนึ่งใน
บรรดา "คนมีประโยชน์" ของชาติ ชีวติการทำงานของหลวงวิจิตรวาทการ เป็น
เรื่องที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง สมควรยึดถือเป็นแบบอย่างและเป็นแนวทางในการสร้าง
ตนและการทำงานของคนในสมัยปัจจุบัน⁴

¹ สมบัติ ธนะรัชต์, "คำไว้อาลัย," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 รวบรวม
และจัดพิมพ์โดยคณะรัฐมนตรี (พระนคร, สำนักนายกรัฐมนตรี, 2505), [พิมพ์เป็น
ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ], หน้า (ก).

² ชิน ชุมชุม, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," วิจิตรวาทการ
อนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 18.

³ มาลี อติแพทย์ และ เจริญ ไชยชนะ, ประวัติครู, (พระนคร,
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 135.

⁴ สมบัติ ธนะรัชต์, เรื่องเดิม, หน้า (ก).

กำเนิด

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นบุตรของนายอินและนางคล้าย วัฒนพฤคา เกิดเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2441 เวลาประมาณ 04.00 นาฬิกาที่กรุงศรีอยุธยา ตรงกับวัน 5 3 9 คำ ที่ตำบลสะแกกรัง อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี มีนามเดิมว่า กิมเหลียง วัฒนพฤคา¹ และมีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน 8 คน คือ

1. นางกิมเหล็ง สุภาพักตร์ (วัฒนพฤคา)
2. หลวงวิจิตรวาทการ (กิมเหลียง วัฒนพฤคา)
3. นางสาวกิมดี วัฒนพฤคา (ถึงแก่กรรม)
4. นางสาวกิมเอียง วัฒนพฤคา (ถึงแก่กรรม)
5. นางมาลี รัตนันท์ (กิมไล้ วัฒนพฤคา)
6. นางสาวกิมลุย วัฒนพฤคา (ถึงแก่กรรม)
7. เด็กชาย (ถึงแก่กรรมเมื่อคลอด)
8. เด็กหญิง (ถึงแก่กรรมเมื่อคลอด)²

นายอินกับนางคล้าย เป็นชาวบ้านตำบลสะแกกรัง อำเภอเมือง³ จังหวัดอุทัยธานี มีอาชีพค้าขายโดยมีเรือพายมาลำหนึ่งเป็นพาหนะ และปลูกเรือแพไม้ไผ่ผ่าซีกตะแคงจอดอาศัยอยู่ตรงหน้าบ้านใหญ่ของหลวงสกลดรุณมา ที่ริมแม่น้ำสะแกกรัง อันเป็นแม่น้ำแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยา⁴

¹หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ, (ได้จากแม่เอกสารของหลวงวิจิตรวาทการ).

²สัมภาษณ์ นางกิมเหล็ง สุภาพักตร์ และ นางมาลี รัตนันท์ 8 สิงหาคม 2516.

³ปัจจุบัน คือ อำเภอเมือง

⁴สัมภาษณ์ นายจันท วัฒนพฤคา บรรณารักษ์เอกหอสมุดแห่งชาติ 6 สิงหาคม

บันทึกตอนหนึ่งของหลวงวิจิตรวาทการ เขียนย่อ ๆ ไว้ว่า

ที่อยู่เป็นแฟมไผ่ เป็นฉากรุงรัง จอคออาศัยอยู่บนบานบานผู้มีชื่อ
คนหนึ่ง ซึ่งเป็นตาของข้าพเจ้าเอง คือหลวงสกลรักษา เป็นนาย
อำเภอ มีช่างหลายเชือก เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก ๆ ข้าพเจ้าชอบขี่
ช้างมาก เพราะเวลาจะไปตรวจราชการต้องใช้ช้างเป็นพาหนะ¹

ครอบครัวของนายอินนางกลายเป็นครอบครัวที่ยากจน แต่ทั้งสองเป็นผู้ที่มีความ
ขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพเป็นอย่างมาก ปกติจะตื่นนอนประมาณ 04.00 นาฬิกา
เป็นประจำ เพื่อออกเรือไปค้าขายตามหมบานริมแม่น้ำสะแกกรัง นายอินและนางคล้าย
ไต่หะยามฝึกฝนและอบรมบุตรธิดาทุกคนให้มีความขยันหมั่นเพียรอยู่เสมอ และไม่ยอม
ปล่อยใ้บุตรธิดาทุกคนอยู่ว่างโดยไม่มีงานทำ วิธีฝึกฝนก็คือ ก่อนจะออกเรือไปค้าขายนาง
คล้ายไต่หะทำข้าวเหนียวหนากุ้งใ้บุตรธิดา นำไปขายที่ตลาดในตอนเช้า เด็กชายกิมเหียง
เป็นผู้หนึ่งซึ่งต้องออกไปขายขนมในตอนเช้าก่อนไปโรงเรียนเป็นประจำทุกวัน นอกจากนี้
ในยามว่าง เด็กชายกิมเหียงยังชอบเข้าป่าเก็บผักเพื่อมาใ้มารดาปรุงอาหาร

นอกจากฝึกฝนและอบรมบุตรธิดาใ้มีความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพแล้ว
นายอินยังใ้ชื่อว่า เป็นบิดาที่เอาใจใส่ต่อการศึกษาศึกษาของบุตรธิดาเป็นอย่างดี โดยใ้หา
เวลาว่างสั่งสอนบุตรธิดา จนสามารถอ่านออกเขียนได้ทุกคน สำหรับบุตรนอกจากจะ
สอนเองที่บ้านแล้วยังส่งเข้าโรงเรียนรัฐบาลเพื่อศึกษาเพิ่มเติม ทั้งยังมีความตั้งใจที่จะ
ส่งบุตรเข้าศึกษาต่อทางธรรมและบาลีในกรุงเทพฯ เพื่อจะได้เป็นใหญ่ทางฝ่ายสงฆ์
เช่นเดียวกับพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์องค์ที่ 14 ของวัดมหาธาตุ
ซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในละแวกเดียวกัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เสฐียร พันธงชัย, ทินกร ทองเสวต, และ พระเทพวิสุทธิโมลี, (ผู้รวบรวม), "ชีวิต พงศาวดาร หลวงวิจิตรวาทการ ตอนปฐมวัย," วิจิตรสาร (อ้างอิงจากแฟมเอกสารของนลครี หลวงวิจิตรวาทการ) ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 จัดทำโดยสำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, หน้า 10.

เมื่อเยาว์วัยเด็กชายกิมเหลียง ชอบเล่นอยู่อย่างหนึ่ง คือ เล่นเป็นนายทหาร โดยหาไม้มาผูกติดกับบันไดของตมทำเสมือนกระบี่ ชีวิตวัยเด็กของเด็กชายกิมเหลียง มีอิสระมากกว่าใคร ๆ ในบ้าน เพราะเป็นคนโปรดของครอบครัว และเป็นบุตรชายคนเดียวของตระกูล วัฒนพฤดา

เมื่อ พ.ศ. 2456 นางคล้ายถึงแก่กรรม หลังจากนั้นอีก 5 ปี นายอิน วัฒนพฤดา ได้สมรสใหม่กับนางสาวบุญคง¹ ต่อมา มีบุตรกับนางบุญคงอีก 1 คน คือ นายเฉลิม วัฒนพฤดา ซึ่งปัจจุบันดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองในกระทรวงการต่างประเทศ²

การศึกษา

เด็กชายกิมเหลียง วัฒนพฤดา ใ้รับการศึกษาระดับต้นจากบิดามารดาตั้งแต่อายุได้ 5 ขวบ ตั้งปรากฏในบันทึกที่เจามองประวัติที่เขียนย่อ ๆ ไว้ว่า

... ตั้งแต่อายุ 5 ขวบ จำได้ว่าพอเคยเขียน ก.ข. ใส่กระดาษชนวนไว้ให้ในเวลากลางวัน และพอ 4 นาฬิกาก็ต้องแจวเรือไปค้าขายสองคนกับแม่ อยู่ทางนี้มียายคอยดูแลให้เรียนหนังสือตามที่พ่อเขียนไว้ให้ เวลาค้าพอกลับมาดูว่าเรียนได้ถูกต้องแล้ว ก็เขียนต่อให้ใหม่สำหรับวันรุ่งขึ้นต่อไป เวลานอน นอนกับยา ซึ่งเป็นคนจดจำนิยายต่าง ๆ ไว้ได้มาก และเล่าให้ฟังเสมอ จนกระทั่งเรื่องสังข์ทอง รามเกียรติ์ อิเหนา พระอภัยมณี และขุนช้างขุนแผน เหล่านี้อยู่ในสมองของข้าพเจ้าหมกก่อนที่จะลงมืออ่านไ้เอง³

¹สัมภาษณ์ นางกิมเหลียง สุภาพักตร์ และ นางมาลี รัตโนทัย.

²สัมภาษณ์ นายเฉลิม วัฒนพฤดา หัวหน้ากองในกระทรวงการต่างประเทศ กรมพิธีการทูต 6 สิงหาคม 2516.

³เสฐียร พันธรั้งมี, ทิเกร ทองเสวต, และ พระเทพวิสุทธิโมลี, เรื่องเดิม, หน้า 10-1.

อายุ 8 ขวบ ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนวัดขวิด ตำบลสะแกกรัง อำเภอเมือง
จังหวัดอุทัยธานี และจบประโยคประถมศึกษาเมื่อปี พ.ศ. 2450 เมื่ออายุได้ 10 ขวบ¹
บันทึกอีกตอนหนึ่งใ้กล่าวไว้ว่า

ข้าพเจ้าเป็นหลานโปรดของตามาก ได้เคยเรียกข้าพเจ้าไปหัด
เขียนจำนวนห้อง ตั้งแต่ข้าพเจ้ายังเล็ก ๆ พอแม่ไม่มีทุนจะให้เข้า
ศึกษาต่อไป จึงเปลี่ยนวิธีใหม่ ได้เข้าศึกษาในทางธรรมอยู่ในวัด
มหาธาตุ ตั้งแต่อายุ 13-20 ปี²

ในปี พ.ศ. 2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดฯ ให้
ย้ายสถานที่ราชบัณฑิตยสถานพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร จากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ไปจัดเป็น "บาลีวิทยาลัย" ขึ้นที่วัดมหาธาตุ และพระราชทานนามว่า "มหาธาตุวิทยาลัย"
จึงนับเป็นครั้งแรกที่มีคำว่า "วิทยาลัย" เกิดขึ้นในประเทศไทย³

เด็กชายกิมเหลียง ได้เข้ามาศึกษาอยู่ในวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เมื่อปี
พ.ศ. 2453 มาอยู่กับมหาชู้ซึ่งเป็นอาทิตตะ 1 โดยมีเจ้าคุณสมเด็จพรวันรัต (เกิด
อุทุมพรหามาเถระ) เป็นเจ้าคณะและเจ้าอาวาสอยู่ในขณะนั้น และมีสมเด็จพรวันรัต
(เฮง เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์องค์ที่ 14 ของวัดมหาธาตุ ซึ่งขณะนั้นยังเป็นพระ
ราชาคณะ คือ ที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ เป็นผู้ช่วยการสอน⁴ ระยะเวลาอันเป็นระยะเวลา
ที่เริ่มปรับปรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณรจากแบบเก่า⁵ มาเป็นแบบใหม่⁶ ดังนั้น

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

² เสือียร พันธ์รังษี, ทินกร ทองเสวก, และ พระเทพวิสุทธิโมลี, เรื่องเกี่ยว,
หน้า 11.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12-3.

⁴ เสือียร พันธ์รังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 9.

⁵ มีสอนเฉพาะนักธรรมและบาลีเท่านั้น.

⁶ เพิ่มวิชาภาษาไทยและคำนวณเข้าไปในหลักสูตร.

เด็กชายกิมเหลียง วัฒนปฤดา จึงเป็นนักเรียนบาลีวิทยาลัยรุ่นแรกตามหลักสูตรแบบใหม่ของสำนักวัดมหาธาตุ¹

เมื่อเด็กชายกิมเหลียง ศึกษาอยู่ในมหาธาตุวิทยาลัย จนมีความรู้พอจะเข้างานเปรียญได้แล้ว จึงบวชเป็นสามเณร และได้ฉายาว่า มุมมรสี² ในปี พ.ศ. 2457 ก็สอบได้เปรียญ 3 ประโยค ปีต่อมา พ.ศ. 2458 สอบได้เปรียญ 4 ประโยค และเมื่ออายุ 19 ปี ในปี พ.ศ. 2459 สอบได้เปรียญ 5 ประโยค³ ได้เป็นที่ 1 ในประเทศไทย และได้รับพระราชทานประกาศนียบัตรหมายเลข 1 จากพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴

เมื่อสอบเปรียญ 4 ประโยคได้แล้วก็ได้รับแต่งตั้งจากสมเด็จพระวันรัต (โศภณ เขมจารีมหาเถระ) ให้เป็นครูสอนนักเรียนและบาลีแก่พระภิกษุและสามเณร⁵ ที่มหาธาตุวิทยาลัย ร่วมกับเพื่อน ๆ รุ่นเดียวกันเวลานั้น มีหลวงบริบาลบุรีรัตน์ (มหาป่วน) หลวงสรนิตยาคม (มหาบุษย) ผู้พิพากษา (มหาเทียบ) ผู้พิพากษา (มหาปุ่น) อัยการ และนายทอง (มหากิม) หงส์สดคารมภ์ เป็นต้น ต่อมาหาชุมชนเป็นอาลาสิกขาบท สามเณร กิมเหลียง จึงได้ย้ายไปอยู่ที่คณะเลข 2 ในสำนักเจ้าคุณสมเด็จพระวันรัต (โศภณ เขมจารีมหาเถระ)⁶

¹ สัมภาษณ์ หลวงบริบาลบุรีรัตน์ อดีตศาสตราจารย์มหาวิทยาลัยศิลปากร 22 กรกฎาคม 2516.

² สัมภาษณ์ นายเสวียร พันธรังษี บรรณาธิการฝ่ายต่างประเทศหนังสือพิมพ์ข่าวไทย 18 กรกฎาคม 2516.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

⁴ หลวงวิจิตรวาทการ, "ชีวิตกับสำนัก," วิจิตรสาร ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 24.

⁵ สัมภาษณ์ หลวงบริบาลบุรีรัตน์.

⁶ เสวียร พันธรังษี, เรื่องเดิม, หน้า 10.

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทราพระราชบัญญัติขนานนามสกุลขึ้นในปี พ.ศ. 2456 เพื่อให้คนไทยทุกคนมีนามสกุลใช้เช่นอารยประเทศ¹ เรื่องตั้งนามสกุลนั้นได้แพร่หลายเข้ามาในวัดมหาธาตุสามแฉกก็มิหลีกเลี่ยงเป็นคนปรกในหมู่ศิษย์วัดมหาธาตุที่คิดตั้งนามสกุลในเวลานั้นว่า "วัฒนปฤดา" เพื่อน ๆ รวมสำนักก็ตั้งนามสกุลขึ้นเองตามสามแฉกมิหลีกเลี่ยงบาง เช่น สามแฉกิม ตั้งนามสกุล หงส์ศการภัก สามแฉกบุญช่วย ตั้งนามสกุล สรสุภาติ และสามแฉกป่วน ตั้งนามสกุล อื่นต่าง ๆ เป็นต้น²

ระหว่างเป็นครูอยู่ในวัดมหาธาตุนี้ สำนักวัดมหาธาตุวิทยาลัยต้องการคัดเลือกหนังสือภาษาไทยที่เป็นเรียงความชั้นดีขึ้นใช้เป็นแบบเรียนของสำนัก สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ) ผู้อำนวยการสอนในเวลานั้น ได้ประชุมภิกษุสามเณรที่เป็นครูทั้งหมด มีภิกษุสามเณรกว่า 10 รูปเข้าร่วมประชุม พระพิมพ์ธรรม³ เป็นประธานการประชุม ที่ประชุมเสนอรายชื่อต่าง ๆ เข้ามาพิจารณาหลายเล่มหลายเรื่องด้วยกัน สามแฉกิมหลีกเลี่ยง เสนอเรื่องสามก๊ก โดยอ้างเหตุผลว่าเป็นความเรียงภาษาไทยที่ดี มีความรู้ สดก มีปัญหา และอธิบายต่าง ๆ ดี ที่ประชุมเห็นชอบด้วย แต่เนื่องจากหนังสือสามก๊ก ใหญ่เกินไป จึงเลือกเอาเฉพาะตอนโจโฉแตกทัพเรือขึ้นเป็นแบบเรียน เจ้าหน้าที่กระทรวงธรรมการ⁴ ในเวลานั้นก็รับรองว่าการเลือกหนังสือภาษาไทยของวัดมหาธาตุวิทยาลัยถูกต้องและได้หนังสือดีจริง⁵

¹ "พระราชบัญญัติขนานนามสกุล พระพุทธศักราช 2456," ประกาศพระราชบัญญัติพระราชกำหนดต่าง ๆ รัชกาลที่ 6 (พระนคร, โรงพิมพ์มณฑลกิจ, ร.ศ. 131), หน้า ๗๘.

² สัมภาษณ์ หลวงบริบาลบุรีรักษ์.

³ คีตเจ้าอาวาสองค์ที่ 15 ของวัดมหาธาตุ (ช้อย ฐานตฤตเถระ).

⁴ ปัจจุบัน คือ กระทรวงศึกษาธิการ.

⁵ เสวยร พันธวังนี้, "พทธี หลวงวิจิตรวาทการ ...," หน้า 12-3.

แต่หนังสือสามก๊กเล่มเดียวกันไม่พอ ต้องเลือกหนังสือเล่มอื่น ๆ ประกอบอีก กราวนี้สามเศรณิกมเหสียง เสนอหนังสือเรื่อง พลเมืองดี และ จรรยาแพทย์ ซึ่งเป็นนิพนธ์ของพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี โดยอ้างว่าหนังสือทั้งสองเล่มนี้มีสำนวนดีทั้งคู่ และเล่มที่สองยังดีในค่านิยมระบอบเก่าที่ประชุมเห็นควยและยอมรับเอาเล่มที่สอง คือ จรรยาแพทย์ ขึ้นเป็นแบบเรียนอีกเล่มหนึ่ง¹

ประธานที่ประชุมแจ้งว่า สำนักกองการหนังสือเกี่ยวกับประวัติของพระพุทธเจ้า และพระพุทธศาสนา เป็นแบบเรียนภาษาไทยในสำนักควย ประธานจึงได้เสนอหนังสือสองเรื่อง คือ พุทธประวัติ และ พุทธานพุทธประวัติ ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระวชิรญาณวโรรสทั้งสองเรื่อง โดยให้เลือกเอาเพียงเรื่องเดียว สามเศรณิกมเหสียงเสนอให้เอาพุทธประวัติ เป็นแบบเรียน อ้างเหตุผลว่า เป็นประวัติของเอกอัครบุรุษในโลก และพระประวัติบางตอนมีคำอธิบายเปิดอองให้ใคร่สนใจศึกษาสันนิษฐาน เป็นเครื่องช่วยให้มีทางฝึกสมอง ซึ่งผู้ศึกษาสามารถวิเคราะห์หาเหตุผลไต่ถามสติปัญญาของตนเอง ที่ประชุมเห็นควยกับขอเสนอของสามเศรณิกมเหสียงและยอมรับเอาหนังสือพุทธประวัติ เป็นแบบเรียนของสำนักวัดมหาธาตุวิทยาลัยสืบมาจนทุกวันนี้²

อีกประการหนึ่งที่สมเด็จพระวันรัต ผู้อำนวยการสอนของสำนักกองการ คือ หัวข้อธรรมะที่จะไปสอนในวิชาเรียงความในสำนัก จึงมอบให้สามเศรณิกมเหสียงรวบรวมหัวข้อธรรมะจากหนังสือพุทธภาษิตบาง โลกนิติบาง และธรรมนิติบาง เมื่อเลือกได้แล้วให้ประชุมครูบาลีและนักธรรมทุกคน กัดเลือกพุทธภาษิตที่ดีเสนออนุมัติ สามเศรณิกมเหสียงเลือกภาษิตมาเสนอที่ประชุม 4 หัวข้อควยกันคือ

1. โลกิกลาภ สหุทธิ รูป นกคุเหนวามีเสียงเป็นสำคัญ
2. ขมา รูป ตปัสสูสินี นักพรตมีความอดทนเป็นสำคัญ
3. วิหารูป ปุริสถาน บุรุษมีวิชาเป็นสำคัญ

003451

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ขอนี้มีภาชิต์คืออย่างหนึ่งว่า วิชา รูป อรูปนี้ คนรูปชี้เหรมีวิชาเป็นสำคัญ

4. นารี รูป สุรูปตา นารีมีรูปเป็นสำคัญ

ขอนี้มีภาชิต์คืออย่างหนึ่งว่า นารี รูป ปิติพุพตา นารีมีการปฏิบัติสาวี เป็นสำคัญ

การประชุมครั้งนี้มีครูบาดีและนักธรรมเข้าร่วมประชุม 20 รูป ที่ประชุมปรึกษาตกลงกันเป็นเอกฉันท์ในข้อ 1 และ 2 ข้อ 3 ปีโตเดียวกันบาง แต่ในที่สุกักตกลงกันว่า ให้เอาความหมายที่หนึ่ง วิชารูป ปุริสาน์ คือมูรมมีวิชาเป็นสำคัญ ส่วนในข้อ 4 มีการโตเดียวกันมากที่สุด บรรดาครูบาดีและนักธรรม 19 รูป ให้เอาความหมายที่สอง โดยอ้างเหตุผลว่า ขึ้นชื่อว่าหญิงแล้ว คุณสมบัติที่สำคัญที่สุดก็คือ การปฏิบัติคนข้างเคียง คี ตีนก่อนนอนหลัง และอื่น ๆ ตามหลักกิริยาปฏิบัติ อันเป็นโอวาทของพระพุทธเจ้า ซึ่งไม่มีใครจะเถียงได้ เหลืออยู่เพียงรูปเดียว คือ สามเณรภิกขุเหลือยง ซึ่งไม่เห็นควย และต้องการให้เอาความหมายที่หนึ่ง พร้อมกับอ้างเหตุผลว่า ขึ้นชื่อว่าหญิง คุณสมบัติอันควรจะประเสริฐสำหรับตนกว่าความมีรูปร่างเป็นไม่มี บรรพชนารีก็ต้องดูรูปก่อน ใครมีรูปดี รูปสวย แต่งกายกึ่งกาย เรื่องปฏิบัติก็ว่ามีดีไม่ใช่อะไรสั่งสอนกันไคภายหลัง รูปสมบัติของ นารีมีคามากสำหรับบุรุษ และสามเณรภิกขุเหลือยงยังอ้างหญิงงามในวรรคที่หลายคนประกอบเหตุผลลงตบอีกควย ไคพยายามโตอยู่รูปเดียวจนเหนื่อยอ่อน ก็ยังไม่มืใครเห็นควย จึงลุกเกินจากที่ประชุมไป เพื่อน ๆ ในที่ประชุมถามว่ายอมแพแล้วหรือ สามเณรภิกขุเหลือยงตอบว่ายัง ยังไม่ยอมแพ ยังจะไม่หนีไปไหน ขอให้เดินคิอีกสักหนอย หารไปสัก 10 นาที ก็เดินกลับเข้ามาในที่ประชุมอีก คราวนี้ยื่นประกาศต่อนาทีที่ประชุมว่า

“พระพุทธเจ้าเป็นเอกอัครมหาบุรุษ เลิศกว่าผู้ใดในโลก ไชหรือไม”

ที่ประชุมรับว่า “ไช”

“พระนางมหายาเยเวี เป็นพระพุทธรมารดา ไชหรือไม”

ที่ประชุมรับว่า “ไช” อีก

เหตุไคพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา จึงอภิเชกกับพระนางมาเยา”

ที่ประชุมตอบว่า “เพราะพระนางมหายาเยมีความงามเป็นเลิศ พระบิดาจึงไคใหอภิเชก”

“แล้วมีอะไรเป็นเหตุ อีกหรือไม”

คราวนี้เสียงตอบโต้ที่ประชุมหลายเสียงไม่ตรงกัน โดยอ้างเหตุผลต่างกันไป คนละอย่างสองอย่าง. สามเณรก็มึนงงจึงยั่วว่า คิดกันดูให้ดีๆ อะไรเป็นเหตุกับ แน่ เมื่อที่ประชุมไม่มีความแน่ใจเพราะหาหลักฐานอะไรมาแสดงไม่ได้ เสียงที่รวมกันอยู่ทั้ง 19 เสียงก็เริ่มแตกออก และไม่มีใครพูดอะไรอีก สามเณรก็มึนงงจึงเริ่มขึ้นว่า "เหตุที่แท้จริงนั้น ก็คือความงาม ความเป็นยอดมเหศวรเสนาของพระนางมัทมาทยา และอาจความงามของพระนางมัทมาทยาในคัมภีร์ปฐมสมโพธิ์ประกอบเพิ่มเติมอีกด้วย ในที่สุดที่ประชุมก็ยอมรับเหตุผลตามที่สามเณรก็มึนงงเสนอมา และเปลี่ยนใจรับเอา เทวีรูปี สุรูปตา นารีมีรูปเป็นสำคัญ ขึ้นเป็นหัวข้อพุทธภาษิตเพื่อเสนออนุมัติต่อไป¹

พุทธภาษิตที่นำมาเป็นหัวข้อสอนนักเรียนในวิชาเรียงความของสำนักมหาธาตุวิทยาลัย สมัยสามเณรก็มึนงงเป็นครูบาจารย์นั้น ได้มีชื่อเสียงออกไปยังสำนักอื่น ๆ ภายนอกมหาธาตุวิทยาลัย แม้สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้อำนวยการศึกษาบาลีและธรรมของสงฆ์ ก็ทรงอนุญาตให้นำหัวข้อธรรมจากพุทธภาษิตของสำนักมหาธาตุวิทยาลัยใช้ในการสอบไล่นักเรียนธรรมสนามหลวงด้วย²

นักประพันธ์และนักหนังสือพิมพ์ในวัด

ในสมัยของสามเณรก็มึนงง มีสมาคมหนึ่งเกิดขึ้นในวัด เรียกว่า "สมาคมสัมพหุลา" สมาคมนี้นี้มีงานสำคัญอยู่อย่างหนึ่งคือ งานออกหนังสือพิมพ์วัด มีนักหนังสือพิมพ์ที่สำคัญ ๆ หลายรูป ก็คือ สามเณรก็มึนงง สามเณรบุญช่วย สามเณรพุทธ สามเณรเทียบ และสามเณรก็มึนงง เป็นกัน ในการเขียนหนังสือพิมพ์วัดนั้นใช้นามปากกาทันทุกคน ใครเขียนเรื่องมากก็นามปากกามากไปตามจำนวนเรื่องที่เขียน สามเณรก็มึนงงมีนามปากกามากกว่าทุกคน นามปากกาที่จำได้มีพระราม เป็นของสามเณรก็มึนงง เป็นของสามเณรพุทธ ฤาษีตาไฟ เป็นของสามเณรเทียบ องคต เป็นของสามเณรก็มึนงง เรื่องที่เขียนกันนั้นมีหลายประเภท เช่น กวีนิพนธ์ ร้อยแก้ว สารคดี ประวัติศาสตร์ และธรรมะก็มี ครั้งแรกเรื่องที่เขียนก็อยู่แค่เพียงในเขตวัด นานเข้าก็เลยออกไปนอกวัด

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21-3.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

แต่ที่นิยมเขียนกันมากที่สุดดูเหมือนจะวนเวียนอยู่ตามกำแพงวัด และสอดแทรกเข้าไปในกุฏิของเพื่อน ๆ บางรูปเอาพงศาวดารจีนมาเป็นแบบ เอาเรื่องของเพื่อน ๆ มาสอดเขียนกันเล่นอย่างสนุกสนาน คือบางคนกลายเป็นฮ่องเต้ และหลวงจีน โดยไม่รู้ตัวบ้าง เป็นต้น

หนังสือพิมพ์ของสมาคมสัมพันธลา ออกกันรายสะดวก คือเขียนเสร็จเมื่อไรก็ออกเมื่อนั้น มีลักลอบเอาไปติดไว้ตามกระดานคำบ้าง กำแพงบ้าง วิหารบ้าง ที่เขียนหนังสือบ้าง บางทีก็ปลิวมาให้อ่านเฉย ๆ ก็มี บางทีมีแผนเดียว บางทีมีสองสามแผน ลักลอบออกอยู่ได้ประมาณ 6 เดือน เกิดเขียนวาทันเองไปมารุนแรงจนสมเด็จพระวันรัตทราบเรื่องเขาก็เรียกบรรดานักหนังสือพิมพ์ทั้งหลายเข้าประชุมตักเตือน สมาคมสัมพันธลาจึงต้องล้มเลิกไป¹

การเรียนภาษาต่างประเทศ

การเรียนในวัดมหาธาตุวิทยาลัยสมัยนั้น สมเด็จพระวันรัต ผู้อำนวยการสำนักกำหนดไว้ว่าจะต้องเรียนเฉพาะภาษาบาลี ธรรมะ คำนวณ และภาษาไทย เท่านั้น ใครจะเรียนอะไรตามความพอใจของตนไม่ได้ ไม่อนุญาตให้ทั้งสิ้น เพราะไม่ต้องการให้ลูกศิษย์หาของทางออกนอกวัด และลาสิกขาบ่ไปเป็นฆราวาส วิชาภาษาต่างประเทศอยู่ในจำพวกวิชาที่ถูกห้าม และได้ตั้งกฎไว้ว่า ถ้าใครเรียนภาษาต่างประเทศ ถ้าจับได้จะถูกทัณฑ์กรรมตามโทษที่กำหนดไว้สองสามอย่างคือ ถอนหญ้า กวาดโบสถ์ กวาดคณະ และอย่างแรงที่สุดคือ ล้างส้วม แต่สามเณรก็มิเห็นว่าเป็นโทษเหล่านี้ไม่สำคัญสำหรับผู้ที่ตั้งใจจริง คว้าความอยากจริง จึงละเมิดกฎของท่านเจ้าคุณสมเด็จพระวันรัต คว้าการลักเรียนภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสด้วยตนเอง² โดยการลักลอบซื้อตำราเรียนภาษาอังกฤษซึ่งแต่งโดย บี. โอ. คาร์ท ไรท์ (B. O. Cart Right) มาฝึกฝนอยู่

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18-20.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 14-5.

แต่ในกฎเงิบ ๆ คนเดียว จนกระทั่งภาษาอังกฤษใช้การได้ดี แล้วจึงใช้วิธีหลอกคน ด้วยวิธีจิตวิทยา คือ รั้งหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษมาอ่านอย่างเปิดเผย เมื่ออ่านแล้วก็เอาบิกไวท์นาฏให้เห็นเต็มไปหมด สมเด็จพระวันรัต ได้รับความอกเลาและฉานมาเห็นเขา ก็เข้าใจว่าสามเณรก็มเกลี้ยงไม่ได้เรียนภาษาต่างประเทศจริง และยังพูดว่า ถ้าสามเณรก็มเกลี้ยงเรียนภาษาต่างประเทศจริงแล้ว คงไม่กล้าเอามาบิกไวท์ให้เห็นเช่นนี้¹

สามเณรก็มเกลี้ยง ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีมานะวิริยะกล้า เป็นคนขยัน ใฝ่ใจในหนังสืออยู่เป็นนิจ กฎของสามเณรก็มเกลี้ยงแห่งเดียวมีหนังสือมากกว่ากฎของสามเณรรูปอื่น ๆ 5 รูปรวมกัน จึงเป็นผู้เรียนหนังสือทั้งภาษาบาลี ภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ ทั้งเป็นคนมีวาทีอีกด้วย ปกติมักจะไม่ค่อยยอมแพ้อุปสรรคใด ๆ ทำอะไรทำจริง ไม่จับจก² เช่น คราวจะสอบเปรียญ 4 ประโยค ในเวลานั้นใช้หลักสูตรมงคลทิพนีสองภาค มีพิมพ์เสร็จเป็นตำราเพียงภาคหนึ่งภาคเดียว ภาคสองรอการชำระจากหลักฐานในโปลานกอน เมื่อชำระแล้วต้องคัดลอกเป็นภาษาไทยจนเรียบร้อย จึงจะพิมพ์ได้ เพื่อน ๆ ที่เรียนอยู่รุ่นเดียวกันต่างก็รอฉบับพิมพ์ แต่สามเณรก็มเกลี้ยงไม่ยอมรอไปขอยืมฉบับชำระแล้วมาจากเพื่อนคนหนึ่ง มาบิกกฎนี้คัดลอกด้วยลายมือของตนเองอยู่ถึง 5 เดือนเต็มจึงสำเร็จ ก่อนสอบไล่ปีนั้นจึงมีฉบับคัดลอกด้วยลายมือของสามเณรก็มเกลี้ยงเพียงฉบับเดียวเท่านั้นที่ใจเรียนกัน³

อีกประการหนึ่งคือ การลักลอบเรียนภาษาต่างประเทศทั้งภาษาอังกฤษ และฝรั่งเศส จนสำเร็จใช้การได้ดี มีหลักฐานปรากฏคือ แปลพงศาวดารเยอรมันออกเป็นภาษาไทย ออกพิมพ์เผยแพร่ และเป็นครั้งแรกที่แสดงฉายาธมมรศี เป็นนามปากกา

¹ สัมภาษณ์ หลวงบริบาลปริทัศน์.

² เสือชูร พันธรังษี, เรื่องเคิม, หน้า 24.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

ว่า "แสงธรรม" คอย คอมาภายหลังสมัยจัดทำหนังสือดวงประทีป ก็ได้นำพงสาวดาร
เขอร่มนมาลงพิมพ์ในหนังสือดวงประทีปอีกครั้งหนึ่ง¹

ในระหว่างเป็นสามเณรอยู่ ณ วัดมหาธาตุ นั้น สามเณรก็มิเคยได้ตั้งความ
ปรารถนาไว้ว่าจะต้องหาโอกาสเดินทางไปต่างประเทศให้ได้² ถึงกับยอมฝ่าฝืนกฎ
ของสำนักคหบดีการลักลอบศึกษาภาษาต่างประเทศ จนมีความรู้ดีและใช้การได้³

อุปสมบท

สามเณรก็มิเคย อุปสมบท ณ วัดมหาธาตุ เมื่อวันที่ 14 เมษายน พ.ศ.
2461 และอยู่ในภิกษุภาพเพียงเดือนเดียว ก็ลาสิกขาบทในวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ.
2461⁴

เมื่อลาสิกขาบทแล้ว ได้เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ
ระหว่างทำงานมีความเห็นว่าทำงานอย่างเดียว โดยไม่มีคุณวุฒิอื่นประกอบยอมเป็น
การยากที่จะก้าวหน้าในหน้าที่ราชการได้ จึงหาโอกาสศึกษากฎหมายเพิ่มเติมที่โรงเรียน
กฎหมาย กระทรวงยุติธรรม⁵ ดังปรากฏในบันทึกที่เจ้าของประวัติเขียนย่อ ๆ ไว้ว่า
"เมื่อออกจากวัดแล้ว เข้ามาทำงานอยู่ในกระทรวงการต่างประเทศ และเรียนกฎหมาย
หาเงินซื้อหนังสือไม่ได้ จำต้องยืมหนังสือของเพื่อนนั่งลอกตั้งเล่มโต ๆ ..." ⁶ ต่อมา
ในปี พ.ศ. 2462 สอบได้กฎหมายไทยภาคหนึ่ง จากโรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติ-

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

² สัมภาษณ์ นางกิมเหล็ง สุภาพักตร์ และ นางมาลี รัตโนทัย.

³ สัมภาษณ์ หลวงบริบาลบุรีรักษ์.

⁴ หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

⁵ หลวงบริบาลบุรีรักษ์, เรื่องเดิม.

⁶ เสฐียร พันธงชัย, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ . . .," หน้า 25.

ธรรม แต่ไม่เคยสอบต่อภาคสองเพราะต้องออกเดินทางไปรับรางวัล ณ สถานทูตไทย ประจำกรุงปารีส¹

นอกจากศึกษากฎหมายเพิ่มเติมแล้ว ยังได้นำระบบการศึกษาด้วยตนเองจาก สำนักวิชาภาษาจีนมาใช้อีกด้วย เช่น คัดเลือกเรื่องเก่า ๆ ของคนเก่ง ๆ ที่เก็บรวบรวม ไว้อยู่ในแฟ้มออกมาอ่านเพื่อศึกษาไหวพริบ และความฉลาดหลักแหลมในการทำงานของคนรุ่นก่อน เมื่อได้อ่านไปมาก ๆ เขาก็เกิดความรู้ และมีความคิดเป็นของตนเอง จึงถือรางวัลเก่า ๆ เหล่านี้เป็นตำราเรียนอันวิเศษยิ่งของตน²

ในระหว่างนั้นได้เกิดความสัมพันธ์และคุ้นเคยกับข้าราชการผู้หนึ่ง ชื่อสังวาลย์ เพียรพิจารณา³ เพราะได้ทำงานอยู่ติดกัน ท่านผู้นี้ชอบแจวถึงข้าราชการในกระทรวง การต่างประเทศในสมัยก่อน รวมทั้งผู้ที่กำลังเป็นทูตอยู่ต่างประเทศในเวลานั้นด้วย ทุก คนที่นำมากล่าวถึงนั้น ล้วนแต่เป็นคนดี มีความสามารถ และฉลาดเฉลียวทั้งสิ้น เช่น หม่อมเจ้าจรจรัญทิพย์⁴ อนุชาของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร เป็นต้น ส่วนเรื่องความไม่ดีของข้าราชการผู้หนึ่งผู้ใดนั้น นายสังวาลย์ไม่เคยนำมาเล่า ให้ฟังเลย วิธีการเช่นนี้นับว่าเป็นการศึกษาเกี่ยวกับแง่ของคนดี ซึ่งนายгимเหลียง วัฒนปฤดา หมอมรับและยึดถือเอาเป็นแบบอย่างของการศึกษาแบบหนึ่งของตน⁵

ตั้งใจกลาวมาแล้วข้างต้นว่า นายгимเหลียง วัฒนปฤดา ตั้งความปรารถนา ไว้ว่าจะทองหาโอกาสเดินทางไปต่างประเทศให้จงได้ จึงพยายามศึกษาภาษาอังกฤษ จนใช้การได้ดี เมื่อกระทรวงการต่างประเทศเปิดให้ข้าราชการสอบแข่งขันไปรับรางวัล ในการในตำแหน่งเลขานุการสถานทูตไทย ประจำกรุงปารีส นายгимเหลียงก็มีโอกาสเข้า

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

²หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 119.

³พระคุณยนิทศาสตรโกศล อดีตผู้พิพากษา ศาลอุทธรณ์.

⁴เลขานุการที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศในเวลานั้น.

⁵เสี๊ยน พันธรังษี, เรื่องเดิม, หน้า 30.

สอบแข่งขันในครั้งนั้น และสอบได้ จึงได้ออกเดินทางไปรับราชการ ณ สถานทูตไทย ประจำกรุงปารีส ในปี พ.ศ. 2463 และอยู่ที่นั่นนานถึง 6 ปีเศษ ตลอดเวลาที่อยู่ที่ประจำ ณ สถานทูตในกรุงปารีสนั้น นายกิมเหลียง วัฒนปฤดา ได้ศึกษาวิชาการหลายแขนง¹ เช่น ภาษาอังกฤษ² ภาษาฝรั่งเศส ประวัติศาสตร์ จิตวิทยา กฎหมาย และรัฐศาสตร์³ เป็นต้น

สำหรับภาษาฝรั่งเศสนั้น ได้ศึกษากับสตรีชาวฝรั่งเศสผู้มีการศึกษาคือคนหนึ่งชื่อว่า มาดาม กียูเมง ซึ่งมีบ้านอยู่ใกล้กับสถานทูตนั้นเอง⁴

วิชาประวัติศาสตร์ ได้ศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองจากการค้นคว้าตำรา และห้องเดียวดูสถานที่สำคัญต่าง ๆ ทั่วไปในยุโรป⁵ ส่วนวิชาจิตวิทยาก็มาจากโรงเรียนซึ่งหลวงวิจิตรวาทการ⁶ กล่าวไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต

¹หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

²กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, "คำไว้อาลัยแด่ ๗๗๗ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 [รวบรวมโดยคณะหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ รวมอยู่ในหนังสือที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ], หน้า 13.

³หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

⁴หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 92.

⁵หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

⁶นายกิมเหลียง วัฒนปฤดา ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงวิจิตรวาทการ เมื่อวันที่ 1 เมษายน 2476.

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรี¹ ซึ่งอยู่ปารีสในสมัยเดียวกันนั้น ทรงแนะนำให้ข้าพเจ้าเรียนการฝึกฝนมันสมองในโรงเรียนที่เรียกกันว่า Pelman Institute ซึ่งมีอยู่ในปารีส ในลอนดอน และในเมืองต่างๆอื่น ๆ ในชั้นแรกข้าพเจ้าไม่สนใจเหมือนจะเชื่อตัวเองว่ามันสมองของตัวเองดีอยู่แล้ว แต่พระวรวงศ์เธอ พระองค์นั้น ทรงรบเร้าให้ข้าพเจ้าเข้าโรงเรียนนี้ถึงกับทรงหาใบสมัครมาให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็เขาเรียนอย่างเสียไม่ได้ แต่เมื่อลงมือเข้าแล้วก็รู้สึกว่าการเรียนวิชานี้มีคุณประโยชน์ในชีวิตของข้าพเจ้า เป็นอันมาก

วิธีการของโรงเรียนนี้ ในชั้นแรก เขามอบให้คัดสนใจเสียก่อน ว่าจุดมุ่งหมายสูงสุดในชีวิตนั้นต้องการจะเป็นอะไร เพราะการฝึกฝนมันสมองนั้น เขาสอนไปถึงจิตวิทยาด้วย และสอนทุกสิ่งทุกอย่างเกี่ยวกับการสร้างอนาคตของตน และก่อนที่จะลงมือให้บทเรียนหรือทำอย่างหนึ่งอย่างใด เขามอบให้เราตรึกตรองให้แน่ว่าเราต้องการอะไร เป็นขั้นสูงสุดในชีวิต ในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นข้าราชการ และก็คงจะดำเนินอาชีพในทางราชการตลอดไป เขามอบให้ไปตรึกตรองและคัดสนใจให้แน่ว่าต้องการจะเป็นอะไร ซึ่งเป็นตำแหน่งยอดปรารถนา และจะเป็นตำแหน่งสูงสุดที่ข้าพเจ้าต้องการ เขาให้เวลาตรึกตรองถึง 7 วัน เพื่อให้ตรึกตรองคัดสนใจให้แนแนแนแล้วก็ให้มาบอกเขา เพื่อจะดำเนินการช่วยเหลือไปในทางนั้น

... เป็นการประหลาดมาก ข้าพเจ้ามาตรองแล้วตรองอีก ตรองหาจุดหมายอันสูงสุดในชีวิตของตัว คิดทบทวนอยู่มากหลาย

¹ พระองค์เจ้านักขัตมงคล.

ว่าข้าพเจ้าต้องการอะไร ต้องการจะได้ตำแหน่งไหน เป็นตำแหน่ง
 สูงสุดแห่งชีวิตของข้าพเจ้า ที่ว่าเป็นการประหลาดนั้น เพราะข้า-
 พเจ้าไม่ได้เลือกเอาทางการทูต ไม่ได้เคยไปฝันถึงตำแหน่งอัคร
 ราชทูต หรือตำแหน่งสูงใหญ่ในกระทรวงการต่างประเทศ ข้าพเจ้า
 ไปเลือกเอาตำแหน่งผู้บังคับบัญชาการหอสมุด และไม่รออยู่ถึง 7 วัน
 เพียง 3 วันเท่านั้น ก็ไปบอกแก่โรงเรียนว่า ตำแหน่งฐานันดรสูง
 สุดที่ข้าพเจ้าต้องการในชีวิตนี้ คือผู้บังคับบัญชาการหอสมุดแห่ง
 ประเทศไทย ทางโรงเรียนไม่ยอมรับ บอกว่าข้าพเจ้ายังครอง
 ไม่ได้ 7 วัน เขาบอกให้ไปตรีกครองใหม่ ครองให้ครบหนึ่งสัปดาห์
 จึงค่อยไปบอกเขา เมื่อครองอยู่ครบ 7 วันตามคำสั่งของโรง-
 เรียนแล้ว ข้าพเจ้าก็ไปบอกแก่โรงเรียนตามความคิดเดิม คือว่า
 ตำแหน่งหน้าที่สูงสุดที่ข้าพเจ้าต้องการในชีวิตนี้คือ เป็นผู้บัญชา
 การหอสมุดแห่งประเทศไทย และต่อจากนั้น ข้าพเจ้าได้รับการ
 ฝึกฝนอบรมทางสมอง และจิตวิทยาจากโรงเรียนนั้นจนกระทั่ง
 จบหลักสูตรของเขา¹

วิชากฎหมาย ได้เข้าศึกษาในชั้นปีที่ 1 ที่มหาวิทยาลัยปารีส² และในเวลาเดียวกันนั้นก็เข้าศึกษารัฐศาสตร์ในวิทยาลัยรัฐศาสตร์ที่กรุงปารีสด้วย³ แต่ไม่ทันสอบชั้นจุฬาลงกรณ์ก็ย้ายไปเป็นเลขานุการของสถานทูตไทยประจำกรุงลอนดอน เมื่อวันที่ 28 สิงหาคม พ.ศ. 2469⁴

¹หลวงวิจิตรวาทการ, ชีวิตทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 106-08.

²หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

³กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," นิพนธ์
 บางเรื่องของพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ในสมัยดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร ใน
วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 4.

⁴หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

ในระหว่างปฏิบัติหน้าที่เลขาธิการของพระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤ. คากรอยู่ที่ปารีส
นั้น ยังได้รับการศึกษาจากประสบการณ์ในหน้าที่การงานของคนอีกด้วย เช่น โศก
รวมในการประชุมสันนิบาตชาติ เป็นต้น ตอนที่ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต
กล่าววว่า

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรรณไวทยากร¹ ได้ทรงเขียน
ไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า การได้เข้าประชุมและทำงาน สันนิบาตชาติ
นั้น เท่ากับว่าได้มาการศึกษาในมหาวิทยาลัยสูงสุด ไม่มีมหา
วิทยาลัยใดจะสูงยิ่งไปกว่านี้ การรับสั่งของพระวรวงศ์เธอกรม
พระองค์เจ้าวรรณไวทยากรในข้อนี้เป็นความจริง ข้าพเจ้าก็เห็น
จะภูมิใจในตัวเองได้ว่า ได้มาการศึกษาในมหาวิทยาลัยสูงสุดมา
แล้วเหมือนกัน และไม่ได้อ่านเพียงครั้งสองครั้ง ต้องอยู่ประจำ
ถึง 5 ปี

ที่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรรณไวทยากรรับสั่งว่า
การได้มางานสันนิบาตชาติ เป็นการได้เข้าศึกษาในมหาวิทยา-
ลัยสูงสุดนั้น อาจจะเป็นความจริงได้เพราะว่าบรรดาคนที่มานา
ชาติตั้งเข้ามาเป็นตัวแทนของเขานที่ประชุมสันนิบาตชาตินั้น ล้วน
แต่เป็นคนเก่งขั้นที่ 1 ของเขา ในประเทศยุโรปโดยมาก รัฐ-
มนตรีว่าการต่างประเทศเป็นหัวหน้าคณะทูตมาประชุมเอง บาง
ประเทศนายกรัฐมนตรึมาเอง ภาษาที่ใช้ในการประชุมมีสอง
ภาษา คืออังกฤษและฝรั่งเศส ถ้าใครพูดภาษาอังกฤษ ก็มีล่าม
แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส ถ้าใครพูดฝรั่งเศส ก็มีล่ามแปลเป็นภาษา
อังกฤษ . . .

ความรู้ที่เราสามารถจะหาได้จากการประชุม การทำงานใน
ที่ประชุมอย่างนั้น ก็คือเลียนแบบความเฉลียวฉลาด ของพวกนัก

¹ปัจจุบัน คือ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์.

การเมืองนักการทูตชั้นที่ 1 ที่มาประชุมนั้น มาเป็นประโยชน์แก่
เรา เราได้ความรู้ ได้บทเรียนทุก ๆ อย่าง พระเจ้าจอร์จเซอ
พระองค์เจ้าวรวงศ์ไวยากร ทรงเปรียบเทียบไว้ถูกต้อง ว่าการ
ประชุมสันนิบาตชาติเป็นมหาวิทยาลัยสูงสุด เห็นจะเป็นการยากที่
จะหามหาวิทยาลัยใด ที่เราจะฟังปาฐกถา หรือคำสอนของคนเก่ง
ยิ่งไปกว่าในสันนิบาตชาติ คำพูดที่คมคาย ไซ้เรา แคมป์ที่เฉลียว
ฉลาด ไหวพริบที่โต้ตอบกันในปัจจุบันทันควัน หลักวิชาที่ต่างฝ่าย
ต่างยกขึ้นมาต่อสู้กัน วาทศิลป์ที่แหลมคม และวิธีการอันแนบเนียน
ในเชิงพูด เราไม่สามารถจะหาเรียนได้จากที่อื่นดีกว่าในที่นั้น
เป็นแน่

โรงกระดาษได้ช่วยให้ชาติเจ้ามีโอกาสเล่าเรียนศึกษาของดีที่
กล่าวมาข้างต้นนั้นอยู่ถึง 5 ปีเต็ม และที่กรมการยวตตามแบบ
แผนที่โบราณเรากล่าววา จู. จี. ปู. ลี. คือ ฟัง คิด ถาม
เขียน ข้าพเจ้าฟังการประชุมอย่างนี้ตลอดสมัยประชุมทุกสมัย
เป็นเวลา 5 ปี มีความจำเป็นต้องเก็บเอามาคิด และเมื่อสงสัย
ข้อใดก็ไต่ถามนุร ยิ่งกว่านั้น ข้าพเจ้ายังได้เขียน คือ เขียนราย-
งานการประชุม เสนอแด่คนเดียวทุก ๆ ครั้ง การประชุมสมัยหนึ่ง ๆ
ก็เป็นรายงานไม่น้อยกว่า 100 หน้ากระดาษพิมพ์ มีน้อยคนจะได้
ทำงานอย่างข้าพเจ้า เลขานุการคนอื่น ๆ มักจะได้แต่เพียง จู.
จี. ปู. เท่านั้น ไม่มี ลี. คือไม่ต้องเขียน¹

ต่อมาหลวงวิจิตรวาทการ ได้ดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำกรุงเบอร์
ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งอัครราชทูตอยู่นั้น หลวงวิจิตรวาทการ
ได้จางกรูชาวสวิสมาทวงวิชาเพิ่มเติมให้แก่บุตรธิดาที่บ้าน และตัวท่านเองได้เข้าร่วมเรียน

¹หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 97-102.

กับบุตร วิศาภว¹

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้อุปถัมภ์ศึกษา มีความรู้แตกฉานทั้งภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้คงแก่เรียน² บันทึกตอนหนึ่งในเรื่องแสงสว่าง ในความมืด หลวงวิจิตรวาทการ ได้เขียนไว้ว่า

... ภายหลังกายอายุ 40 ปีนี้เอง ข้าพเจ้าตัดสินใจเข้าโรงเรียนใหม่ ได้เริ่มงานแปลทางวิชาการอย่างใหญ่ และได้ทำด้วยความมานะพยายามข้าพเจ้าเริ่มเรียนภาษาเยอรมัน, เมื่ออายุ 47 ปี ในขณะที่ยังอยู่ในตำแหน่งราชการชั้นสูง ถึงเอกอัครราชทูต ข้าพเจ้าเริ่มเรียนภาษากรีกและภาษาละตินอย่างจริงจัง ในขณะที่ถูกกองทัพอเมริกันจับไปขัง เริ่มเขียนตำราไวยากรณ์เพื่อบังคับตนเองให้คนควา แปลว่า ข้าพเจ้าเข้าโรงเรียนใหม่³

และในเรื่องเดียวกันนี้ บันทึกอีกตอนหนึ่งเขียนไว้ว่า

... เมื่อข้าพเจ้าอายุได้ 25-26 ปี ข้าพเจ้ารู้ภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส อย่างใช้การได้ทั้งสองภาษา ... รู้ภาษาไทย

¹ ประภอม ชาญเดชา, "คู่มือชีวิตของภรรยา-บิดามุขประเสริฐของบุตร ครูที่บูชาของศิษย์-กัลยาณมิตรของเพื่อน," คุณานุสรณ์ ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 [จัดทำโดยโรงเรียนเบญจมราชาลัย รวมอยู่ในหนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ], หน้า 50.

² พวง สุวรรณรัฐ, "การตั้งทุนการศึกษาเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," ตั้งทุนการศึกษาเพื่อเป็นอนุสรณ์ ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 [จัดทำโดยสมาคมศิษย์เก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์], หน้า [139].

³ หลวงวิจิตรวาทการ, แสงสว่างในความมืด, "บทประพันธ์ประเภทวิชาการ สารคดี กติพนัน และเรื่องปรัมปราต่าง ๆ บางเรื่องของ ข้าพเจ้า พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 [รวบรวมโดยคุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ], หน้า 15.

พอจะแต่งหนังสือออกเผยแพร่หลายไคร่มา ข้าพเจ้าร่ำภาษาบาลี เพราะเป็นการศึกษาของข้าพเจ้าในปฐมวัย ... ข้าพเจ้าอ่าน ภาษาเยอรมัน อิตาลี สเปน และโปรตุเกสได้ ... ข้าพเจ้า เริ่มเรียนภาษากรีก และละตินอย่างจริงจัง ...¹

นอกจากนี้ หลวงวิจิตรวาทการ ยังมีความรู้เกี่ยวกับภาษาสันสกฤต² อีกด้วย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าท่านเป็นผู้มีความรอบรู้ในทางคานาภาษาอย่างดียิ่ง

หลวงวิจิตรวาทการ ได้ชื่อว่าเป็นนักคนควาอย่างยิ่งคนหนึ่ง³ ทั้งยังเป็นผู้มีความอยากรู้อยากเรียนเป็นสำคัญ⁴ ได้ใช้เวลาศึกษาค้นควาอยู่ตลอดเวลาและตลอดชีวิต โดยมียอมหยุกหนึ่ง⁵ จนได้ชื่อว่าเป็นนักอ่านหนังสือมากที่สุดคนหนึ่ง จนบางท่านขนานนามว่า "กูหนังสือเดินได้"⁶ และบางท่านก็ขนานนามว่า "สารานุกรมเคลื่อนที่ของรัฐบาลในสมัยนั้น"⁷ จากผลการศึกษาค้นควา ท่านได้เขียนตำราและสร้างบทประพันธ์นานาชนิด

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 156-7.

² คุณหญิงประภาพรธรรม วิจิตรวาทการ, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ, วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 60.

³ สำนักนายกรัฐมนตรี, "คำประกาศเกียรติคุณของ พันเอก หลวงวิจิตรวาทการ ในพิธีรับพระราชทานปริญญาบัตรคุณฐิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ทางการทูต จ. หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 59.

⁴ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, "คำไว้อาลัยแด่ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 12.

⁵ พระยากรวิสารวาจา, "คำไว้อาลัย ...," เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

⁶ ทวี บุญยเกษตร, "คำไว้อาลัย ...," เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

⁷ สวัสดิ์ วรธนโกวิท, "คุจสายฟ้าหาคหลายวิมานอันมาสุก," คุณานุสรณ์, หน้า 27.

ทั้งในทางการเมือง การทูต ปรัชญา ภาษาศาสตร์ วรรณคดี¹ บทละคร นวนิยาย² และ
 คำร่ำว่าควยสหกรณ์และโกศยกรรม³ เป็นต้น วิชาการเหล่านี้ใครแพร่หลายออกไปทั่ว
 ประเทศและเลยไปถึงต่างประเทศด้วย สภามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีความเห็นว่า
 หลวงวิจิตรวาทการ เป็นนักการเมือง และนักการทูต ที่มีความสามารถ จึงได้ขอ
 พระราชทานปริญญาคุณวุฒิปดกิตติมศักดิ์ทางการทูต ให้เป็นเกียรติแก่ท่าน⁴ ในปีเกี่ยว
 กันนั้นเองสภามหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ก็มีความเห็นเช่นเดียวกันว่า หลวงวิจิตรวาทการ
 เป็นผู้มีความสามารถทางด้านการสหกรณ์และโกศยกรรมอีกด้วย จึงขอพระราชทานปริญญา
 บัณฑิตเศรษฐศาสตร์สหกรณ์คุณวุฒิปดกิตติมศักดิ์ ให้แก่ท่านด้วย⁵

¹สำนักนายกรัฐมนตรี, เรื่องเดิม, หน้า 59.

²สำนักนายกรัฐมนตรี, "ประกาศเกียรติคุณของ ฯพณฯ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ
 ในการรับพระราชทานปริญญาบัตรคุณวุฒิปดกิตติมศักดิ์ (กิตติมศักดิ์) แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 90.

³สำนักนายกรัฐมนตรี, "ประกาศเกียรติคุณของพันเอก หลวงวิจิตรวาทการ ใน
 การรับพระราชทานปริญญาบัตรคุณวุฒิปดกิตติมศักดิ์ (กิตติมศักดิ์) แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 88.

⁴สำนักนายกรัฐมนตรี, "คำประกาศเกียรติคุณของพันเอก หลวงวิจิตรวาทการ
 ในพิธีรับพระราชทานปริญญาบัตรคุณวุฒิปดกิตติมศักดิ์ทางการทูต ณ หอประชุมมหาวิทยาลัย
 ธรรมศาสตร์," หน้า 86.

⁵สำนักนายกรัฐมนตรี, "ประกาศเกียรติคุณของพันเอก หลวงวิจิตรวาทการ ใน
 การรับพระราชทานปริญญาบัตรคุณวุฒิปดกิตติมศักดิ์ (กิตติมศักดิ์) แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,"
 หน้า 88.

และในปีต่อมาสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ก็เห็นว่าท่านเป็นผู้มีความสามารถ
ในทางคานอันภรศาสตร์ จึงได้ขอพระราชทานปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต (กิตติมศักดิ์)
ให้เป็นเกียรติแก่ท่านเช่นกัน¹

หนังสือวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 ได้บันทึกหลักฐานการศึกษาของหลวงวิจิตร
วาทการ ไว้ว่า

จบประถมศึกษาจากโรงเรียนจังหวัดอุทัยธานี เป็นเปรียญ 5 ประโยค
ผ่านนักวิชาธาตุ กรุงเทพฯ กฎหมายไทย สอบไต่ภาค 1 แล้วต้องออกไป
รับราชการที่กรุงปารีส ก่อนสอบภาค 2

กฎหมายฝรั่งเศส มหาวิทยาลัยปารีส ไม่ทันได้รับปริญญา ต้องย้ายไปประจำ
สถานทูตที่กรุงลอนดอน เข้าศึกษารัฐศาสตร์ในวิทยาลัยรัฐศาสตร์ที่กรุงปารีส
พร้อมกับการศึกษากฎหมาย ต้องย้ายไปกรุงลอนดอนก่อนการสอบขั้นสุดท้าย

ปริญญาคุณวุฒิ ดิศกิตติมศักดิ์วิชาการทูต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ปริญญาคุณวุฒิ ดิศกิตติมศักดิ์วิชาเศรษฐศาสตร์สหกรณ์ มหาวิทยาลัย

เกษตรศาสตร์

ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต ดิศกิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย²

รับราชการ

หลังจากลาสิกขาบทแล้ว สมเด็จพระวันรัต (ฑิต อุทัยมหาเถระ) ได้ฝาก
นายгимเหลียง วัฒนปฤดา เข้าทำงานในกระทรวงการต่างประเทศ กับสมเด็จพระเจ้า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹สำนักนายกรัฐมนตรี, "ประกาศเกียรติคุณของ ฯพณฯ พลตรี หลวงวิจิตร
วาทการ ในการรับพระราชทานปริญญาบัตรคุณวุฒิบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย," หน้า 90.

²กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," นิพนธ์
บางเรื่องของพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ..., หน้า 4.

บรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีในขณะนั้น¹ ในตำแหน่งเสมียนตรี เมื่อวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2461 ขณะอายุได้ 20 ปี² ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ว่า

ชีวิตทำงานของข้าพเจ้าเริ่มเมื่อวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2461 เมื่อข้าพเจ้าเหยียบย่างเข้าไปในกระทรวงการต่างประเทศ ในขณะที่คนมีอายุได้ 20 ปี ... ข้าพเจ้าได้เข้ารับราชการในกองการกงสุล ... และ ... เป็นเสมียนชั้นต่ำที่สุดมีเงินเดือนเพียงเดือนละ 20 บาท³

และในหนังสือวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 มีกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "... ใบบอกที่อยู่อาศัยของข้าพเจ้า⁴อยู่ และต้องเสียค่าอาหารของตนเอง คราวหนึ่งป่วยเป็นไข้ อยู่คนเดียวตั้ง 2 วัน จนเพื่อนบ้านใกล้เคียงเขารับเอาไปรักษาที่บ้านของเขา ถ้าเขาไม่มาเห็นเขาย่างที่ก็อาจจะตายไปแล้ว ..." ⁵

อีกตอนหนึ่งในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต เขียนไว้ว่า

กระทรวงการต่างประเทศในเวลานั้น ตั้งอยู่ในสถานที่ที่เป็นกรมบัญชาการกลางของกระทรวงการคลังในเวลานั้น สถานที่เงียบเหงา ซอมซอ ไม่โอ้อวดสง่างามสมกับฐานะของกระทรวงที่ตอนรับชาวต่างประเทศ ... กระทรวงการต่างประเทศในสมัยที่ข้าพเจ้า

¹ สัมภาษณ์ นายเสวี ยร พันธ์รังษี.

² กรมประกาศิต, ประวัติย่อ ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ (พระนคร, แผนกพนักงานและประกาศิต, 2474), หน้า 22.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 73-80.

⁴ ห้องที่ไปเช่าอยู่นั้นอยู่ที่ถนนตีทอง ใกล้กับวัดสุทัศน์เทพวราราม.

⁵ เสวี ยร พันธ์รังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ...," หน้า 25.

แรกเข้าไปอยู่นั้น มีลักษณะแปลกประหลาดอยู่อย่างหนึ่ง คือเงียบ
 เหงาในเวลากลางวัน แต่คึกคักในเวลากลางคืน ที่เป็นเช่นนั้น
 เพราะเสนาบดีคือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์
 วิโรปการ ไม่ทรงทำงานในเวลากลางวัน แต่ทรงเริ่มทำงานใน
 เวลาบ่ายค่ำ ทรงทำไปจนหมดงาน ซึ่งตามปกติมักจะเลยเวลาสอง
 ยาม ทดต่างประเทศที่ต้องการพบเสนาบดี จะต้องมากระทรวงใน
 เวลาค่ำ ... กระทรวงการต่างประเทศในสมัยที่ข้าพเจ้าเข้าไป
 นั้นไม่มีกรม ไม่มีอธิบดีเหมือนกระทรวงอื่น แต่มีกอง แต่หัวหน้า
 กองนั้นมีฐานะเป็นเจ้ากรม กระทรวงการต่างประเทศ เวลานั้น
 แบ่งออกเป็น 5 กอง คือกองบัญชาการ กองที่ปรึกษา กองการทูต
 และกองบัญชี พวกหัวหน้ากอง เรียกกันว่า เจ้ากรมกองบัญชาการ
 เจ้ากรมกองการทูต เจ้ากรมกองการกงสุล ฯลฯ เว้นแต่กองที่
 ปรึกษา มีหัวหน้า ซึ่งเรียกกันว่า เจษานุการของที่ปรึกษา และที่
 ปรึกษานั้นเป็นชาวอเมริกัน กองที่ปรึกษาไม่ได้อยู่ในกระทรวง
 แต่ไปตั้งอยู่ที่บ้านของที่ปรึกษาเอง ส่วนทางกระทรวงนั้น กองการ
 ทูต กองการกงสุล และกองบัญชี ทำงานกลางวัน ส่วนกองบัญชา
 การทำงานกลางคืน ฉะนั้นเวลากลางวันของกระทรวงการต่าง
 ประเทศจึงเงียบเหงา แม้แต่คณะทูตก็มิได้เยี่ยมเยียนมากระทรวง
 เขามาแต่เวลากลางคืน หัวใจของกระทรวงการต่างประเทศอยู่
 ที่กองบัญชาการ มีข้าราชการมากกว่ากองอื่น เวลากลางคืนแสง
 ไฟสว่างไสว และกระทรวงซึ่งมีความเงียบเหงาในเวลากลาง
 วันก็คึกคักในเวลากลางคืน

เวลาทำงานของกระทรวง (สำหรับกองที่ทำงานกลางวัน) นั้น
 ตามระเบียบเริ่มแต่ 10 น. เช้า และเลิกเวลา 16 น. แต่มิน้อย
 เหลือเกินที่จะมาถึงกระทรวงในเวลา 10 น. ตามกำหนด โดยมาก
 มากันเกือบเที่ยง แม้เสมีนธรรมดาก็มาเกือบเที่ยง มีสมุดลงเวลา

เหมือนกัน แต่ไม่ปรากฏว่ามีใครกวัดขันเรื่องเวลาทำงาน ท่าน
 เจากรมมาราวบ่าย 3 โมง ทำชั่วโมงเดียวก็กลับบ้านได้ คน
 เดียวที่มาตรงเวลา คือผู้ที่มีตำแหน่งเป็น "นายเวร" นายเวร
 เป็นข้าราชการที่สูงอายุมากและมีหน้าที่แจ่งงานให้แกข้าราชการ
 ในกองนั้น งานอื่นไหนจะให้ใครทำไมไซ้เจากรมสั่ง เป็นแต่นาย
 เวรแจ่งงานให้ นายเวรอยู่มากนาน รูวข้าราชการคนใดมี
 ความรู้ความสามารถอย่างไร ก็แจ่งงานให้ตามความรู้ความ
 สามารถ

ข้าพเจ้าได้เข้ารับราชการในกองการกงสุล และในสภาพที่
 เลามาข้างต้นนี้ ไม่เป็นการยากเลยสำหรับข้าพเจ้า ที่จะเป็นคน
 เคนคนดีขึ้นมากในกองทั้ง ๆ ที่เป็นคนมาเข้าใหม่ เพราะเพียง
 แตมาทำงานตรงเวลาเท่านั้นก็เป็นคนเคนคนดีได้แล้ว บุคคล
 แรกที่ข้าพเจ้าไปยอมมอบตัวเป็นสานุศิษย์ ก็คือนายเวรผู้เขานั้น
 เอง แทนที่จะรอให้เขาจ่ายงานมาให้ ข้าพเจ้าไปขอร้องเขา
 ทำขอให้เขาสอนให้ เริ่มจากงานง่ายไปหางานยากขึ้นโดยลำดับ
 ก่อนที่คนอื่นจะมาพร้อม ข้าพเจ้าทำงานเสร็จไปแล้วอย่าง
 นอยสองเรื่อง เป็นชื่อของข้าพเจ้า เพราะงานในกระทรวง
 การต่างประเทศนั้น คืองานร่างหนังสือ ใครเป็นคนร่างก็จด
 ชื่อของกลงไปแต่ในร่าง การเสนองานขึ้นไปจนกระทั่งถึง
 เสนาบดี มีระเบียบว่าต้องเสนอร่างขึ้นไปด้วย ชื่อของข้าพเจ้า
 ในฐานะเป็นผู้ร่างโคสสุคตอายุใหญ่ไปทุกวัน และในชั่วระยะเวลา
 เล็กนอยเท่านั้น ข้าพเจ้าก็กลายเป็นคนเคนคนหนึ่งในกองการ
 กงสุล ทั้ง ๆ ที่เป็นเสมียนชั้นต่ำที่สุด มีเงินเดือนเพียงเดือน
 ละ 20 บาท¹

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 73-80.

นอกจากนายเวรผู้เตาแล้วยังมีเจ้าคุณไมตรีวิรัชกฤตย์¹ อีกผู้หนึ่ง ซึ่งหลวง
 วิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ว่า

... ความกรุณาปรานีที่ท่านเจ้าคุณมีแก่ข้าพเจ้านั้น ถึงกับว่า
 เวลาที่ท่านจะตรวจแกหนังสือที่ข้าพเจ้าร่าง ท่านเรียกข้าพเจ้า
 ไปนั่งข้าง ๆ แล้วก็ตรวจแก้ให้ดู สอนไปทุกวรรคทุกตอน ว่าทำ
 ไม่ตรงแก้อย่างนี้ ถ้าเขียนไปอย่างนี้ เขาจะตอบโตมว่าอย่าง
 ไรวะ เราจะเสียเปรียบที่ขอไหน และควรจะหาทางป้องกันอย่าง
 ไรวะ²

ในชั้นต่อมา เมื่อรุ่งงานและทำงานไค้มาเข้า ข้าพเจ้าก็เลิก
 งานปกติที่เรียกกันว่า "รูทีน" ข้าพเจ้าเลือกงานชั้นที่เป็นหน้า
 เป็นตา ... งานที่มีแบบแผน ...³

งานสำคัญในกระทรวงการต่างประเทศนั้น คือการร่างหนังสือ
 ราชหนังสือทุกฉบับต้องจดไว้ข้างบนว่าใครเป็นผู้ร่าง และความ
 ภูมิใจของข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศนั้น อยู่ที่ว่าได้
 ร่างหนังสือยาก ๆ และถูกแก้ไขเพียงเล็กน้อย ราชหนังสือเช่น
 วนั้น จะถูกเก็บอยู่ในแฟ้มตลอดเวลา. เป็นเรื่องประกาศความ
 โง่ความฉลาดของผู้ร่าง⁴

พลตรี กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือวิจิตรวาทการอนุสร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศในสมัยนั้น

²หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 39.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

เล่ม 2 ตอนหนึ่งว่า "ข้าพเจ้าได้เห็นผลงานของคุณหลวงวิจิตรวาทการ มาตั้งยี่สิบปีแล้ว ขณะนั้นข้าพเจ้าเป็นหัวหน้ากองบัญชาการ กระทรวงการต่างประเทศ และได้เห็นร่างร่างของหลวงเสน่อขึ้นมา ว่าเป็นร่างที่ใช้ภาชนะดีมาก..."¹

ชีวิตการทำงานในต่างประเทศ

ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ว่า ภายหลังจากที่ไต่ทำงานตั้งกลาวข้างต้นนี้ ในกองการกงสุล กระทรวงการต่างประเทศ เป็นเวลา 2 ปี กับ 3 เดือน ข้าพเจ้าได้มีโอกาสออกไปยุโรป ในตำแหน่งเลขาธิการสถานทูตไทย ประจำกรุงปารีส การไปของข้าพเจ้าไม่ได้รับการวิญยาจากใคร เพราะมีการสอบถามรู้ ไม่ใช่ไปเฉย ๆ ... กระทรวงการต่างประเทศได้ส่งข้าราชการไปคราวนี้ 2 คน คนหนึ่งคือข้าพเจ้า อีกคนหนึ่งคือ จำรูญ สิงหนเสนี ซึ่งในภายหลังได้เป็นหลวงสิริราชไมตรี อัครราชทูตประจำกรุงโรม จำรูญ สิงหนเสนี เคยไปยุโรปมาครั้งหนึ่งแล้ว รู้จักวิถีเดินทางดี และข้าพเจ้าได้อาศัยเพื่อนผู้นี้มากในระหว่างเดินทาง การเดินทาง² จากเมืองเราไปยุโรป ... ในครั้งกระโน้นต้องใช้เวลาถึง 45 วัน ข้าพเจ้าถึงยุโรปในเดือนตุลาคม³

ในระหว่างดำรงตำแหน่งผู้ช่วยชั้น 2 อยู่ที่สถานทูตปารีสนั้น ได้รับเงินเดือน

¹ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, "คำไว้อาลัย ฯพณฯ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ,"

² ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 28 สิงหาคม 2463.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 87-3.

ปีละ 240 ปอนด์¹ อีกตอนหนึ่งในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต เขียนไว้ว่า "ข้าพเจ้ามีห้องอยู่ในสถานทูต แต่ท่านอัครราชทูตมีคำสั่งว่า สำหรับการรับประทานอาหารนั้น ให้ไปรับประทานที่บ้านสตรีผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศส ชื่อ มาตาม กียเม็ง อยู่ใกล้กับสถานทูต ..."²

เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2464 ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นผู้ช่วยชั้น 1 ประจำสถานทูตปารีส ได้รับเงินปีละ 320 ปอนด์ ต่อมาวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2476 ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นเลขาธิการตรี ประจำสถานทูตปารีส ได้รับเงินเพิ่มขึ้นเป็นปีละ 400 ปอนด์ ในมีเดียวกันนั้นเองได้รับแต่งตั้งเป็นรองอำมาตย์เอก และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงวิจิตรวาทการด้วย ต่อมาวันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2469 ได้รับแต่งตั้งเป็นอำมาตย์ตรี และในวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2474 ได้รับแต่งตั้งเป็นอำมาตย์โท³ หนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ตอนหนึ่งเขียนไว้ว่า

ในสถานทูตไทยประจำกรุงปารีสนั้น มีคนทำงานที่เป็นฝรั่งมากกว่าไทยเรา มีผู้ชายซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ถึง 4 คน สามคนเป็นที่ปรึกษากฎหมายของกระทรวงยุติธรรมมอญก่อน คือ มงสิเออร์ ชาร์ลส์เลเวสต์ ... มงสิเออร์ปราแตร์ นิเกต์ ที่ปรึกษากฎหมายกระทรวงยุติธรรม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยขอให้แปลบทละครของพระองค์เป็นภาษาฝรั่งเศส และมงสิเออร์ เลย์คิเกร์ อาจารย์ของข้าพเจ้านั้นเอง เมื่อครั้งเรียนกฎหมายอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งสามคนนี้เป็นคนเก่ง ๆ ทั้งนั้น อีกคนหนึ่งเป็นผู้ดูแลนักเรียนไทย และเป็นผู้มีตระกูลสูง ชื่อ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

²หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 91-2.

³หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

วิกองต์ เคอร์ คาร์กูเอต์ รวมเป็นผู้ชายชาวฝรั่งเศส 4 คน และมีเสมีนซิมพ์ตีเป็นหญิงชาวฝรั่งเศสอีก 3 คน รวมเป็นฝรั่งถึง 7 คน รวมคนไทย เมื่อเวลาที่ซาฟเจาไปถึงนั้นมีเพียง 5 คนเท่านั้น¹

สถานทูตไทย ประจำกรุงปารีสในสมัยนั้นมีพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรรยา สักคิกฤตากร เป็นอัครราชทูต พระองค์ทรงเป็นเจ้านายผู้สามารถและฉลาดเฉลียวที่สุด แต่หาเสียตายที่ทรงมีพระโศกถึง ไม่สามารถจะทรงไต่ถาม ไต่หังอะไรได้โดยปกติ ของใจเครื่องมือช่วยจึงจะได้ยินสะดวก²

ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ว่า

ในสมัยที่ซาฟเจา เป็นเลขานุการของพระองค์อยู่นั้น ดูเหมือนว่าหน้าที่ทุก ๆ อย่างในภาคพื้นยุโรป มาทับถมอยู่ที่พระองค์ เพราะนอกจากงานประจำของสถานทูตปารีสแล้ว งานอื่นทั้งหลาย ก็ระดมอยู่ที่ปารีส กล่าวคืองานปฏิกรรม องค์กร งานวาระบัญชีธนาคาร ศึกษารัฐ ซึ่งเป็นผลแห่งสัญญาแวร์ซายส์ งานสันนิบาตชาติ ซึ่งเป็นงานใหญ่ มีคุณภาพและปริมาณมาก เท่ากับงานทั่วไปของสถานทูตเอง งานเจรจาสัญญาใหม่กับเยอรมนี ซึ่งสัญญาเก่าสิ้นอายุไป ด้วยการที่เราประกาศสงครามกับเยอรมนี ในสงครามโลกครั้งที่ 1 งานแก้ไขสนธิสัญญาใหม่ ซึ่งประเทศไทยได้สิทธิตามสัญญาแวร์ซายส์ เป็นการแก้ไขกับทุกประเทศ และสำหรับประเทศบนภาคพื้นยุโรปนั้น รัฐบาลก็ขอบหน้าที่พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจรรยา สักคิกฤตากร เป็นผู้เจรจาทุกหนทุกแห่งรวมความว่าสถานทูตปารีส มีงานเพิ่มขึ้นกว่างานปกติของสถานทูตอีก 2-3 เท่าตัว³

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 88-9.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 20-1.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

... ข้าพเจ้าเป็นเลขานุการที่เด็กที่สุดในบรรดาเลขานุการ
ทั้งหลาย จึงเป็นคนที่ถูกเรียกใช้มากที่สุด ในห้องนอนของข้าพเจ้า
มีโทรทัศน์ติดอยู่ เป็นโทรทัศน์ที่ไซเนเฉพาะห้องท่านอัครราชทูตกับ
ห้องข้าพเจ้าเท่านั้น ... ท่านอัครราชทูตทรงเป็นผู้พูดได้ข่าง
เดียว ... เมื่อรับสั่งอะไรมา ข้าพเจ้าต้องวิ่งไปทูลตอบควย
วาทเพราะต้องพูดอย่างคั่งที่ไกล ๆ กระจอก ... ซึ่งถ้าเป็น
คุณหมันต์ก็เป็นความทารุณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อถูกเรียกใน
เวลากลางคืน ... ต้องลุกขึ้นฝ่าลมหนาว ไปทูลเรื่องราวที่ตอง
พระประสงค์จะทรงทราบ ... บางครั้งสองยามล่วงแล้วก็ยังทรง
เรียกเอาเรื่องราว ... ข้าพเจ้าต้องทนสภาพการอย่างนี้เป็น
เวลาราว 2 ปี ... เพราะใ้บการที่ตองทำหน้าที่อย่างนั้น ได้
สร้างผลอันหนึ่งในตัวข้าพเจ้า คือความ "ทนงาน" นิสัยทนงาน
ของข้าพเจ้า ได้สร้างขึ้จากการเป็นเลขานุการของพระวรวงศ์
เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากรโดยแท้¹

... พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวงศ์ไวยากร ไ้ทรง
เขียนจดหมายสรรเสริญข้าพเจ้าในฐานะเป็น "พนักงาน" และ
ในเรื่อง "ทนงาน" นั้น พระองค์ท่านไปทรงข้้นสู่ข้าพเจ้า ฉะนั้น
ถ้าหากจะมีชื่ออางอวดคัวอยู่ในหนังสือเล่มนี้บาง ก็เป็นเรื่อง "ทำ
งาน" และ "ทนงาน" เท่านั้น ...²

ระหว่างที่เป็นเลขานุการอยู่ที่กรุงปารีสนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ตองตามเสด็จ
ไปเข้าร่วมประชุม สันนิบาตชาติ กับ อัครราชทูต ที่ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ควย เรื่องนี้

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-5.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 71-2.

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ตอนหนึ่งว่า
 ราวปีละสามเดือน ข้าพเจ้าต้องตามเสด็จไปประเทศสวิส เนื่อง
 จากการประชุมใหญ่ของสันนิบาตชาติ¹ ซึ่งกินเวลาเดือนเศษ และ
 การประชุมพิเศษอื่น ๆ อีก รวมกันราวปีละสามเดือน เวลาประ
 ชุมใหญ่สันนิบาตชาติ มักใช้เลขานุการ 3 คน คือ พระสารสาสน์
 ประพันธ์² พระยาศรีวิสารวาท³ และข้าพเจ้า แต่ส่วนการเขียน
 รายงานประชุมทั้งหมดเป็นหน้าที่ข้าพเจ้าทำคนเดียว เพราะราย
 งานการประชุมที่ส่งมากระทรวงนั้น ต้องทำเป็นภาษาไทย และ
 ข้าพเจ้าเขียนภาษาไทยได้ดีกว่าทั้งสองท่าน ที่กล่าวนามมาข้าง
 นี้

ในการประชุมใหญ่ของสันนิบาตชาติ ตามปกติมีคณะกรรมการ
 6 กอง และแต่ละกอง ทุกประเทศต้องส่งผู้แทนเข้าประชุม แปล
 ว่าในคณะกรรมการกองหนึ่ง ๆ ต้องมีผู้แทนของทุกประเทศ โดย
 ที่อัครราชทูตไม่สามารถจะเข้าประชุมด้วยตนเองได้ทุกกอง จึง
 ต้องตั้งเลขานุการเข้าประชุมแทน และตามปกติ มักจะให้พระ
 สารสาสน์ประพันธ์ เข้าประชุมในกอง 1 และกอง 3 ให้พระยา
 ศรีวิสารวาท เข้าประชุมในกอง 2 และกอง 5 ส่วนตัวข้าพเจ้า
 ได้ถูกกำหนดหน้าที่ให้เข้าประชุมในกอง 4 และกอง 6 ส่วนท่าน
 อัครราชทูต เลือกเข้าประชุมในกองนั้นบางกองนั้นบาง แล้วแต่จะ
 มีพระประสงค์เข้าประชุมกองไหน หรือในระเบียบวาระใด ...
 พระวรวงศเชอพระองค์เจ้าจรรยาสุศักดิ์กฤดากร ... ทรงรู้ภาษาไทย

¹ประชุมที่เมืองเจนีวา.

²อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ.

³อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ.

น้อย และโดยมากแม้กับเลขานุการของพระองค์เอง ก็มักจะทรง
รับสั่งเป็นภาษาอังกฤษควย ... ทรงเขียนภาษาไทยไม่ได้ คือ
เขียนไคแต่เรื่องง่าย ๆ เขียนไคแต่ข้อความเพียงเล็กน้อย ราช
งานหรือใบบอกที่สำคัญทรงร่างเอง แต่ทรงร่างเป็นภาษาอังกฤษ
แล้วเลขานุการต้องแปลลงเป็นภาษาไทย ในสมัยที่ข้าพเจ้าเป็น
เลขานุการ งานแปลนี้ตกเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้า แต่ในบางครั้ง
ก็แปลไม่ถูกพระทัย เลยต้องเปลี่ยนรูปใบบอกนั้นเป็นบันทึก ส่งมา
เขากะทรงเป็นภาษาอังกฤษ มีภาษาไทยแต่เฉพาะหนังสือนำ
ส่งบันทึกนั้นเข้ามา¹

หลวงวิจิตรวาทการ รับราชการอยู่ที่ปารีส 6 ปี ต่อมาได้รับคำสั่งย้ายให้ไป
ดำรงตำแหน่งเลขานุการสถานทูตไทย ที่กรุงลอนดอน คั้งที่ท่านเขียนไว้ในหนังสือวิธีทำ
งานและสร้างอนาคต ว่า "ข้าพเจ้ารับราชการอยู่ในสถานทูตปารีส 6 ปีเต็ม และย่าง
เขาปีที่ 7 กระทรวงการต่างประเทศจึงได้สั่งย้ายข้าพเจ้า ไปรับราชการในสถานทูต
ไทย ที่กรุงลอนดอน ซึ่งเจ้าคุณประภากรวงศ์ เป็นอธิบดีราชการอยู่ในเวลานั้น"²

หลวงวิจิตรวาทการ ย้ายไปดำรงตำแหน่งเลขานุการตรีประจำสถานทูตที่กรุง
ลอนดอน ประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2469³ และได้รับเงินปีละ
440 ปอนด์⁴ ท่านเขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคตอีกตอนหนึ่งว่า
งานในสถานทูตลอนดอน มีลักษณะคดงออย่างคางกันไกลกับงาน

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 25-8.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

³กรมประกาศิต, ประวัติย่อ ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ, หน้า 22.

⁴หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

ในสถานทูตปารีส งานในสถานทูตปารีสเป็นงานการเมือง แต่งงาน
ในสถานทูตลอนดอนเป็นงานการเงิน เพราะเงินทองของเราใน
เวลานั้นสะสมไว้ที่ลอนดอนเกือบทั้งสิ้น ... ข้าพเจ้ายูลอนดอน
ไม่นาน ก็ไ้ถูกเรียกกลับเขามารับราชการในกรุงเทพฯ¹

พร้อมกับที่ไ้รับแต่งตั้งเป็นอำมาตย์ตรี เมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2463
นั้น ท่านก็ไ้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยชั้น 1 กองที่ปรึกษา กระทรวงการต่างประเทศด้วย
โดยไ้รับเงินเดือน ๆ ละ 200 บาท²

บันทึกอีกตอนหนึ่งในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต เขียนไว้ว่า
... ตำแหน่งหน้าที่ข้าพเจ้าไ้รับในกรุงเทพฯตอจากนั้นมา
ไ้ตรวจให้ข้าพเจ้าเรียนรู้งานของกระทรวงการต่างประเทศอย่าง
ทั่วถึง เพราะถูกโยกย้ายสืบเปลี่ยนหน้าที่ไม่หยุดหย่อน พ.ศ. 2470
ไ้เป็นผู้ช่วยชั้น 1³ กองที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ พ.ศ.
2471 ไ้เป็นปลัดกรมกองสันนิบาตชาติ⁴ กระทรวงการต่างประเทศ
งานสันนิบาตชาติเป็นงานที่ข้าพเจ้าจัดเจเนมาแล้ว จึงทำงาน
ไ้ด้วยความสะดวกใจ พ.ศ. 2472 ไ้เป็นหัวหน้ากองการกงสุล⁵
กองซึ่งข้าพเจ้ามาเริ่มชีวิตในกระทรวงการต่างประเทศเมื่อ 12 ปี
มาแล้ว และเป็นกองที่ข้าพเจ้ารักมาก แต่ไ้เป็นหัวหน้ากองเพียง

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 110-1.

² หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

³ ไ้รับเงินเดือน ๆ ละ 240 บาท.

⁴ เมื่อวันที่ 1 เมษายน 2471 ไ้รับเงินเดือน ๆ ละ 260 บาท.

⁵ เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม 2472 ไ้รับเงินเดือน ๆ ละ 400 บาท.

6 เกื่อน ก็ย้ายไปเป็นหัวหน้ากองการทูต¹ อันที่จริงกองการทูต อยู่ในฐานะสูงกวากองการกงสุล และงานก็สูงกว่า แต่ซาฟเจา ย้ายไปด้วยความเสียดาย เหมือนถูกย้ายจากบ้านเกิดของตัวไป อยู่ก่อน ผู้ที่มารับตำแหน่งหัวหน้ากองกงสุลแทนซาฟเจาคือ พระ ยาศรีสยามกิจ เภกษัตริย์ไทย และเนลสันวัตอังกฤษ

ในกองการทูตนี้ ซาฟเจาเป็นหัวหน้าอยู่นานถึง 2 ปี ถึง พ.ศ. 2474 ซาฟเจาไค้เป็นหัวหน้ากองการเมือง² ซึ่งเป็นฐานะสูงขึ้นไป แต่ก็อยู่ในตำแหน่งนี้เพียงครึ่งปี พอถึงวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2475 ซาฟเจาก็ไ้รับตำแหน่ง ผู้ช่วยอธิบดีกรมการเมือง³ กระทรวงการต่างประเทศ⁴

หลังจากที่ "คณะราษฎร"⁵ ปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2475 แล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ก็ลาออกจากราชการด้วยเหตุผลส่วนตัว เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2475⁶ โดยไ้รับบำนาญเดือนละ 300 บาท และเมื่อออกจากราชการ แล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ไ้เข้าทำงานอยู่กับบริษัทหนังสือพิมพ์ไทยใหม่ และไ้รับ

¹เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2472 ไ้รับเงินเดือน ๆ ละ 400 บาท.

²เมื่อวันที่ 4 ตุลาคม 2474 ไ้รับเงินเดือน ๆ ละ 400 บาท.

³เมื่อวันที่ 1 เมษายน 2475 ไ้รับเงินเดือน ๆ ละ 400 บาท.

⁴หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 111-3.

⁵บุคคลกลุ่มหนึ่งประกอบด้วย ทหารบก ทหารเรือ ทหารอากาศ ตำรวจ ข้าราชการ และประชาชน

⁶หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอดีตชีวิตประวัติ.

เงินเดือนจากบริษัทหนังสือพิมพ์ไทยใหม่อีกเดือนละ 300 บาท¹

ต่อมาวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2476 หลวงวิจิตรวาทการ ได้กลับเข้ารับราชการในตำแหน่งเจ้ากรมประกาศิต² กระทรวงการต่างประเทศ และทำหน้าที่เลขานุการรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย โดยได้รับเงินเดือน ๆ ละ 400 บาทเท่าเดิม³

หลังจากนั้นหลวงวิจิตรวาทการ ได้โอนจากกระทรวงการต่างประเทศ มารับราชการในตำแหน่งรักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ⁴ ซึ่งบังคับบัญชาหอสมุดแห่งชาติ⁵ เมื่อวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2476⁶ ขณะมีอายุได้ 36 ปี⁷ และได้รับเงินเดือนเท่าเดิม คือเดือนละ 400 บาท⁸ ดังตอนหนึ่งในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคตที่เป็นไว้วางใจว่า

ผู้ออกการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่สำคัญสองท่านคือ ท่านจอมพล
 ๑. พิบูลสงคราม และท่านปรีดี พนมยงค์ มีความเห็นสอดคล้อง
 กันและยืนยัน ให้ข้าพเจ้าเข้าไปอยู่ในกรมศิลปากร ในเวลา
 นั้นข้าพเจ้าดำรงตำแหน่งเจ้ากรมประกาศิต ...⁹

¹ เสือยง พันธรังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ...," หน้า 49.

² ปัจจุบัน คือ กรมพิธีการทูต

³ หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 266.

⁶ หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

⁷ หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 266.

⁸ หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกถ้อยคำสัมภาษณ์.

⁹ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 296.

ต่อมาวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2476 ได้รับแต่งตั้งเป็นอธิบดีกรมศิลปากร โดยได้รับเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ 550 บาท¹ และในระยะเวลาเดียวกันนั้นก็ได้รับแต่งตั้งเป็นเลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน และผู้สอนวิชาประวัติศาสตร์การปกครองในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อีกด้วย² ในปี พ.ศ. 2478 ได้รับเงินเดือน ๆ ละ 600 บาท และปี พ.ศ. 2479 ก็ได้รับเงินเดือนเพิ่มขึ้นอีกเป็นเดือนละ 650 บาท³ วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2480 ขณะที่กำลังดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรอยู่นั้น ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรี⁴ กระทรวงศึกษาธิการเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย และได้รับเงินเดือน ๆ ละ 850 บาท⁵

งานในกรมศิลปากร

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคตของเมืองเรา

... งานในพิพิธภัณฑน์ เป็นงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้ก่อกำเนิด และทรงสร้างขึ้นมา เป็นงานใหญ่อย่างนาวิศวง งามหอสมุดนั้น เจ้านายรองพระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระนามมาแล้ว และพระนางวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ได้ทรงสร้างไว้ ส่วนงานช่างทางศิลปากรสถาน มีงานสถาปัตยกรรม งานช่างปั้น ช่างเขียน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสร้างไว้ ราชพเจ้าเข้าไปด้วย

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

²กรมศิลปากร, 'ประวัติราชการของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ,' หน้า ๕.

³หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

⁴ตำแหน่งรัฐมนตรีในที่นี้เป็นตำแหน่งรัฐมนตรีลอย เทียบได้กับรัฐมนตรีสำนักทำเนียบ.

⁵หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

ความเคารพบูชาทั้งสามพระองค์ท่าน และตั้งปณิธานอันแน่วแน่ ว่า
 สิ่งใดที่ท่านได้สร้างไว้แล้ว ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เสื่อมโทรมเลย
 เป็นอันขาด แผนการและนโยบายของพระองค์ท่านมีอยู่อย่างไร
 ข้าพเจ้าจะดำเนินเจริญรอยและทำต่อไปตามแผนการ ให้เจริญ
 กว้างไกลและแตกกิ่งก้านสาขาออกไปโดยไม่รี้อท่าใหม่ หรือเปลี่ยนแปลง
 ใดๆ

เวนแต่งงานอันหนึ่ง ซึ่งออกกฎหมายไว้ แต่ยังมีโคลงมือทำ คือ
 งานละครและงานดนตรี ข้าพเจ้าจะต้องทำในฐานะเป็นงานใหม่
 ของข้าพเจ้าและจะต้องทำให้สำเร็จจงแท้ ๆ กับงานอื่น ๆ ที่
 ปรากฏความสำเร็จอยู่แล้ว¹

แต่งงานเรื่องละครและดนตรี เป็นงานที่จะต้องทำขึ้นใหม่ และ
 จะต้องเป็นงานของข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าไม่มีวิชาความรู้ในเรื่อง
 นี้มาแต่ก่อน เคยสนใจในเรื่องละคร เพื่อความสนุกความบันเทิง
 เท่านั้น ไม่เคยคาดหมายว่าจะต้องมาสร้างสรรกรหรือบังคับบัญชา
 งานอย่างนี้ เมื่อจำต้องทำด้วยตัวเอง ก็ต้องคนควาเลาเรียนเอง
 เป็นการเปลี่ยนชีวิตของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าถูกความจำเป็นบังคับ
 ให้กลายเป็นนักศิลปะ ซึ่งไม่เคยนึกฝันมาแต่ก่อนว่าจะต้องเป็น
 ข้าพเจ้าต้องทำความอุตสาหะอย่างแรงกล้า²

คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ บันทึกไว้ตอนหนึ่งในหนังสือวิจิตรวาทการ
อนุสรณ์ เล่ม 1 ว่า

... เมื่อดิฉันได้เป็นครูสอนอยู่ที่โรงเรียนเบ็ญจมราชูทิศ

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 297-8.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 330.

วันหนึ่งสามีของดิฉันได้ถามว่า "ไม่อยากจะมาเป็นครูใหญ่บ้างหรือ" ดิฉันตอบทันทีว่า "อยากเป็นทั้ง ๆ ที่อายุยังไม่ถึง" เวลานั้นเพิ่งเริ่มรักกัน สามีของดิฉันได้บอกว่า มีโรงเรียนอีกอย่างหนึ่งที่บ้านเมืองเรายังไม่มี เรียกในภาษาฝรั่งเศสว่า Ecole de Beaux Arts ถ้าเราก่อตั้งขึ้นได้จะดีมาก ต่อมาสามีของดิฉันก็ได้จัดการติดต่อกับท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ คือ พระสารสาส์น ประพันธ์ เมื่อได้รับอนุญาตเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงได้คิดชื่อว่า "โรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์"¹ ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย ...²

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือวิถีทำงานและสร้างอนาคต ว่า โรงเรียนฟอนร่ำและคนตรี ซึ่งเรียกว่า "โรงเรียนนาฏดุริยางค์" ได้ตั้งขึ้น ในท่ามกลางบรมสุขแห่งการนิทวาราย การโจมตีทุกทิศทุกทาง ในหนังสือพิมพ์เกือบทุกฉบับ เพราะตั้งแต่เกิดมาเป็นประเทศไทย ก็ยังไม่เคยมีโรงเรียนชนิดนี้ งานเต้นกันรำกัน ถือเป็นเรื่องอันน่าขัน แม้จะรู้กันว่ามีอยู่ในนานาประเทศที่เจริญแล้ว ก็ยังเห็นกันว่าไม่เหมาะสมสำหรับประเทศเรา อันที่จริงข้าพเจ้าก็ไม่ได้ตั้งขึ้นด้วยความสมัครใจของข้าพเจ้าเอง แต่ทำขึ้นเพราะมีบทบาทอยู่ในกฎหมายและเป็นกฎหมายที่ออกประกาศใช้แล้ว ก่อนที่ข้าพเจ้าจะมาเป็นอธิบดีกรมศิลปากร

ในท่ามกลางแห่งการนิทวาราย และโจมตีรอบข้างอย่างนี้ บางครั้งข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเวรกรรม ... และความยากลำบาก

¹ ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 28 เมษายน พ.ศ. 2477.

² ดูหนังสือประภาพรณ วิจิตรวาทการ, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ,"

ที่สุดนั้น ก็คือการที่ต้องการทำอะไรโดยที่ไม่มีเงิน การของงบประมาณ
กรมศิลปากร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องการละครและคนตรีนั้นร้าย
ยิ่งกว่าขอทาน เพราะการขอทานนั้น ถ้าท่านผู้ให้ไม่มีศรัทธาที่จะให้
ทานก็ไม่ให้ แล้วยังไม่วางอะไร แต่การของงบประมาณการทำงาน
ละครและคนตรีนั้น นอกจากจะไม่ไค้แล้ว ยังถูกเหยยหยัน หัวเราะ
ฮาครืนกันในที่ประชุมกรรมการพิจารณาางงบประมาณ มีหลายครั้งที่
ข้าพเจ้าเกิดความคิด ที่จะขอกลับไปกระทรวงการต่างประเทศ
ซึ่งเป็นที่เกิดของข้าพเจ้า และได้ทำงานมาโดยมิต้องถูกมรสุม
ความเหยยหยัน หรือความคดุกคูดมื่น และเชื่อตัวเองว่า ในราช-
การกระทรวงการต่างประเทศนั้นถึงอย่างไร ข้าพเจ้าก็ต้องขึ้น
ตำแหน่งอธิบดี และเอกอัครราชทูต ซึ่งไม่เลวไปกว่าตำแหน่ง
อธิบดีกรมศิลปากรเลย¹

ในประวัติวิทยาลัยนาฏศิลป์ ตอนหนึ่งเขียนไว้ว่า

สถาบันศึกษาแห่งนี้ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากร
เป็นผู้ก่อตั้งขึ้น เริ่มเปิดสอนเมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม 2477 เรียก
ชื่อว่า "โรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์" ความมุ่งหมายในชั้นแรก
เพื่อให้นักเรียนได้ศึกษาวิชานาฏศิลป์และดุริยางค์ศิลป์ ได้เปิดชั้น
เรียนโดยรับนักเรียนเข้าเรียนทุกระดับชั้น ตั้งแต่ชั้นมูล (เตรียม
ประถมศึกษา ถึงชั้น ม. 7) สำหรับการเรียนวิชาสามัญดำเนิน
ตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ

ปี พ.ศ. 2478 ... เปลี่ยนเรียกชื่อว่า "โรงเรียนศิลปากร
แผนกนาฏดุริยางค์" ... ต่อมา พ.ศ. 2485 ... เปลี่ยนชื่อ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 303-5.

... เป็น "โรงเรียนสังคีตศิลป์" ... ในปี พ.ศ. 2514 มีการ
ปรับปรุงยกฐานะ ... ขึ้นเป็นวิทยาลัยนาฏศิลป์¹ เมื่อวันที่ 1
มีนาคม พ.ศ. 2515 ...²

เมื่อได้จัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศิลป์ขึ้นแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ก็มีวาท
ประสงค์ที่จะสร้างโรงละครแห่งชาติขึ้นอีก เพราะเห็นว่าโรงละครแห่งชาติมีขนาด
อารยประเทศเข้ากันได้ และประเทศของเราก็น่าจะมีมาช้านานแล้ว³

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ตอนหนึ่งว่า
ราวหนึ่งปีภายหลังที่ตั้งโรงเรียนขึ้น นักเรียนของโรงเรียนนี้
ก็พอออกแสดงได้บ้าง แต่ไม่มีโรงแสดง โรงละครในเวลานั้นก็
หายากเต็มที และไม่สามารถจะนำนักเรียนไปแสดงที่ไหนได้ จำ
เป็นจะต้องแสดงภายในเขตที่ของกรมศิลปากร เมื่อไม่มีทางจะทำ
อย่างอื่น ข้าพเจ้าก็ปลุกโรงไม้ไผ่ เอาผ้าเต็นท์มาซึ่งเป็นหลังคา
รวบรวมเอาอิฐที่หาได้ ละครของกรมศิลปากรได้ออกแสดง
ภายใต้หลังคาผ้าเต็นท์และเสาไม้ไผ่ แก่เคราะห์ก็ดีขึ้นมา โดยที่
ในการแสดงครั้งหนึ่งท่านเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิเบศร์ ผู้เป็น
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในเวลานั้น ได้มาบังคับการแสดง

¹ปัจจุบัน คำเนินการศึกษามาแล้ว 38 ปี มีจำนวนนักเรียนรวมทั้งสิ้นจำนวน
1,525 คน เป็นชาย 428 คน หญิง 1,097 คน จำนวนข้าราชการทั้งหมด 141 คน
ได้ผลิตนักเรียนที่สำเร็จการศึกษานาฏศิลป์ชั้นสูงมาเป็นเวลา 19 ปี และมีผู้สำเร็จ
การศึกษาในชั้นนี้แล้วจำนวน 564 คน

²วิทยาลัยนาฏศิลป์, "ประวัติวิทยาลัยนาฏศิลป์," (พระนคร, 2516),
หน้า 1-3. (อัครสำเนา).

³คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ,"
หน้า 61.

ภายหลังที่การแฉ่งเสร็จสิ้นลงแล้ว สวรรค์ได้โปรดข้าพเจ้า โดยที่
 ท่านเจ้าคุณพระธรรมมาธิเบศร์ บอกให้ข้าพเจ้าตั้งงบประมาณไปรับ
 ทรัพย์สร้างโรงละคร ท่านจะขวยเหลือหาเงินให้

ข้าพเจ้าตั้งงบประมาณไปรับสร้างโรงละครเป็นจำนวนเท่า
 ไรจำไม่ได้ แต่ได้รับอนุมัติเพียง 6,500 บาท (หกพันห้าร้อยบาท)
 เงิน 6,500 บาท สำหรับโรงละคร ไม่รู้จะสร้างอย่างไรได้ แ่
 กลังก็บอกว่ามีให้เท่านั้น

ข้าพเจ้าลงมือสร้างโรงละคร คุยเงิน 6,500 บาท พอตั้ง
 เสาและมุงหลังคา เงิน 6,500 บาทก็หมดไป ไม่มีทางที่จะขออีก
 แต่ก็ยังคิด บัดนี้โรงละครของข้าพเจ้า ได้เปลี่ยนสภาพจากเสา
 ไม้ไผ่ หลังคามุงนาเค้นมาเป็นเสาไม้เต็ง หลังคามุงสังกะสีห่อ
 กั๊กแตก เเรื่องเก่าอันึงละคร ได้รับความช่วยเหลือจากกระ
 ทรวงวัง¹ ให้ยืมมาใช้ชั่วคราว และละครเรื่อง "เลือกสุพรรณ"
 ก็กำเนิดขึ้นในโรงละครราคา 6,500 บาทนั้น

"เลือกสุพรรณ" ทำให้หมดทุกอย่าง ทำให้โรงละครมีฟารอบ
 ขอบชิด มีรูปมีร่างซึ่งเป็น "หอประชุมศิลปากร"² ซึ่งใช้มาจนถึง
 ทุกวันนี้ เกาอิหนึ่งคุณละครทั้งหมด เป็นรายได้ของ "เลือกสุพรรณ"
 เครื่องใช้ในโรงเรียนที่มีราคาแพง เช่น เปียโน เครื่องแต่งตัว
 ละคร และสัมภาระทุก ๆ อย่าง "เลือกสุพรรณ" เป็นเหตุทำให้
 การละครและดนตรีของกรมศิลปากรตั้งตัวขึ้นได้ด้วย "เลือก
 สุพรรณ"

"เลือกสุพรรณ" ได้สร้างควมมีหลักฐานมั่นคงให้แก่โรงเรียน

¹ปัจจุบัน คือ สำนักพระราชวัง.

²ซึ่งถูกไฟไหม้เมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2503.

นาฏดุริยางค์ ควบเหตุผลเพียงนี้คนเดียว คือในการของบประมาณ เรื่องการละครและดนตรีของกรมศิลปากรนั้น ข้าพเจ้าใคร่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าเป็นเรื่องถูกเขียนขึ้นเฮฮา ในที่ประชุมคณะกรรมการงบประมาณ และไม่มีทางที่จะได้รับอนุมัติอย่างหนึ่งอย่างใด ท่านผู้แทนคนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้แทนเชียงใหม่ เป็นผู้คัดค้านอย่างรุนแรงที่สุด ท่านผู้นี้มีชื่อเสียงในทางคนงบประมาณ เนื่องจากที่ท่านเคยทำงานการคลังมาก่อน และกรรมการทุกคนก็ฟังเสียงของท่าน เรื่องใดที่ท่านผู้คัดค้านอย่างรุนแรงแล้ว ก็ไม่มีทางที่จะรอดไปได้ วันหนึ่งท่านผู้แทนผู้นี้ได้รับเชิญมาดูละครเรื่อง "เลือกสุพรรณ" ละครเรื่องเลือกสุพรรณ ใดชื่อในทางเป็นเรื่องเรี่ยกนำตาคนดู ท่านผู้แทนผู้นั้นก็เป็นผู้ใหญ่มาแล้ว ในขณะที่ท่านดูละครเรื่อง เลือกสุพรรณ ท่านร้องไห้อย่างมาก ร้องไห้จนคนอื่นแลเห็น จนหนังสือพิมพ์เอาไปลง หน้าคาของท่านที่ไหลเพราะการดู เรื่องเลือกสุพรรณทำให้ท่านเห็นอกเห็นใจ และให้ความไมตรีแก่กรมศิลปากรในทางงบประมาณ เพราะว่ในการต่อมา นั้น เมื่อถึงคราวพิจารณา งบประมาณของกรมศิลปากร ท่านมีใจคัดค้าน ตรงกันข้าม ท่านกลับช่วยสนับสนุน ซึ่งมีน้อยเหลือเกินที่ท่านผู้นี้จะสนับสนุนงบประมาณรายได้อ

เจ้าพระยาภริษรรมราชิเบศร์ เขียนไว้ในหนังสือวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 ว่า ข้าพเจ้ารู้จักหลวงวิจิตรวาทการ มาเป็นเวลา 30 ปี ... เมื่อเป็นอธิบดีกรมศิลปากร ใ้จัดตั้งโรงเรียนนาฏศิลป์ ได้รับอนุญาตให้สร้างโรงละครชั่วคราวขึ้นเพื่อฝึกละคร ซึ่งแต่ก่อนไม่มี และใ้ควบคุมจัดใ้แสดงละครหลายเรื่อง ฉ โรงละครแห่งนี้ จนเป็นที่นิยมของ

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 306-9.

คนทั่วไปตลอดถึงชาวต่างประเทศ¹

เสวีบุร พินธรังษี บันทึกไว้ในหนังสือ วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 ตอนหนึ่งว่า

... เจ้าประวัตินั้นฐานะสูงส่งขึ้นไปนั้น ... ระหวางนั้นรัฐบาล
จอมพล ป. พิบูลสงคราม เริ่มปลูกฝังลัทธิชาตินิยมให้พุ่งเฟื่องอยู่ใน
หมู่ประชาชน ด้วยการคิดคำนึงกันขึ้นมาในบรรดาผู้เป็นคนชั้นหัว
หน้าปกครองอา ลัทธิชาตินิยม หรือลัทธิรักชาติลัทธิเดียว จะเป็น
เครื่องป้องกันภัยอันตรายที่จะบังเกิดแก่ชาติใดทุกทาง และพร้อม
กันก็จะเป็นเครื่องมือสร้างชาติ ได้ดีกว่าเครื่องมืออย่างอื่น

การจะปลูกฝังลัทธิชาตินิยมได้โดยสะดวก และมีทางเข้าถึง
ประชาชนได้ง่าย มีอยู่ทางหนึ่งดีกว่าทางอื่น ๆ คือปลูกฝังดนตรี
และละคร อันเป็นงานที่กรมศิลปากรจะต้องทำอยู่ตามหน้าที่

เจ้าประวัตินี้ ได้รับมอบหมาย มาให้ทำงาน "ปลูกตนรักชาติ"
เป็นทางกรมศิลปากร โดยการแต่งละครประวัติศาสตร์ และเพลง
ที่เป็นบทปลุกใจให้รักชาติขึ้นเป็นระยะติดต่อกัน อาทิ ละครประวัติ
ศาสตร์เรื่อง "เลือดสุพรรณ" ละครประวัติศาสตร์เรื่อง รามนุ
สีกธดาญ พระเจ้ากรุงธน เจ้าหญิงแสนหวี และอื่น ๆ อีกมาก ...
เรื่อง "ปลูกตนรักชาติ" นี้ หลวงวิจิตรฯ ทามาไม่ลดละ ตั้งแต่
ก่อนสงครามมหาเอเชียบูรพา จนกระทั่งเสร็จสงคราม ...

มีเพลงปลุกใจให้รักชาติ ประกอบความตามเรื่องประวัติศาสตร์
ที่แต่งอาศัยจากบทละครนั้น ๆ จำพวกหนึ่ง และเพลงปลุกใจให้
รักชาติ ในสมัยมีคดีพิพาทกับอินโดจีนฝรั่งเศสอีกจำนวนหนึ่ง เช่น
เพลงรักเมืองไทย เพลงกองทัพบูรพา ที่แต่งให้กองทัพบกไทย

¹ เจ้าพระยาสุรสีห์ธรรมาธิเบศร์, "ลำไว้อาลัย," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ หน้า 4.

เป็นต้น ยังเป็นเพลงไว้อาลัยที่ชาติต้องการ ...¹

สตรีวิทยาสมาคม เขียนไว้ในบทละครเรื่อง "เลือดสุพรรณ" ตอนหนึ่งว่า "... บทละคร ซึ่งศิลปินของกรมศิลปากร ได้แต่งเรื่องของคุณหลวงวิจิตรวาทการต่อเนื่องกันมาเป็นเวลากว่า 20 ปี บทละครที่เด่นที่สุดของท่านคือเรื่อง "เลือดสุพรรณ"²

สำหรับบทละครเรื่องเลือดสุพรรณนี้ นับว่าเป็นผลงานที่โดดเด่น และเป็นความภาคภูมิใจของคุณหลวงวิจิตรวาทการ คงจะเห็นได้จากข้อเขียนของท่านในคำชี้แจงประกอบบทละครเรื่องนี้ว่า

บทละครเรื่อง "เลือดสุพรรณ" เป็นวรรณกรรมอันแรกที่ได้นำเอียงไปทางภูมิภาคระหว่างพม่ากับไทย ซึ่งรวบรวมพินัยมาตั้งแต่ 2 ศตวรรษ ... ที่ประชุมศึกษาธิการในพ.ศ. 2479 ได้ลงมติให้กรมศิลปากรส่งบทละคร "เลือดสุพรรณ" ไปยังศึกษาธิการจังหวัดและโรงเรียนรัฐบาลทั่วราชอาณาจักร กระทรวงกลาโหมขอให้นักเรียนนายร้อย นักเรียนนายเรือ ได้ดูละครเรื่องนี้ กรมตำรวจก็ขอให้นักเรียนนายร้อยตำรวจได้ดูเช่นเดียวกัน ผู้พบหนังสือพิมพ์ของพม่าขอบเขตและภาพถ่ายละครไปแปลและพิมพ์เผยแพร่ในประเทศพม่า ชาวพม่าในกรุงเทพฯ มาดูการแสดงมากหลาย แต่งกายแบบพม่า ความสวยงามของคนดูมีมากเท่า ๆ กับความงามของฉากละครเอง เพลงส่ำกั 2 เพลงในเรื่องนี้ คือ เพลงควงจัมพร กับเพลงเลือดสุพรรณร้องกันไต่หัวประเทศไทย นอกจากนั้นนักร้องชาวจีน ชาวญี่ปุ่น ไค่นำไปร้องในประเทศจีน ประเทศญี่ปุ่นด้วย ... เวลา 24 ปี ล่วงมา

¹ เสฐียร พันธงรังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี," หน้า 66-7.

² สตรีวิทยาสมาคม, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 1.

... สตรีวิทยาศาสตร์สมาคมแห่งประเทศไทยจะนำละครเรื่อง
เลือกสุพรรณออกแสดงในงานของสมาคม ... ข้าพเจ้าก็ไม่ขัดข้อง ...¹

งานด้านศาสนา

ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรอยู่นั้น หลวงวิจิตรวาทการ¹
เสนอขอเสริมยอดพระธาตุพนม ที่จังหวัดนครพนม ให้สูงขึ้นอีก 10 เมตร จอมพล ป.
พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้นอนุมัติให้ดำเนินการไปตามความประสงค์²

ตอนหนึ่งในปาฐกถาเรื่อง "องค์ในภาคอีสาน" หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ว่า

... คำว่า "ธาตุ" นั้นหมายความว่าเจดีย์ พระธาตุพนมเป็น
เจดีย์รุ่นเก่าที่สุดของประเทศไทย สอดสวนกับความแน่ชัดเป็นที่
เชื่อ กว้างขวางใน พ.ศ. 1007 ก็มีอายุนับถึงบัดนี้ได้ 1,400
ปีเศษ ที่เชื่อกันไปเสียแต่ตำนานพื้นเมือง แต่มีเหตุผลประกอบ
กันหลายทาง เช่นในเขตจามซึ่งอยู่ในประเทศญวนเวลานี้ มีถาวร
วัตถุซึ่งสร้างโดยวิธีอย่างเดียวกัน ล้วนแต่สอบสวนได้หลักฐานว่า
มีอายุ 1,400 ปีเศษทั้งสิ้น เมื่อนำหลักฐานทางโบราณคดีมาประ
กอบพิจารณาเกี่ยวกับตำนานพื้นเมืองแล้ว ก็เป็นที่แน่นอนว่าพระธาตุ
พนมมีอายุ 1,400 ปี

พระธาตุพนมเป็นเจดีย์สูงตระหง่าน การดูพระธาตุพนมจะต้อง
ดูเป็นตอน ๆ ดังนี้

ตอนแรกตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปถึงบัววาง เป็นความสูง 8 เมตร

¹หลวงวิจิตรวาทการ, คำมีแจ้งของผู้แต่งบทละครเรื่องเลือกสุพรรณ, ใน
วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 [จัดทำโดยสตรีวิทยาศาสตร์], หน้า 17-8.

²หลวงวิจิตรวาทการ, "ปาฐกถา เรื่ององค์ในภาคอีสาน," นิพนธ์บางเรื่องของ
พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 152.

ตอนนี้เกราะที่ตีหนักหนา ที่ผู้ขอมในชั้นหลังไม่ได้ทำให้เปลี่ยนแปลงสภาพไป ยังเห็นของเกาโบราณแท้ ก็ อัฐิที่ล้มละลายอยู่ชัดเจน เป็นสถาปัตยกรรมแบบเกาที่สุดที่มีอยู่ในประเทศไทย

ตอนที่ 2 นับตั้งแต่บัวแดงขึ้นไปถึงบัวบน เป็นระยะ 12 เมตร เป็นส่วนสูง 20 เมตร ตอนนี้เป็นคอนกรีตเสียดายยิ่ง เพราะท่านผู้ขอมในชั้นหลังได้เอาซีเมนต์ไปก่ตึบลายของเกาหมด แล้วเอากระเบื้องถวญตามแตกขึ้นไปปิดเป็นคอกดวง ... ถ้าเป็นสมัยนี้ทำไปได้ เพราะพระราชบัญญัติกำหนดโทษจำคุกไว้ถึง 6 เดือน และปรับถึงสามพันบาท

ตอนที่ 3 ตั้งแต่บัวบนขึ้นไปจนถึงยอด รวมระยะ 23 เมตร เป็นตอนที่ตกแต่งเสริมกันเรื่อยๆไป ใครมีบุญวาสนาก็มาเสริมให้สูงขึ้น และเสริมกันเรื่อย ๆ มาจนกระทั่งสมัยใหม่ เพราะฉะนั้นในตอนที่สามนี้ จึงไม่มีความสำคัญทางโบราณคดี ... เมื่อเสริมแน่นแล้ว พระธาตุพนมก็มีส่วนสูง 53 เมตร ของเดิมมีเพียง 43 เมตร

ในการซ่อมพระธาตุพนมนี้ กรมศิลปากรได้ทำดังนี้

ในตอนล่าง ไม่แตะต้อง เพราะกองรักษาของโบราณอันมีค่า สูงสุดไว้ ในตอนกลาง ท่านนายรัฐมนตรีมีบัญชาให้กรมวิทยาศาสตร์ทำการค้นคว้าหาวิธีที่จะแกะซีเมนต์ออกจากอัฐิ ... ส่วนงานที่กรมศิลปากรทำนั้น คือตั้งแต่บัวบนขึ้นไปจนถึงยอดรวม 23 เมตร ... ต้องใช้เหล็กกว่า 3,500 เส้น เป็นน้ำหนักกว่า 3,000 กิโล ไม้ซีเมนต์กว่า 900 ตุง กรวด ทรายและไม้จำนวนมาก ... ลวดลายที่ติดองค์พระธาตุ ต้องหล่อด้วยซีเมนต์ มีโครงเหล็กทำจากขางกลางแล้วเอาขึ้นไปติด ลวดลายเหล่านี้มีถึง 452 ชิ้น ...

ในการทำงานเกี่ยวกับพระธาตุพนมครั้งนี้ นอกจากข้าราชการ ซึ่งเป็นผู้ควบคุม และจ้างช่างปูนไปอีก 3 คนเท่านั้นแล้ว ชาวเจ้า

ให้นักเรียนร่างศิลปะทั้งหมด ได้อ่านนักเรียนศิลปะ 40 คน
ไปทำงานนี้ ...¹

บันทึกอีกตอนหนึ่งเขียนไว้ว่า "... งานซ่อมพระธาตุพนมนี้ใช้เวลาทำ 6 เดือน
เต็ม เพิ่งสำเร็จลงเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม 2484 นี้เอง"²

นอกจากเสริยมงคลพระธาตุพนมแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ยังทำงานสำคัญ
อื่น ๆ หลายอย่างทางศาสนาสืบอีก ดังปรากฏในบันทึกที่เขียนไว้ใน "บันทึกไว้สำหรับ
ลูก" ตอนหนึ่งว่า

... พอยังได้ทำงานอันสำคัญในเขตพระศาสนา พระราชบัญญัติ
ปกครองคณะสงฆ์ สำเร็จได้ควมนำพิกษาแรงของพ่อ ถ้าลูกอยาก
จะดูงานวันสำคัญของพ่อ ขอให้ลูกไปวัดพระศรีมหาธาตุ ซึ่งพ่อ
เป็นผู้เขียนแผนผังส่วนใหญ่ด้วยมือของตัวเอง และอำนวยการสร้างมา
แต่ตนจนปลาย การขอพระธาตุจากอินเเคียพร้อมทั้งกอนคินจาก
สังเวทเเคียลถานทั้งสี่มาบรรจุในพระเจดีย์ศรีมหาธาตุ และการตอน
กิ่งโพธิ์จากพุทธฉายามาปลูกในวัดพระศรีมหาธาตุ เป็นความคิดของ
พ่อทั้งนั้น³

งานคานทองสุก

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ว่า "...
ข้าพเจ้าก็ได้มาเป็นอธิบดีกรมศิลปะ ซึ่งบัญญัติว่าการหลวมๆ ..."⁴

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 151-3.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกไว้สำหรับลูก," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 213.

⁴ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 110.

... การหอสมุด และพิพิธภัณฑ์ ข้าพเจ้าได้ทำต่อไปให้โดยล
ไพลายิ่งขึ้น เช่น การหอสมุดซึ่งเดิมมีอยู่ในกรุงเทพมหานคร
ข้าพเจ้าได้จัดการเปิดสาขาหอสมุดในต่างจังหวัด และสำเร็จ
ไปได้หลายสิบแห่ง ...¹

สำหรับสาขาหอสมุดแห่งชาติในต่างจังหวัดนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ได้ออก
ระเบียบและประกาศใช้เมื่อวันที่ 19 พฤษภาคม 2478 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ระเบียบการสาขาหอสมุดแห่งชาติในจังหวัดต่าง ๆ

1. สาขาหอสมุดแห่งชาติ จะตั้งขึ้นในจังหวัดใด ๆ ก็ได้แต่เมื่อ
ผู้แทนราษฎร หรือคณะสงฆ์ หรือผู้มีถิ่นอาศัยหนึ่งผู้ใดนั้น ได้ช่วย
เหลือจัดหาสถานที่และกุสไนหนึ่งคือพร้อมทั้งอุปกรณ์ต่าง ๆ ให้พร้อม
ในจังหวัดนั้น และทางกรมศิลปากรก็มีเงินพอที่จะจ่ายเงินเดือนและ
ค่าใช้สอยให้ด้วย
2. สถานที่ตั้งสาขาหอสมุดแห่งชาติจะคองเป็นที่ซึ่งประชาชน
จะเข้าไปได้สะดวก และให้มีป้ายเขียนตัวอักษร
3. การบำนวยการสาขา จะไดมอบปากกรรมการจังหวัด หรือ
ผู้ใดคนหนึ่งจะเป็น หัวหน้าบุคคล หรือเป็นคณะกรรมการก็ได้ สุดแต่ผู้ช่วย
เหลือให้กำเนิดสาขาค้างกล่าวมาแล้วในข้อ 1 นั้น จะไดแนะนำ
มา
4. สาขาหนึ่ง ๆ จะมิ่งบประมาณในสาขาจะ 600 บาทต่อปี
ในจำนวนเงิน 600 บาทนี้ หอสมุดแห่งชาติใกรุงเทพมหานคร จะเก็บ
ไว้ 100 บาท ส่วนอีก 500 บาท จะไดสงให้แก่ผู้อำนวยการสาขา
เพื่อใช้เงินเดือนเจ้าหน้าที่และค่าใช้สอย

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 310.

5. หนังสือซึ่งหอสมุดแห่งชาติในกรุงเทพฯ จะส่งมาให้ได้นั้น เฉพาะแต่หนังสือซึ่งหอสมุดแห่งชาติมีอยู่เป็นสมบัติหลายฉบับพอที่จะแบ่งมาได้ หรือหนังสือที่มีผู้มอบพิมพ์จากคนฉบับของหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้รับหนังสือภาคต่อไว้ตามระเบียบ

6. ผู้อำนวยการสาขามีอำนาจวางระเบียบข้อบังคับ เพื่อรักษาความเรียบร้อย และป้องกันหนังสือหาย ทั้งมีอำนาจตั้งอัตราค่าธรรมเนียม ซึ่งจะเรียกเก็บจากผู้ยืมหนังสือไปอ่านนอกที่ทำการของสาขาใด แต่ผู้ที่ยืมมาอ่านและตรวจคนหนังสือในที่ทำการของสาขาโดยมิได้นำหนังสือออกไปนั้น ห้ามมิให้เรียกค่าธรรมเนียมอย่างหนึ่งอย่างใด

ระเบียบการที่กล่าวมาในข้อนี้ เมื่ออธิบดีกรมศิลปากร ใต้อนุมัติแล้ว ก็ให้เป็นอันใช้ได้

7. ให้สามารถทะเบียนหนังสือให้เป็นความสะดวกแก่การตรวจค้น และรักษาหนังสือ

8. ให้สาขารวบรวมจำนวนคนที่เข้าอ่านหนังสือ หรือตรวจค้นหนังสือ และจำนวนหนังสือที่ตรวจค้นนอกประเภทให้ไว้ชัดเจน ส่งไปยังหอสมุดแห่งชาติในกรุงเทพฯ ทุก ๆ เดือน¹

หน้าที่ราชการในกระทรวงการต่างประเทศครั้งใหม่

หลวงวิจิตรวาทการ โอนมาเป็นอธิบดีกรมศิลปากร ด้วยเหตุผลทางการเมือง ได้รับราชการอยู่ในกรมศิลปากรเป็นเวลา 8 ปี และด้วยเหตุผลอย่างเดียวกันนั้น ตามจึงโลกกลับไปกระทรวงการต่างประเทศอีกครั้งหนึ่งในตำแหน่งรัฐมนตรีสั่งราชการกระทรวงการต่างประเทศ เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2484 โดยได้รับเงินเดือน 1,200 บาท ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการต่างประเทศ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "ระเบียบการสาขาหอสมุดแห่งชาติในจังหวัดต่าง ๆ, กึ่งปีการ, 1 (มิถุนายน, 2480), [153].

เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2484 และได้รับเงินเดือน ๆ ละ 1,400 บาท ปีต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2485 โดยได้รับเงินเดือน ๆ ละ 1,700 บาท¹ ในปี พ.ศ. 2486 หลวงวิจิตรวาทการได้รับพระราชสาส์นตราตั้งเป็นเอกอัครราชทูตประจำกรุงโตเกียว เมื่อวันที่ 18 ตุลาคม โดยได้รับเงินเดือนประจำเดือนละ 1,000 บาท และเงินตำแหน่งเอกอัครราชทูตอีก 2,400 บาท รวมเป็นเงินที่ได้รับเดือนละ 3,400 บาท ต่อมาเมื่อวันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2488 โศกนาฏกรรมจากตำแหน่งเอกอัครราชทูตประจำกรุงโตเกียว ด้วยคดีอาชญากรรมสงคราม ถูกจับและคุมขังในประเทศญี่ปุ่น และถูกส่งกลับประเทศไทยในปี พ.ศ. 2489 โดยถูกคุมขังอยู่ที่สันติบาล และเรือนจำลุมพินิ³

ต่อมาศาลฎีกาพิพากษาว่า พระราชบัญญัติอาชญากรรมสงครามนั้นเป็นโมฆะ จึงให้ปล่อยตัวผู้ต้องหาทั้งหมดรวมทั้งหลวงวิจิตรวาทการด้วย ในวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2489⁴

เมื่อดนตรีอาชญากรรมสงครามแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ก็พ้นจากตำแหน่งหน้าที่ราชการด้วย จึงหันมาจับงานละครใหม่ แต่คราวนี้ไม่ได้ผล ประชาชนไม่สนใจ การละครเริ่มขาดทุน จึงเปลี่ยนแนวทางมาเขียนนวนิยาย คราวนี้ประสบความสำเร็จ เพราะประชาชนให้ความสนใจเป็นอย่างมาก ในระหว่างนี้เองหลวงวิจิตรวาทการ ได้เขียน

ศูนย์วิทยพัทยากร

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

² สถานทูตญี่ปุ่น, "รายการทูตไทยที่ประจำในประเทศญี่ปุ่น ตั้งแต่เริ่มสถานทูต (พ.ศ. 2442) จนถึงปัจจุบัน," (ได้จากแฟ้มเอกสารของกระทรวงการต่างประเทศ) (อัครสำเนา).

³ หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

⁴ เสวยุร พันธรัตน์, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี," หน้า 92.

นวนิยายออกมาหลายสิบเรื่อง และนวนิยายขนาดยาวซึ่งทำชื่อเสียงให้แก่ผู้เขียนเป็นอย่างมากได้แก่เรื่อง "ห่วงรัก-แหวนรัก"¹

หลวงวิจิตรวาทการ ยึดอาชีพการประพันธ์อยู่ประมาณ 4 ปี หลังจากนี้ เจอมหอป. พิบูลสงคราม จกบพลิน สุทธิะวัช และพลเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้จัดตั้งรัฐบาลขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2491 สองปีต่อมารัฐบาลชุดนี้ได้มีหลวงวิจิตรวาทการ เข้ามารวมคณะรัฐบาลด้วย² โดยให้รักษาการในตำแหน่งผู้ประสานการ³ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และเป็นผู้สอนวิชาการประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อีกด้วย ในปี พ.ศ. 2494 หลวงวิจิตรวาทการ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง⁴ จนกระทั่งถึงวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2495 หลังจากนั้นก็ย้ายจากกระทรวงการคลัง มาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ⁵ อยู่ในตำแหน่งนี้เพียงชั่วระยะเวลาไม่นานนัก ก็ย้ายไปดำรงตำแหน่งใหม่ในฐานะเอกอัครราชทูตประจำประเทศอินเดีย เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2495⁶ ปีต่อมาได้ย้ายจากประเทศอินเดีย ไปดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำกรุงเบอร์ลิน ประเทศสวิตเซอร์แลนด์⁷ เมื่อวันที่ 14 เมษายน พ.ศ. 2496⁸ และในวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2497 ได้มีพระบรม

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ ปัจจุบัน คือ ตำแหน่งอธิการบดี.

⁴ กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 6.

⁵ ปัจจุบัน คือ กระทรวงพาณิชย์.

⁶ ชิน ชุมชุม, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 17.

⁷ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 6.

⁸ ชิน ชุมชุม, เรื่องเดิม, หน้า 17.

ราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้หลวงวิจิตรวาทการ อัครราชทูตประจำกรุงเบอร์ลิน
 ดำรงตำแหน่งราชทูตวิสามัญและอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มประจำสาธารณรัฐออสเตรียอีก
 ตำแหน่งหนึ่ง¹ และในปีเดียวกันนี้เองมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทาน
 ยศทหาร ในหลวงวิจิตรวาทการ มียศเป็น พันเอก นายทหารพิเศษประจำกองทัพบก ตั้ง
 แต่วันที่ 23 สิงหาคม 2497 เป็นต้นไป² และต่อมาวันที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2493 หลวง
 วิจิตรวาทการ ก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำประเทศยูโกสลาเวีย
 อีกตำแหน่งหนึ่งด้วย³

หลวงวิจิตรวาทการ ปฏิบัติหน้าที่อัครราชทูตประจำอยู่ ณ ประเทศสวีเดน และ
 จนกระทั่งถึงเดือน ตุลาคม พ.ศ. 2501 จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ชักชวนหลวงวิจิตร
 วาทการ ให้เขาร่วมทำการปฏิวัติการปกครองประเทศไทย หลวงวิจิตรวาทการ ยินดี
 ร่วมการปฏิวัติครั้งนี้ โดยคิดแผนการปฏิวัติร่วมกันที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เมื่อ
 วางโครงการตามแผนการปฏิวัติสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เดินทางกลับประเทศไทย เมื่อ
 วันที่ 19 ตุลาคม พ.ศ. 2501 และเริ่มทำการปฏิวัติในวันรุ่งขึ้น การปฏิวัติในครั้งนี้
 สำเร็จลงด้วยความเรียบร้อย หลังจากนั้นจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้แต่งตั้งให้หลวง
 วิจิตรวาทการ ดำรงตำแหน่งรองผู้อำนวยการฝ่ายพลเรือนกองบัญชาการคณะปฏิวัติ และ
 ประธานวางแผนการศึกษากองบัญชาการคณะปฏิวัติ วันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2501
 หลวงวิจิตรวาทการ ก็ต้องออกจากราชการเพราะเกษียณอายุ แต่เนื่องจาก หลวง
 วิจิตรวาทการ เป็นผู้มีความสามารถและเป็นประโยชน์ต่อการปฏิวัติงานของคณะปฏิวัติ
 ชุมนับเป็นอย่างมาก ดังนั้นจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี จึงได้แต่งตั้งให้ดำรง
 ตำแหน่งปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี และให้ดำรง-

¹ ประกาศสำนักคณะรัฐมนตรี เรื่องตั้งอัครราชทูตประจำสาธารณรัฐออสเตรีย,
ราชกิจจานุเบกษา, 76 (กรกฎาคม, 2497), 1504.

² ประกาศสำนักคณะรัฐมนตรี เรื่องพระราชทานยศทหาร, ราชกิจจานุเบกษา,
 71 (สิงหาคม, 2497), 1934.

³ วิจารณ์ ภุมม, เรื่องเดิม, หน้า 17.

ตำแหน่งอื่น ๆ อีกหลายตำแหน่ง¹ เช่น เป็นสมาชิกสภาข้าราชการกรมการสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ กรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติ ประธานคณะที่ปรึกษาองค์การของรัฐ เป็นต้น และในปี พ.ศ. 2503 หลวงวิจิตรวาทการ ก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอื่น ๆ อีกมาก เช่น เป็นกรรมการบริหารสภาวิจัยแห่งชาติ เลขาธิการสภาความมั่นคงแห่งชาติ กรรมการสภามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์² และมหาวิทยาลัยศิลปากร นอกจากนี้ยังได้รับมอบหมายให้เป็นผู้สั่งและปฏิบัติราชการแทนนายกรัฐมนตรี ในส่วนราชการที่ได้รับมอบหมายอีกด้วย³

ด้วยความรอบรู้อันกว้างขวางหลายแขนง และปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตเสมอมา จนเป็นผลดีต่อประเทศชาติเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศทหาร ให้หลวงวิจิตรวาทการ เป็น พลตรี เมื่อวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ. 2504⁴

ราชการพิเศษ

หลวงวิจิตรวาทการ ได้เคยดำรงตำแหน่งสำคัญทางราชการหลายตำแหน่ง อาทิ เช่น อธิบดีกรมศิลปากร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ เอกอัครราชทูตประจำประเทศญี่ปุ่น อันเคียวอัครราชทูตประจำประเทศสวีเดนเซอร์แลนด์ ออสเตรีย และ

¹ สัมภาษณ์ นายชิน จุมจุม.

² ปัจจุบัน คือ มหาวิทยาลัยมหิดล.

³ กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 6.

⁴ ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องพระราชทานยศทหาร, "ราชกิจจานุเบกษา,

ยูโกสลาเวีย เป็นผู้แทนรัฐบาลในทประชุมนานาชาติเกี่ยวกับเศรษฐกิจ เป็นผู้รักษาการ
ผู้ประสานการมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง เดชาติการรัก ความมั่นคงแห่งมาวิ
และตำแหน่งสุดท้ายของท่าน คือ ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี¹ เป็นต้น

ควยความสามารถดังกล่าวมานี้ หลวงวิจิตรวาทการ จึงมีหน้าที่ราชการพิเศษ
ทั้งในคาวิชาการและธุ การอีกมากมาย สำหรับราชการพิเศษทางคาธุรการนั้น ได้
กระทำไว้เป็นจำนวนมาก เช่น เป็นกรรมการจัดงานฉลองรัฐธรรมนูญ เป็นกรรมการงาน
ฉลองวันชาติ วันขึ้นปีใหม่ งานคาภาษาต งานบุตภัทอาหาร เป็นต้น งานเหล่านี้ต้องรับ
หน้าที่ ทำเกือบทุกครั้งและทุกปีตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมา²

ส่วนราชการพิเศษทางวิชาการนั้นก็ได้กระทำไว้เป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกับที่
ปรากฏในบันทึกอัตชีวประวัติคือ

พ.ศ. 2463 เป็เจ้าหน้าที่ตรวจสอบหนังสือโบราณ ซึ่งรัฐบาล
เยอรมัน ภายหลังกาสงครามจะต้องคืนให้แก่วัฒนชาติไทยตามสัญญา
แวร์ซายส์ ได้ไปปฏิบัติราชการนี้ที่เมืองไลป์ซิก ประเทศ เยอรมนี
ทำการสำเร็จเสร็จวัน จนได้หนังสือเหล่านี้กลับเข้ามาประเทศไทย

พ.ศ. 2464-2465 เป็นผู้ช่วยเลขานุการคณะทูตไทยในที่ประชุม
ใหญ่ของสันนิบาตชาติ และในที่ประชุมกรรมการ เมืองเจนีวา
ประเทศสวิส และเป็นผู้เขียนรายงานการประชุมใหญ่ของสันนิบาต
ชาติ

คณะทูตไทยในสันนิบาตชาติ พ.ศ. 2465

- ผู้แทน 1. พระวรวงศเธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์ฯ
- 2. พระราชวังคัน

¹ประกาศเกียรติคุณ ของ พันเอก หลวงวิจิตรวาทการ ในการรับพระราชทาน
ปริญญามัธยมศึกษา (กิตติมศักดิ์) แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, หน้า 87-8.

²หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัตชีวประวัติ.

เลขานุการ 1. ชื่น จารุวัตร (อดีตรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ)

ผู้ช่วยเลขานุการ 1. ขาพเจ้า

2. น.ส. ผ่องศรี ซาเวีย

3. ม.ร.ว. สมเด็จพระมาน กฤดากร

พ.ศ. 2466 เป็นผู้ช่วยเลขานุการ คณะทูตไทยในที่ประชุมใหญ่ของสันนิบาตชาติ ที่ประชุมกรรมการ ที่ประชุมตุลาการ ที่ประชุมคณาจารย์ เมืองเจนีวา ประเทศสวิส และเป็นผู้เขียนรายงานการประชุมมาครั้ง

พ.ศ. 2467 เป็นเลขานุการคณะทูตไทยในที่ประชุมใหญ่สันนิบาตชาติ และเขียนรายงานการประชุมคราวตนเองตลอดเรื่อง

คณะทูตไทยในที่ประชุมสันนิบาตชาติ พ.ศ. 2467

ผู้แทน 1. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรัสศักดิ์กฤดากร

2. พระยาสุรศักดิ์กรีธา อัครราชทูตไทยประจำกรุงโรม

3. หม่อมเจ้าคำรัสคำรงค์ อัครราชทูตไทยประจำกรุงวาติกัน

เลขานุการ 1. หลวงพิริยพิศการ (เวลานั้นเป็นเลขานุการไทยประจำ

2. เทียบเหนือบง อัครราชทูต (พระยาวิวิธสารวาจา)

ผู้ช่วยเลขานุการ 1. พระสารสาส์นพลชั้น (อดีตรัฐมนตรีเศรษฐกิจ

เวลานั้นประจำสถานทูตลอนดอน)

2. หลวงพิพิทธานุกร (เวลานั้นเป็นพระพิพิทธานุกร อัครราชทูตไทย ประจำสวิส เวลานี้ประจำสถานทูตโรม)

พ.ศ. 2468 เป็นเลขานุการคณะทูตไทยในการประชุมใหญ่สันนิบาตชาติ และเขียนรายงานการประชุมตลอดเรื่อง

ในปีเดียวกันนี้ เป็นเลขานุการผู้แทนรัฐบาลไทยในที่ประชุมกรรมการสันนิบาตชาติ เกี่ยวกับเรื่องจีน เสนอผู้แทนรัฐบาล (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรัสศักดิ์กรีธา) ประชวรระหว่างประชุม ทรงบอกตั้งข้าพเจ้าเป็นผู้เข้าประชุมแทน ได้เข้าประชุมแทนเกือบตลอดสมัยประชุม และเขียนรายงานถวายตนเองตลอดเรื่อง

พ.ศ. 2471-72 เป็นเลขานุการคณะข้าหลวงใหญ่ประจำแม่น้ำโขง ไปประชุมที่เมืองเวียงจันทน์ และเขียนรายงานการประชุมตลอดเรื่อง

คณะข้าหลวงแม่น้ำโขงฝ่ายไทย

ข้าหลวง 1. พระยาศรีวิสารวาจา

2. พระยาราชเสนา

ที่ปรึกษากฎหมาย นายชาลส์ เดเวสกี

ผู้เชี่ยวชาญทางทหาร พระสรภักย์ ศุภศิริการ

เลขานุการ 1. หลวงวิจิตรวาทการ

2. พระปฐมเทศาภิบาล

ผู้ช่วยเลขานุการ หลวงวิฑูรชาติ

พ.ศ. 2473 เป็นเจ้าหน้าที่พร้อมด้วยที่ปรึกษาฝ่ายไทย ไปเจรจากับฝรั่งเศส ในปัญหาเบื้องต้นของการล้างสัญชาติต่าง ๆ เกี่ยวกับการจับได้น้ำ การเดินเรือ และการสำรวจ ในพรมแดน แม่น้ำโขง ยกวางสัญชาติไว้สำหรับให้ข้าหลวงทั้งสองฝ่ายพิจารณากันในที่ประชุม เมื่อถึงเวลาประชุมก็ทำหน้าที่เลขานุการ และเขียนรายงานด้วยตนเองตลอดเรื่อง

อนึ่ง ได้เดินทางสำรวจแม่น้ำโขง ทวนน้ำตั้งแต่เวียงจันทน์ ขึ้นไปถึงหลวงพระบาง และเชียงแสน และเดินทางไปอานอย เพื่อพักความเกลืองบางประการกับฝ่ายฝรั่งเศส ทั้งนี้ในหน้าที่เลขานุการข้าหลวงใหญ่ฝ่ายไทยประจำแม่น้ำโขง

คณะข้าหลวงแม่น้ำโขง ไทย-ฝรั่งเศส

1. พระสรภักย์ศุภศิริการ ผู้เชี่ยวชาญทางทหารฝ่ายไทย

2. ข้าหลวงที่ 2 ฝ่ายฝรั่งเศส

3. พระปฐมเทศาภิบาล เลขานุการฝ่ายไทย

4. หลวงวิจิตรวาทการ เลขานุการฝ่ายไทย

5. เลขานุการฝ่ายฝรั่งเศส
6. พระยาเสรีวิสารวาท ข้าราชการที่ 1 ฝ่ายไทย
7. หลวงวิจิตรวาท ผู้ช่วยเลขานุการฝ่ายไทย
8. ข้าราชการที่ 1 ฝ่ายฝรั่งเศส
9. นายเลอแซ็ง ผู้เกี่ยวข้องกฎหมายฝ่ายไทย
10. พระยาราชเสนา ข้าราชการทั้งสองฝ่ายไทย
11. ผู้เกี่ยวข้องทางทหารฝ่ายฝรั่งเศส
12. ผู้เกี่ยวข้องทางกฎหมายฝ่ายฝรั่งเศส

พ.ศ. 2475 เป็นอาจารย์สอนวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย¹

นอกจากนี้ หลวงวิจิตรวาทการ ยังเป็นอธิบดีสอนวิชาประวัติศาสตร์จากประวัติศาสตร์การปกครอง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์² เป็นคณาจารย์ในสถาบันการศึกษาหลายแห่ง เช่น เป็นผู้บรรยายในโรงเรียนเสนาธิการทหารบก และวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร เป็นต้น³ และได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการที่ปรึกษาในมหาวิทยาลัยวิชาชาวตะวันออกในนครซานฟรานซิสโกสหรัฐอเมริกา เป็นที่⁴

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอภิวัตน์ประวัติ.

² คำประกาศเกียรติคุณ ของ พลเอก พงศกร หลวงวิจิตรวาทการ ในที่รับพระราชทานปริญญาบัตรคุณูปการ ... , " หน้า 86.

³ ประกาศเกียรติคุณ ของ พลเอก พงศกร หลวงวิจิตรวาทการ ในการรับพระราชทานปริญญาบัตรคุณูปการ ... , " หน้า 90.

⁴ คำประกาศเกียรติคุณ ของ พันเอก หลวงวิจิตรวาทการ ในการพระราชทานปริญญาบัตรคุณูปการ ... , " หน้า 83.

และยังมีรางวัลพิเศษที่สำคัญอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อ สมัยที่ท่านเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้เชิญให้ท่านเป็นกรรมการอำนวยการ
 อนุกรมวิธานสยาม คณะกรรมการนี้ได้ประชุมเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ.
 ๒๔๗๑ ที่ประชุมลงมติเลือกหม่อมเจ้าทองทิสาบุ ทองใหญ่ เป็นประธาน และลงมติให้
 หลวงวิจิตรวาทการ กับ พระยาอนุบาบราชชน เป็นอนุกรรมการร่างหลักการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับ
 อักษรานุกรมอนุกรมวิธานสยาม และควบคุมพนักงานรวบรวมอักษรานุกรมอนุกรมวิธานและ
 คณะกรรมการ¹ และในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีรา
 เมศวร์ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และพระ บวรวงศ์เธอ พระองค์
 เจ้าคำรบเป็นอธิบดีกรมตำรวจ ได้มีการประชุมนายตำรวจผู้ใหญ่ ะหว่างไทยกับมลายู
 ที่กระทรวงมหาดไทย ในกรุงเทพฯ ภาษาที่ใช้ในการประชุมเป็นภาษาอังกฤษ กระทรวง
 มหาดไทยได้ขอข้าราชการจากกระทรวงการต่างประเทศ คนหนึ่งมาเป็นเลขานุการของ
 ประชุม เพื่อให้มีหน้าที่เขียนรายงานการประชุม และจัดบันทึกข้อความที่ตกลงกันในระหว่าง
 นายตำรวจทั้งสองฝ่าย กระทรวงการต่างประเทศ ได้ส่งหลวงวิจิตรวาทการ มาดำรง
 ที่นี้ ระหว่างที่ดำรงตำแหน่งปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรีอยู่นั้น ได้ดำรงตำแหน่ง
 ข้าราชการพิเศษที่สำคัญอีกหลายตำแหน่ง เช่น

เป็นประธานผู้ควบคุมผู้ตรวจสอบผลปฏิบัติตามแผนและโครงการพัฒนาเศรษฐกิจ
 แห่งชาติ

เป็นกรรมการพิจารณาว่าถวายคณะสงฆ์

เป็นกรรพการบัญชีที่พัฒนาาไทย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ พระองค์เจ้าวรดิษฐ์ไพฑูริย์, "ประกาศราชบัณฑิตยสถาน เรื่องตั้งกรรมการ
 อักษรานุกรมอนุกรมวิธานสยาม," ศิลปากร, 1 (สิงหาคม, ๒๔๘๐), 1๐๗.

² ปัจจุบัน คือ ประเทศสหพันธรัฐมาเลเซีย.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานจะสร้างอนาคต, หน้า 56-7.

เป็นกรรมการสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตระกูลใหม่
 เป็นประธานกรรมการวางสุนทรพจน์และรายงาน
 เป็นประธานผู้ควบคุมการแปลสุนทรพจน์
 เป็นประธานกรรมการสร้างโรงละครแห่งชาติ
 เป็นประธานกรรมการพิจารณาให้รางวัลแก่ผู้คิดค้นหรือประดิษฐ์ของใหม่ขึ้นได้

ใบรายการ :

เป็นรองประธานกรรมการพัฒนาเขาใหญ่
 เป็นกรรมการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
 เป็นประธานกรรมการสาขาปรัชญาและศึกษาระดับปริญญาตรี
 เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาเกี่ยวกับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาฝ่าย

การเมืองและการศึกษา

เป็นประธานอนุกรรมการจัดสร้างที่พักเขาใหญ่

เป็นกรรมการข้าราชการมหาวิทยาลัย

เป็นกรรมการธรรมสภาอุททยาน

เป็นกรรมการพิจารณากำหนดนโยบายค่าไฟฟ้า เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีรายการพิเศษเกี่ยวกับราชการลับอีกเป็นจำนวนมาก¹

✓ หลวงวิจิตรวาทการ ยังมีงานสำคัญที่สร้างชื่อเสียงให้แก่ตนเอง จนเป็นที่รู้จัก
 ของคนทั่วไปเป็นอย่างดี คือ ปาฐกถา สุนทรพจน์ และ คำบรรยายต่าง ๆ อาทิ เช่น
 เรื่อง "ความฝัน" บรรยายที่วามัคยาจารย์สมาคม วันศุกร์ที่ 23 สิงหาคม 2472
 เรื่อง "กำเป็ด นิ่งสี่ตีพิมพ์" แสดงทางวิทยุกระจายเสียงที่สถานีศาลาแดง วัน
 เสาร์ที่ 6 สิงหาคม 2473

เรื่อง "อารยธรรม" แสดงในสำนักวัฒนธรรมวันอาทิตย์ วันที่ 21 สิงหาคม 2473

เรื่อง "ความรัก" แสดงทางวิทยุกระจายเสียงที่ศาลาแดง วันพุธที่ 3 กันยายน 2473

¹ สัมภาษณ์ นายวิน ชุมชุม.

เรื่อง "ผู้หญิง" แสดงทางวิทยุกระจายเสียง วันที่ 3 พฤศจิกายน 2473

เรื่อง "ชีวิตนักประพันธ์" แสดงทางวิทยุกระจายเสียงที่ศาลาแดง วันพุธที่ 10

ธันวาคม 2473

เรื่อง "ความเจริญ" แสดงในที่ประชุมข้าราชการและราษฎร จังหวัดอุทัยธานี

วันพฤหัสบดีที่ 23 เมษายน 2474

เรื่อง "ความก้าวหน้าในศาสนา" แสดงทางวิทยุกระจายเสียง สถานีพญาไท วันที่

26 เมษายน 2474¹

เรื่อง "ความเกียจคร้าน" บรรยายทางวิทยุกระจายเสียง วันพุธที่ 24

พฤษภาคม 2474²

เรื่อง "สุภาวดีต่าง ๆ" แสดง ณ สภาศึกษาศาสตร์สยาม วันที่ 17 กรกฎาคม

2474³

เรื่อง "สมบัตินักพูด" บรรยายทางวิทยุกระจายเสียง วันอาทิตย์ที่ 23 สิงหาคม

2474⁴

เรื่อง "ธรรมวิภาค-ตอนที่ 1" แสดงในที่ประชุมเปรียญในวัดมหาธาตุ วันพุธที่

26 สิงหาคม 2474

เรื่อง "ธรรมวิภาค-ตอนที่ 2" แสดงในที่ประชุมเปรียญวัดมหาธาตุ วันเสาร์

ที่ 24 ตุลาคม 2474⁵

¹หลวงวิจิตรวาทการ, สารคดีและสิ่งนารูจากปาฐกถาและคำบรรยาย ชุดที่
(พระนคร, เสริมวิทยบรรณาการ, 2516), หน้า 1-161.

²หลวงวิจิตรวาทการ, สารคดีและสิ่งนารูจากปาฐกถาและคำบรรยาย ชุดที่
(พระนคร, เสริมวิทยบรรณาการ, 2516), หน้า 228-44.

³หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 162-73.

⁴หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 246-56.

⁵กรมศิลปากร, "นิพนธ์บางเรื่องของพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ . . .," หน้า 177.

เรื่อง "พระมหากษัตริย์ของเรา" บรรยายทางสถานีวิทยุกระจายเสียง วัน
จันทร์ที่ 9 พฤศจิกายน 2474

เรื่อง "ความมีความจน" บรรยายที่อัสสัมชัญสมาคม วันพุธที่ 15 กุมภาพันธ์
2475¹

เรื่อง "กายแล้วไปไหน" แสดง ณ สามัคยาจารย์สมาคม วันที่ 8 กรกฎาคม
2475²

เรื่อง "เงิน" บรรยายที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 5 กันยายน 2476³

เรื่อง "ความขมขื่น" บรรยายที่สามัคยาจารย์สโมสรสถาน วันที่ 25 ตุลาคม
2477⁴

เรื่อง "ศิลปะการ" แสดงในที่ประชุมชาหลวงประจำจังหวัดทั่วพระราชอาณาจักร
ณ หอประชุมศิลปะการ วันเสาร์ที่ 5 มิถุนายน 2478

สุนทรพจน์ กล่าวต้อนรับข้าราชการที่โอนมาจากกระทรวงวัง กรกฎาคม 2478⁵

เรื่อง "พระเจ้ากรุงธนบุรี" บรรยายทางวิทยุกระจายเสียง วันอาทิตย์ที่ 20
มิถุนายน 2480⁶

เรื่อง "ความยุ่งยากในปลายบูรพทิศ" แสดงที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันศุกร์
ที่ 1 ตุลาคม 2480⁷

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 305-34.

²หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 179-206.

³หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 335-92.

⁴หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 207-34.

⁵กรมศิลปะการ, เรื่องเดิม, หน้า 36-61.

⁶หลวงวิจิตรวาทการ, ศิลปะการ, 1 (สิงหาคม, 2480), 11-20.

⁷หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 235-310.

เรื่อง "การอบรมในวัด" แสดงที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ในวันประชุมใหญ่
ของสมาคม วันที่ 8 พฤศจิกายน 2480

เรื่อง "วัฒนธรรมสุโขทัย" แสดงที่กรมโฆษณาการ วันพุธที่ 1 มีนาคม 2481¹

เรื่อง "มนุสสปฏิวัติ" บรรยายที่สโมสรกลาโหม วันพฤหัสบดีที่ 16 พฤศจิกายน
2484²

เรื่อง "การเสียเงินแดนไทยให้แก่ฝรั่งเศส" แสดงแก่ครูอาจารย์และนักเรียน
กรมยุพศึกษา ณ หอประชุมกิลปากร วันพฤหัสบดีที่ 17 ตุลาคม 2483³

เรื่อง "ความสัมพันธ์ทางเชื้อชาติระหว่างไทยกับเขมร" ตอบสถานีวิทยุโขงอน
วันพฤหัสบดีที่ 21 พฤศจิกายน 2483

เรื่อง "ชาติไทยจะชนะ" กล่าวบรรยายทางสถานีวิทยุกระจายเสียง วันอา-
ทิตย์ที่ 15 ธันวาคม 2483

เรื่อง "ขอเท็จจริงบางประการ" บรรยายทางวิทยุกระจายเสียง วันพฤหัสบดี
ที่ 2 มกราคม 2484

เรื่อง "โชคชะตาของชาติ" บรรยายในที่ประชุมนายทหาร วันเสาร์ที่ 23
กันยายน 2493⁴

เรื่อง "ชีวิตกับสำนัก" แสดงที่สำนักวัดมหาธาตุ วันที่ 5 ตุลาคม 2493⁵

¹ กรมกิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 117, 200.

² หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 311-45.

³ คณะรัฐมนตรี, วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 131.

⁴ หลวงวิจิตรวาทการ, สารคดีและสิ่งนารจากปาฐกถาและคำบรรยาย ชุดที่ 2
หน้า 1-62, 257-97.

⁵ สำนักวัดมหาธาตุ, "ปาฐกถาชีวิตกับสำนัก," วิจิตรสาร ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์
เล่ม 1 หน้า 22.

เรื่อง "ปัญหาการเงินของเยอรมนีในสงครามโลกสองครั้ง" แสดงที่วิทยาลัย
ป้องกันราชอาณาจักร วันศุกร์ที่ 6 กุมภาพันธ์ 2502 และวันอังคารที่ 8 กันยายน 2502¹

เรื่อง "การประหยัด" บรรยายในการประชุม นายกเทศมนตรี ปลัดเทศบาล
และผู้ตรวจการเทศบาล วันที่ 12 ตุลาคม 2502

เรื่อง "ผลของลัทธินิยมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ" บรรยายใน
โรงเรียนเสนาธิการผสม วันที่ 20 พฤศจิกายน 2502

เรื่อง "นโยบายวาติกัน" บรรยายในที่ประชุมผู้ว่าราชการจังหวัดและบังคับ
การตำรวจภูธรเขต วันศุกร์ที่ 18 มีนาคม 2503

เรื่อง "ชาติกับคานา" บรรยายที่หอวิวัฒนาการ กรมยุทธศึกษาทหารบก วัน
ศุกร์ที่ 14 กรกฎาคม 2504

เรื่อง "โลกปัจจุบันในแง่ประวัติศาสตร์" บรรยายที่วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร
จักร วันศุกร์ที่ 18 สิงหาคม 2504

เรื่อง "สภาพความมั่นคงแห่งชาติ" บรรยายที่วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร
วันจันทร์ที่ 21 สิงหาคม 2504

เรื่อง "การคลังยามสงคราม" บรรยายที่วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร วัน
ศุกร์ที่ 22 กันยายน 2504²

การทูต

หลวงวิจิตรวาทการ จัดเป็นนักการทูตที่มีความสามารถมากผู้หนึ่งในบรรดา
นักการทูตทั้งหลายของประเทศไทย เคยเป็นอัครราชทูต เอกอัครราชทูตประจำประ-
เทศต่าง ๆ มาแล้วรวม 5 ประเทศ คือ ประเทศญี่ปุ่น อินเดียน สวิสเซอร์แลนด์

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 101-92.

²คณะรัฐมนตรี, วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 209-337.

ออสเตรเลีย และ ยูโกสลาเวีย¹

เมื่อเกิดสงครามมหาเอเชียบูรพาใหม่ ๆ นั้น ญี่ปุ่นได้ใช้อำนาจอย่างรุนแรงแก่ประเทศไทยเป็นอย่างมาก การเจรจาทุกเรื่องถือเป็นการบังคับ โดยญี่ปุ่นได้ยื่นคำขาดแก่ประเทศไทยในคืนวันที่ 7-8² ธันวาคม พ.ศ. 2484 ให้ฝ่ายไทยเลือกเอา 3 ทาง คือ

1. ให้ทางผ่านแก่งองคทัพญี่ปุ่น หรือ
2. เข้าร่วมมือกับญี่ปุ่นในสงครามครั้งนี้ หรือ
3. เข้าเป็นภาคในกติกาสัญญา ซึ่งเป็นกติกาสัญญาระหว่าง 3

ประเทศ คือ เยอรมนี อิตาลี และ ญี่ปุ่น³

คณะรัฐมนตรีได้ประชุมกันในตอนเช้าวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 และในที่สุดได้ตกลงยินยอมญี่ปุ่น โดยเลือกเอาข้อที่ 1 คือ ให้ทางผ่านแก่งองคทัพญี่ปุ่น⁴ และได้ทำสัญญาร่วมมือกับญี่ปุ่นในระหว่างวันที่ 11-12 เดือนเดียวกัน ต่อมาต้นเดือนมกราคม พ.ศ. 2485 ประเทศไทยต้องตัดสินใจประกาศสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตร ระหว่างนั้นหลวงวิจิตรวาทการดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ จึงมีส่วนร่วมในงานประกาศสงคราม ร่วมกับคณะรัฐบาลในสมัยนั้นด้วย

หลังจากประเทศไทยเข้าร่วมสงครามกับญี่ปุ่นแล้ว รัฐบาลไทยได้แต่งตั้ง นายถิเรก ภัยนาบ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ออกไปเป็นเอกอัครราชทูตประจำกรุงโตเกียว จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้น ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่ง จนถึง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ สัมภาษณ์ นายเฉลิม วัฒนพฤกษา.

² คือคืนวันที่ 7 ตลอดกับวันที่ 8

³ หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกไว้สำหรับลูก," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 206-7.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 203.

เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2485 จึงได้แต่งตั้งหลวงวิจิตรวาทการขึ้นดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ตอนปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 ญี่ปุ่นใกล้ถึงคราวอัปจน รัฐบาลไทยต้องการเปลี่ยนหัวเอกอัครราชทูตประจำกรุงโตเกียวในเวลานั้น แต่ไม่มีผู้ใดสมัครไปเพราะทางกันกันแน่ชัดว่า ญี่ปุ่นจะคงพ่ายแพ้สงคราม หลวงวิจิตรวาทการ ได้กล่าวว่า "ถ้าไม่มีใครไป ข้าพเจ้าจะขอไปเอง โทน ๆ ข้าพเจ้าก็พร้อมชีวิตขอมาแล้ว ขอรับให้ตลอดไป"¹

✓ ในที่สุดหลวงวิจิตรวาทการ ก็ยอมสละตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เดินทางไปรับตำแหน่งเอกอัครราชทูตไทย ประจำกรุงโตเกียวในปี พ.ศ. 2486 คณะรัฐมนตรีในเวลานั้นได้มีมติชอบใจ โดยเห็นว่าเป็นการเสียสละอย่างมาก²

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ใน "บันทึกใจสำหรับลูก" ตอนหนึ่งว่า
 ในการปฏิบัติงาน หรือทำหน้าที่ทุก ๆ อย่าง พ่อไม่เคยแสวงหาความสุขสบาย ปลอดภัยสำหรับตัวพ่อ ในระหว่างที่รับราชการตำแหน่งเอกอัครราชทูตในกรุงโตเกียว และในระหว่างถูกโจมตีทางอากาศอย่างรุนแรง พ่อไม่เคยอพยพหนีภัย นอกจากจะนำลูกน้อย ๆ ไปไว้ที่มิยาโนชิตะแล้ว ตัวพอกับแม่ก็อยู่โตเกียวตลอดเวลา และไปเยี่ยมลูกเพียงสองสัปดาห์ต่อครั้ง บางทีสามสัปดาห์ต่อครั้ง ไม่มีวันที่โตเกียวถูกโจมตีโดยที่พ่อไม่ได้อยู่ในโตเกียว จนไฟไหม้รอบบ้าน และไหม้ภายในบ้าน พ่อก็ยังอยู่และทำการทุก ๆ อย่างหาวยตนเอง พอถึงวันสงบศึก พ่อขนลูกกลับโตเกียว

¹ เสฐียร พันธรักษ์, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ . . .,"

หน้า 71-2.

² หลวงวิจิตรวาทการ, "งานสำคัญที่พ่อทำในทางการทูต," วิจิตรวาทการอนุสรณ์

เล่ม 2 หน้า 190.

ทันที ทั้ง ๆ ที่ไม่มีน้ำประปา ไม่มีไฟฟ้า ไม่มีแก๊ส ก็กินน้ำบ่อ จุด
เทียน และก่อไฟหุงข้าวกับหีเดิน โดยไม่ปล่อยให้ลุกไหม้ที่มิยาโนจิตะ
ให้หมกเปื้อนเงินอีกต่อไป ทั้ง ๆ ที่เป็นเอกอัครราชทูต ก็ไม่ได้
ใช้เงินอพยพมากกว่าคนอื่น¹

กองทัพอเมริกาบุกแหล่งสงครามเก่าฝ่ายสัมพันธมิตร โดยกองทัพอเมริกันเข้ายึด
ครองโตเกียวไว้ได้² หลวงวิจิตรวาทการก็พ้นจากตำแหน่งเอกอัครราชทูต เมื่อวันที่
10 กันยายน พ.ศ. 2488 และถูกกล่าวหาว่าเป็นอาชญากรสงคราม³ นายพลแมคอาเธอร์
ได้ออกหมายสั่งจับอาชญากรสงคราม ในประเทศญี่ปุ่น หมายฉบับแรกสั่งจับ 35 คน
หลวงวิจิตรวาทการ ถูกจับเป็นคนที่ 35 คนอื่น ๆ ที่ถูกจับในครั้งนั้นด้วย คือ ทูตเยอรมัน
ทูตพม่า และทูตฟิลิปปินส์ นอกจากนั้นเป็นรางวัลpun การออกหมายจับ ได้ออกอย่าง
เปิดเผย ถึงกับประกาศทางวิทยุและหนังสือพิมพ์เกือบสองสัปดาห์ภายหลังจากที่ประกาศ
หลวงวิจิตรวาทการ จึงถูกจับ เวลาสองสัปดาห์ก่อนถูกจับนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ให้อ
ลยอยู่ที่สถานทูต จนกระทั่งถึงวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2488 นายทหารอเมริกันก็
มารับตัว หลวงวิจิตรวาทการไป เหตุการณ์ก่อนนั้น หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ใน
"ชีวิตกับสำนัก" ว่า

ข้าพเจ้ายื่นมือให้เขาสัมผัส เขาก็สัมผัสมือควยอย่างสุภาพ
เราสนทนากันอย่างฉันทมิตรประเดี๋ยวหนึ่ง ก็ขึ้นไปเตรียมของ
แล้วก็ขึ้นรถจับไปกับเขา เรื่องเดียวที่ทำให้ข้าพเจ้าจำวันไหว
คือ วันนั้นเป็นวันที่ 16 กันยายน รุ่งขึ้นวันที่ 17 จะเป็นวันเกิด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกไว้สำหรับลูก," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2
หน้า 213.

²หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัครชั่วประวัติ.

³เรื่องเดียวกัน.

ของลูกชายคนที่สอง ทำให้ส่งสารลูกมาก ไต่ส่งภรรยาให้พยายาม
ใหญ่ของขวัญวันเกิดแก่ลูกใหม่ และอย่าให้ลูกรู้ว่าพ่อต้องประสบ
เคราะห์กรรมอย่างไร เวลาจากลูกโตบอกลูกทุกคนว่า พ่อไปธุระ
ชั่วคราว แล้วจะกลับมาใหม่¹

หลวงวิจิตรวาทการ กุณนำตัวไปกักบริเวณที่มิยาโนชิตะ ซึ่งใช้เวลาเดินทาง
จากโตเกียวโดยทางรถยนต์ประมาณ 3 ชั่วโมง ถูกกักบริเวณที่นั่นหนึ่งเดือน จนถึง
วันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2483 ก็ถูกย้ายขึ้นไปซึ่งอยู่บนยอดเขาโกรา ที่นั่นซึ่งอย่างกวด
ชัย มีอาหารดีมีน่านเฝ้าหน้าห้อง ใครจะไปเยี่ยมต้องพูดคุยกันเป็นภาษาอังกฤษก่อน
นายทหารผู้ควบคุม ต่อมาถูกส่งตัวกลับประเทศไทย² ถึงกรุงเทพฯ วันที่ 21 กุมภาพันธ์
พ.ศ. 2499³ รุ่งขึ้นนายตำรวจสันติบาลมารับตัวที่บ้าน เหตุการณ์ตอนนี้ หลวงวิจิตร
วาทการ บันทึกย่อ ๆ ไว้ใน "บันทึกในคุกขัง" ว่า

เวลาประมาณ 14.30 น. นายตำรวจสันติบาลสองคนมารับ
ตัวที่บ้าน พร้อมทั้งหมายจับและหมายค้น เมื่อได้ทำการค้นเสร็จ
และให้ลงนามรับทราบในหมายแล้ว ก็พาตัวมายังที่ทำการสันติบาล
เขากรงซึ่งราว 15 น. สภาพใจเป็นปกติ พอเจ้าหน้าที่ค้นกุญแจ
ประตูซึ่ง ก็ทำงานเรียบเรียงไวยากรณ์อังกฤษ ต่อจากที่ทำไว้
เมื่อถูกกองทัพอเมริกันซึ่งโบประเทศญี่ปุ่น หองซึ่งที่นั่นคับแคบมาก
หน้าต่างเล็กเต็มที แต่เคราะห์ดีที่หน้าต่างอยู่ทางทิศใต้ ฤดูนี้ลม
พัดจากทางทิศใต้จึงได้ลมพอสมควร หากไม่จะต้องร้อนเหลือเกิน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "ชีวิตกับสำนัก," วิจิตรสาร ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์
เล่ม 1 หน้า 26-7.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

³หลวงวิจิตรวาทการ, บันทึกอัศจรรย์ประวัติ.

ส่วนอาหารเย็นรับประทานได้¹

หลวงวิจิตรวาทการ ถูกขังอยู่ที่สันติบาล 12 วัน ก็ถูกนำตัวมาศาลฎีกาเพื่อไต่ถามคณะกรรมการอาชญากรรมสงครามสอบสวน วันรุ่งขึ้นคณะกรรมการฯ ได้ยื่นฟ้องหลวงวิจิตรวาทการต่อศาลฯ และในวันเดียวกันนั้นเอง หลวงวิจิตรวาทการ ก็ถูกย้ายจากที่คุมขังที่สันติบาลไปเข้าเรือนจำลพบุรี²

ในระหว่างที่ถูกคุมขังอยู่นั้น หลวงวิจิตรวาทการ ได้บันทึกความทรงจำไว้ทุกวันและไทม์มอย บันทึกที่เรียกว่า "บันทึกในคุกในเมืองไทย" ให้แก่เลขาธิการคณะสังคมนิยมเคราะห์ศาสตร์ในสมัยนั้นด้วย คือ นายพรต พุทธิพันธ์ ความในบันทึกบางตอนมีดังนี้

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ข้าพเจ้าต้องเข้าฐานอาชญากรรมสงครามและถูกเจ้าหน้าที่ในกองทัพอเมริกันที่กรุงโตเกียวจับตัวไปคุมขังตั้งแต่วันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2488 ก่อนผู้ต้องหาใด ๆ ที่เป็นคนไทยด้วยกันทั้งสิ้น เพราะในเมืองไทย พระราชบัญญัติอาชญากรรมสงครามเพิ่งออกในราวกลางเดือน ตุลาคม และผู้ต้องหาในเมืองไทยถูกจับภายหลังข้าพเจ้าตั้งเดือน

ภายหลังก็โดนส่งตัวเข้ามากรุงเทพฯ ถูกขังที่สันติบาล และที่เรือนจำลพบุรี จนถึงวันที่ 23 มีนาคม 2489 ศาลพิพากษาปล่อย นับเวลาตั้งแต่ถูกจับในกรุงโตเกียวจนถึงวันปล่อย ได้ 6 เดือน กับ 11 วัน มากกว่าคนอื่น ๆ ที่ต้องรับเคราะห์โง่คอย่างเดียวกันทั้งสิ้น ...³

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกในคุกขัง," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 74-5.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 75-6.

วันพฤหัสบดีที่ 14 มีนาคม ... เมื่อเสร็จสงครามใหม่ ๆ และ
รู้ตัวว่าจะต้องถูกจับก็คิดถึงเหตุการณ์ร้ายแรงที่จะต้องประสบ
เป็นขั้น ๆ ก็รวมได้ 6 ขั้น คือ

- ขั้นที่ 1. ถูกจับตามหมายจับของแม่ค้อาเซอร์
- ขั้นที่ 2. ถูกคุมขังโดยกองทัพอเมริกัน
- ขั้นที่ 3. ถูกส่งกลับบ้าน
- ขั้นที่ 4. การจับขังเวลาองกรุงเทพฯ
- ขั้นที่ 5. การคุมขังระหว่างสอบสวน
- ขั้นที่ 6. การขึ้นศาล¹

ต่อมาวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2489 ศาลฎีกาได้พิพากษาว่าพระราชบัญญัติ
อาชญากรรมสงคราม พ.ศ. 2488 นั้นเป็นโมฆะ เพราะขัดกับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักร
ไทย หลวงวิจิตรวาทการ จึงได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระในวันนั้นเอง และ
เมื่อได้รับอิสรภาพแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ก็ต้องพ้นจากตำแหน่งหน้าที่ในราชการไป
ด้วย²

เมื่อพ้นจากตำแหน่งหน้าที่ราชการแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ได้เขียนบทประ
พันธ์และยึดถือเป็นอาชีพอยู่หลายปี ต่อมาปี ค.ศ. 2493 สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม
เป็นนายกรัฐมนตรี ได้กวาดหลวงวิจิตรวาทการ เขารวมกับคณะรัฐบาลของชน³
โดยแต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และปีต่อมา
ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ในปี พ.ศ. 2495 หลวงวิจิตร

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

³ วัน จุมจุม, "ประวัติ อดีตรัฐมนตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า

วาทการ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรกรรม¹ แต่อยู่ในตำแหน่งได้ไม่นานนัก รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็มีคำสั่งให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตประจำประเทศอินเดีย เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2495 ในระหว่างปฏิบัติหน้าที่เอกอัครราชทูตอยู่ในประเทศอินเดียนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ได้คิดแปลงและปรับปรุงสถานทูตไทยในประเทศอินเดียให้สวยงามยิ่งขึ้น โดยจำลองพระที่นั่งอนันตสมาคมไปเป็นแบบสำหรับสร้างที่พัก สถานทูตไทยในประเทศอินเดียจึงงดงาม และเป็นที่สนใจของชาวต่างประเทศเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ หลวงวิจิตรวาทการ ยังได้เที่ยวชมโบราณสถาน ตลอดจนปูชนียสถานต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย และได้เขียนหนังสือไว้ 2 เล่ม คือ "ของดีในอินเดีย" และ "ลัทธิโยคี"

หลวงวิจิตรวาทการ ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตประจำประเทศอินเดียประมาณ 1 ปี รัฐบาลก็มีคำสั่งให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำประเทศสวีเดน เมื่อวันที่ 14 เมษายน พ.ศ. 2496² ขณะที่ดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำประเทศสวีเดนนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ต้องปฏิบัติหน้าที่อย่างสุขุมรอบคอบเป็นอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ ตลอดจนพระราชวงศ์ชั้นสูง ได้เสด็จไปประทับที่เมืองโลซานเสมอ ๆ

ขณะที่เป็นอัครราชทูตประจำประเทศสวีเดนนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำประเทศออสเตรีย และ ยูโกสลาเวีย อีกด้วย ประเทศทั้งสองนี้เป็นประมุขใหญ่ ระหว่างกลางวันตกกับกลางวันออก และมีปัญหาทางการเมืองเป็นอันมาก แต่หลวงวิจิตรวาทการ ก็ไปปฏิบัติหน้าที่ทางการทูตได้ผลดีและเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติเสมอมา³

¹กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 6.

²สัมภาษณ์ นายชิน ชุมรม.

³สัมภาษณ์ นายเสี ยร พันธรังษี.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2501 จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ชักชวน หลวงวิจิตรวาทการ ให้เขาร่วมทำการปฏิวัติการปกครองของประเทศไทย หลวงวิจิตรวาทการ ได้เขาร่วมทำการปฏิวัติด้วย ดังนั้นตำแหน่งหน้าที่ราชการทางการทูตจึงสิ้นสุดลงตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา¹

งานสำคัญ ที่ได้ทำในทางการทูต

หลวงวิจิตรวาทการ ได้ทำงานสำคัญทางการทูตไว้มากมาย คึงปรากฏในหนังสือวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 ดังนี้

1. ... ขณะที่ยังดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองการ เมือง กระทรวงการต่างประเทศ ได้รับแต่งตั้งอยู่ในคณะข้าหลวงใหญ่แม่น้ำโขง และเป็นกำลังสำคัญในการเจรจาเปลี่ยนระบบเส้นพรมแดนแม่น้ำโขง ซึ่งในสัญญาเวลานั้น เกาะทุกเกาะในลำแม่น้ำโขงเป็นของฝรั่งเศส คณะข้าหลวงไทยได้ประสบความสำเร็จในการเจรจาเปลี่ยนหลักการให้ถ่วงน้ำหนักเป็นเส้นเขตแดน ซึ่งเป็นผลให้ได้เกาะและคอมหลายสิบแห่งในลำแม่น้ำโขงมาเป็นของไทย ในการนี้ หลวงวิจิตรวาทการ ได้เดินทางตรวจเส้นเขตแดนที่ปรับปรุงใหม่ตลอดแม่น้ำโขง ผ่านเกาะแก่งซึ่งมีอันตรายอย่างยิ่ง

2. ในกรณีพิพาทกับอินโดจีนระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 หลวงวิจิตรวาทการ ได้เป็นกำลังในการขอโตกับฝรั่งเศส และช่วยการเจรจาสัญญาปรับปรุงเขตแดนใหม่ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่โตเกียว ซึ่งคดีนี้คือนอกจากเสียพื้นที่ ให้ก้าวหน้าไปสู่ผลสำเร็จเป็นทางก็แก่ฝ่ายไทย จนกระทั่งรัฐบาลฝรั่งเศสได้เรียกคืนอิสริยาภรณ์

¹ ธีร ชุ่มชุม, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า

เลียมองคอนเนอร์ ซึ่งหลวงวิจิตรวาทการ ได้รับในฐานะที่เคย เป็นเลขาธิการสถานทูตไทยประจำกรุงปารีส และประกาศออก ก่อนหลวงวิจิตรวาทการ จากสมาชิกภาพบัณฑิตยสถานของฝรั่งเศส ที่วานอย ซึ่งหลวงวิจิตรวาทการ ได้รับแต่งตั้งมาก่อนเกิด กรณีพิพาทอินโดจีนนั้นด้วย

3. ในปลาย พ.ศ. 2405 ขณะรับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ณ กรุงมอริเชียสพบไฟใต้เกิดขึ้น กองทัพญี่ปุ่นบุกเข้ามาในประเทศไทย และในเวลานั้นหากคนเจรจา กับญี่ปุ่นโดยยากมาก หลวงวิจิตรวาทการ ได้เป็นกำลังสำคัญเจรจากับญี่ปุ่นในยามคับขัน ผอนผันขอเรียกร้องอำนาจของญี่ปุ่น และบรรเทาอันตรายที่ประเทศไทยจะได้รับในครั้งนี้อย่างดี ต่อมาเมื่อได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งเป็นสมัยยากลำบากที่สุดในประวัติศาสตร์การทูตของประเทศไทย หลวงวิจิตรวาทการ สามารถผ่อนคลายการบีบบังคับของญี่ปุ่น ทั้งในกิจการเมืองและเศรษฐกิจ ให้ประเทศไทยได้ผดุงสน ความเสียหายร้ายแรงตลอดมา

4. ในปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 ไม่มีใครยอมรับตำแหน่ง เอกอัครราชทูตไทยในโตเกียว เพราะแลเห็นชัดกันว่าญี่ปุ่นจะ กองทัพฝรั่งเศส หลวงวิจิตรวาทการ ได้ยอมสละตำแหน่ง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ไปรับตำแหน่งเอก อัครราชทูตไทยประจำกรุงโตเกียว ซึ่งคณะรัฐมนตรีในเวลานั้น ไม่เต็มใจชอบใจ โดยเห็นว่าเป็นการเสียสละอย่างมาก ระหว่าง ที่รับตำแหน่งเอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงโตเกียว หลวง วิจิตรวาทการ ได้จัดตั้งความระแวงสงสัยของญี่ปุ่นในการดำเนิน งามของรัฐบาลไทยสมัยนั้น และเป็นที่กำลังในการป้องกันมิให้

เกิดเหตุร้ายแก่ประเทศชาติในชั้นที่สุดของสงคราม ...¹

นอกจากผลงานสำคัญที่กล่าวมาแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ยังได้เขียนบทความ เรื่อง "นักการทูต" ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์แก่นักการทูตและกระทรวงการต่างประเทศ เป็นอย่างมาก ความบางตอนเขียนไว้ว่า

... นักการทูตเป็นบุคคลที่มีคแปลกจากคนอื่นๆอื่น และในฐานะที่ข้าพเจ้าอยู่ในราชการกระทรวงการต่างประเทศมาหลายสิบปี ข้าพเจ้าจึงมีความรู้สึกของใจอยู่เสมอ ที่ใครต่อใครจะมาเนรมิตรหัวเองขึ้นเป็นนักการทูตในวันพรุ่ง เพราะข้าพเจ้าได้เคยเห็นมาว่าการเป็นนักการทูตนั้น ต้องการความอบรมเป็นเวลานาน นอกจากความรู้ที่ใดเล่าเรียนศึกษามาจากมหาวิทยาลัยหรือสถาบันการศึกษาชั้นสูงแห่งใด ๆ แล้ว ยังต้องการความฝึกฝน ความเคยชิน ควบการทำงานทางการทูตมาตั้งแต่ต้นจนใหญ่ เคยเป็นเลขานุการมากมายนานก่อนที่จะเป็นผู้เอง เคยเห็นการเจรจา การประชุม และการแก้ปัญหาทางการทูตมาหลายเรื่องหลายรายแล้ว จึงจะเป็นนักการทูตได้

... ทั้งนี้ก็เพราะว่า นักการทูตนั้น ต้องมีลักษณะพิเศษพิเศษกับคนทั่วไปหลายประการ เป็นต้นว่า

1. นักการทูตไม่ได้เป็นคน ๆ เดียว แต่นักการทูตคนหนึ่ง ย่อมเป็นคนหลายคน เพราะต้องรู้ภาษาต่างประเทศ ... อย่างน้อย 2 ภาษา ให้มีความรู้ 3 ภาษา รวมทั้งภาษาของตนเอง ...
2. ภาษานักการทูต ไม่ใช่ภาษาธรรมดา และควยเหตุนี้ คนที่จะเป็นนักการทูตได้นั้น ความรู้ทางภาษาธรรมดาเท่านั้นยัง

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, "งานสำคัญที่ได้ทำในทางการทูต," ความรักในครอบครัว ในหนังสือ วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 197-8.

ไม่เพียงพอ ยังจะต้องเรียนรู้ภาษาการทูต ซึ่งทั้งวิชาเขียนและวิชาพูด ไม่เหมือนภาษาทั่วไป แล้วจะต้องเล่าเรียนกันมาเป็นพิเศษ ... รัฐมนตรี บุญ เยริญไชย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม ... โดยงานการศึกษาถึงขั้นคอกเตอร์กฎหมายแล้ว ... เวลานั้นข้าพเจ้าเองเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ รัฐมนตรี บุญ เยริญไชย ใ้ได้รับมอบหมายให้ร่างหนังสือประท้วงการกระทำอันหนึ่ง ไปยังสถานทูตหนึ่ง ซึ่งรัฐมนตรี บุญ เยริญไชย ใ้ใ้ร่างมาอย่างคี่ในขอกกฎหมายและหลักการ แต่ถ้อยคำจำนวนแท้จริงราวไปทั้งฉบับ ข้าพเจ้าได้บรรจุแกลงของรัฐมนตรี บุญ เยริญไชย อย่างละเอียด และรัฐมนตรี บุญ เยริญไชย ยืนยันว่าเมื่อใดเห็นการแก้ของข้าพเจ้าในร่างฉบับนั้น จึงได้ความคิดว่า ภาษาการทูตนั้น เป็นอีกภาษาหนึ่งต่างหากจากภาษาธรรมดา ...

3. อีกอย่างหนึ่ง นักการทูตคึกคักกับมนุษยพวกอื่น คือความสำเร็จของนักการทูต ไม่ได้อยู่ที่การโต้เถียงเอาแพ้เอาชนะความสำเร็จในการทูตนั้น เกาซีบเปอร์ เห็นที่อยู่ความสามารถในการโน้มน้าวใจ ... งานการทูตก็ทำงานต่อสู้ แต่เป็นการต่อสู้ที่แปลกประหลาดกับการต่อสู้ทั้งหลาย การต่อสู้อย่างอื่น เป็นการเอาชนะ โดยให้ฝ่ายปรปักษ์ยอมรับว่าแพ้และหมดเกียรติ แต่การทูตเป็นการเอาชนะโดยไม่แสดงว่าฝ่ายปรปักษ์เป็นผู้แพ้ แต่เป็นการตกลงยินยอมโดยศิวิลิสัยไมตรี ใ้ ด้วยความเห็นใจ และเกียรติของเรายังมีอยู่ หรืออาจจะมีมากขึ้น เนื่องจากกาที่เขายอมตกลงกับเราอย่างนั้น ด้วยเหตุนี้การทูตจึงเป็นทั้งศิลปะและวิชา ในเรื่องวิชา เราอาจจะเล่าเรียนมาจากสถานศึกษา หรือจากคำหรับตำรา แต่ในเรื่องศิลปะจะต้องฝึกฝนด้วยการลงมือทำไปทีละน้อย อย่างเดียวกับศิลปะทั้งหลาย ไม่สามารถจะตั้งเป็นหลักสูตรสอนกันได้ ต้องมาเรียนกันในราชการกระทรวงการต่างประเทศ

4. นักการทูตต้องเตรียมตัวไวชานาน สำหรับเป็นนักการทูต ต้องเตรียมตัวตั้งแต่หนุ่มเตรียมตลอดถึงชีวิตสมรส เพราะงานในหน้าที่การทูตนั้นภริยามีส่วนสำคัญยิ่ง ความสำคัญของภริยามีอยู่ 2 ประการ ประการหนึ่งคือการศึกษาระดับชั้นดี ฐานะทางประเทศอย่างใดก็ได้ เพราะต้องช่วยสามีในการติดต่อกับต่างประเทศ อีกประการหนึ่งซึ่งสำคัญมาก คือลักษณะโอบอ้อมอารี รู้จักโน้มน้าวเอาใจคน ... ด้วยเหตุนี้ กระทรวงการต่างประเทศ จึงมีความจำเป็นอีกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับข้าราชการ คือ นอกจากพิจารณาตัวบุคคลที่เป็นข้าราชการแล้ว ยังจะต้องสอดส่องตลอดไปถึงคุณสมบัติและบุคลิกภาพของภริยา ตัวข้าราชการจะดีสักเพียงไร ถ้าภริยาไม่มีคุณสมบัติวิหะฐานะ และบุคลิกภาพที่ดีด้วยแล้ว ก็ไม่ควรจะให้ขึ้นไปถึงตำแหน่งอัครราชทูตหรือเอกอัครราชทูต ...¹

ความสามารถและความสำเร็จทางการทูตของท่านนั้น ปรากฏอยู่ในคำประกาศเกียรติคุณของสภามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ดังต่อไปนี้

... สำหรับ พี่เอก หลวงวิจิตรวาทการนั้น ปรากฏว่าได้รับราชการในกระทรวงการต่างประเทศมาตั้งแต่นั้นคำที่สุดถึงวันรุ่งขึ้นที่พูด ก็ เริ่มตั้งแต่เป็นเสมียน เป็นหัวหน้าแผนก เป็นเลขานุการสถานทูตไทยที่กรุงปารีสและกรุงลอนดอน เป็นหัวหน้ากองผู้ช่วยอธิบดี อธิบดี อัครราชทูต เอกอัครราชทูต รัฐมนตรีช่วยว่าการ และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ นอกจากนี้ยังได้เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และกระทรวงเศรษฐกิจอีกด้วย

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "นักการทูต," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า

ในราชการต่างประเทศ พันเอก หลวงวิจิตรวาทการ ได้บำเพ็ญ
 ภารกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติไว้มาก อาทิ เช่น ได้
 ทำหน้าที่เลขาธิการและผู้อำนวยการในที่ประชุมนานาชาติ เป็น
 กรรมการในคณะกรรมการระหว่างประเทศ และในคณะชาหลวง
 ไทใหญ่ที่เกี่ยวกับงานการทูตมากมาย ได้ใช้ความรอบรู้สมรรถภาพ
 และปฏิภาณอันแจ่มแจ้งในการเจรจาแก้ปัญหาและทำให้เกิดประโยชน์
 แก่ประเทศชาติมาหลายครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องปรับ
 ประงันเส้นพรมแดน และปักปันเขตแดน ในกรณีพิพาททางการเมือง
 และที่สำคัญที่สุด คือ ในยามวิกฤติอันรุนแรงเมื่อเกิดเหตุการณ์อัน
 มีไคลลาหหมายในสงครามโลกครั้งที่ 2 พันเอก หลวงวิจิตรวาท
 การ ในฐานะรัฐมนตรีช่วยว่าการและว่าการกระทรวงการต่าง
 ประเทศ ได้สามารถบรรเทาความเสียหายโหดของเหตุการณ์และ
 ภาวะจำยอมของประเทศให้เบาลง ให้ประเทศไทยสามารถดำรง
 วิชาฐานะทางการเมืองและเศรษฐกิจ ผ่านมรสุมร้ายแรงมาจน
 กระทั่งประเทศชาติได้พบทางรอดปลอดภัยในที่สุด ... พันเอก
 หลวงวิจิตรวาทการ จึงเป็นผู้นึงที่นับว่าทรงคุณวุฒิสมควรกับเหตุ
 ที่จะดำรงศักดิ์และสิทธิ์แห่งปริญญาคุณวุฒิตดกิตติมศักดิ์ทางการทูต
 นั้นโดยสมบูรณ์ ...¹

ประวัติราชการดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า หลวงวิจิตรวาทการ
 ประสบความสำเร็จและมีความเจริญรุ่งเรืองในตำแหน่งหน้าที่ราชการเป็นลำดับมา ดัง

1. "คำประกาศเกียรติคุณ" ของ ฯพณฯ พวตรี หลวงวิจิตรวาทการ ในพิธีพระราช
 ทานปริญญาบัตรคุณวุฒิตดกิตติมศักดิ์ ทางการทูต ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
 วันพฤหัสบดีที่ 23 กุมภาพันธ์ พุทธศักราช 2504 ...," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2
 หน้า ๘5-๘.

ปรากฏในหนังสือวิถีทำงานและสร้างอนาคต รัชหลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ตอนหนึ่งว่า

... ในชีวิตราชการ หรือชีวิตทำงานของข้าพเจ้านั้น ไม่เคย
 ใดขามชั้น ข้าพเจ้าไต่ชั้นบันไดทีละขั้น และไม่เคยมีบันไดทอง
 ข้าพเจ้าเริ่มเหยียบบันไดขั้นแรก โดยเป็นเสมียนเงินเดือน 20
 บาท แลวก็เป็นผู้ช่วยเลขานุการสถานทูต เลขานุการสถานทูต
 ผู้ช่วยกองที่ปรึกษา ปลัดกรมหัวหมากอง ผู้ช่วยอธิบดี ภายหลังที่
 เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ข้าพเจ้าก็ยังมีไต่เป็นอธิบดีขั้นที่
 ต้องไปเป็นเจ้ากรม คือ เจ้ากรมประกาศิต ของกระทรวงการ
 ต่างประเทศ ซึ่งมีฐานะเทียบเท่าอธิบดี และก่อนที่จะไต่เป็นอธิ-
 บัติกรมถือปากร ก็ต้องรับตำแหน่งอยู่ก่อนแล้วจึงไต่เป็นท้าวอธิบดี
 ภายหลัง ส่วนในฐานะรัฐมนตรีนั้น ข้าพเจ้าต้องเป็นรัฐมนตรีลอย
 อยู่ถึง 4 ปี จึงไต่เป็นรัฐมนตรีสั่งการ แลวก็ช่วยราชการ แลวจึง
 เป็นตัวรัฐมนตรีว่าการ ...¹

การเมือง

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้มีมือแข็งและมีความเจริญรุ่งเรืองทางการเมือง
 เป็นอย่างมากคนหนึ่ง เคยดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ หลายตำแหน่ง เช่น เป็นรัฐมนตรีสั่ง
 ราชการกระทรวงมหาดไทย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ รัฐมนตรีว่า
 การกระทรวงการคลัง และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ²

ในสมัยที่ หลวงวิจิตรวาทการ เป็นเลขานุการอยู่สถานทูตไทย กรุงปารีสนั้น
 งานส่วนใหญ่ของสถานทูตไทยในเวลานั้น เป็นงานการเมือง คังโกลลาวมาแล้วบางคน
 คังนั้น หลวงวิจิตรวาทการ จึงมีงานรวบและเกี่ยวข้องกับงานการเมืองเสมอมา เช่น
 ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนเข้าร่วมประชุม "สันนิบาตชาติ" และเป็นผู้เขียนรายงานส่ง

¹ หลวงวิจิตรวาทการ, วิถีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 113-4.

² กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 5-6.

มายังกระทรวงการต่างประเทศติดต่อกันมาเป็นเวลาถึง 5 ปี บรรดานักการเมืองที่เป็นตัวแทนของประเภทต่าง ๆ ที่มาเข้าร่วมประชุมนั้น ล้วนแต่เป็นคนชั้นหัวหน้าทั้งสิ้น หลวงวิจิตรวาทการ จึงได้รับประสบการณ์ทางการเมืองจากบรรดานักการเมืองทั้งหลายนี้ เข้าร่วมประชุมกันในสมัยนั้นเป็นอย่างมาก¹

ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ตอนหนึ่ง ท่านเขียนไว้ว่า

ในเวลาประชุมใหญ่ของสันนิบาตชาติ ซึ่งประชุมในห้องประชุมใหญ่ที่มา ผู้แทนนานาประเทศอยู่พร้อมกัน ทำให้เรารู้สึกว่าบุคคลสำคัญชั้นที่ 1 ของโลกได้ไปรวมอยู่ในที่นั้น ... ความรู้ที่เราสามารถจะหาได้จากการประชุม การทำงานในที่ประชุมอย่างนั้น ก็คือ เลียนแบบความเฉลียวฉลาด ของพวกนักการเมืองนักการทูตชั้น 1 ที่มาประชุมนั้น มาเป็นประโยชน์แก่เรา เราได้ความรู้ใหม่ที่ได้รับทุก ๆ อย่าง ...²

สมัยที่รัฐบาลการอยู่ปารีสและลอนดอนนั้น หลวงวิจิตรวาทการ มีเพื่อนสนิทหลายคน และเพื่อนสนิทเหล่านั้นล้วนเป็นผู้ที่รวมอยู่ใน "คณะราษฎร" เกือบทั้งสิ้น บุคคลที่ทราบกล่าวถึงเสมอ ๆ ได้แก่ หลวงประดิษฐมนูธรรม³ และจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นต้น ซึ่งกองภาคคณะราษฎร ก็ทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศไทยสำเร็จเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ในสมัยแรกเริ่มที่คณะราษฎรเปลี่ยนแปลงการปกครองได้สำเร็จ หลวงวิจิตรวาทการ ไม่มีชื่อรวมอยู่ด้วยในคณะรัฐบาลชุดนั้น ต่อมาสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี หลวงวิจิตรวาทการ จึงได้เข้าร่วมกับคณะรัฐบาลชุดนี้⁴

¹ สัมภาษณ์ นายเสวีร พันธ์รังษี.

² หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 100.

³ ปัจจุบัน คือ ดร. ปรีดี พนมยงค์.

⁴ สัมภาษณ์ นายเสวีร พันธ์รังษี.

หลวงวิจิตรวาทการ สนใจการเมืองตั้งแต่รับราชการอยู่กรุงเทพฯ แล้ว แต่เริ่มมีบทบาททางการเมืองอย่างจริงจังและกว้างขวางมากขึ้น ในสมัยที่ทำงานสื่อพิมพ์อยู่ที่ บริษัทไทยใหม่ คือเป็นผู้เขียนบทความทางการเมืองในหนังสือพิมพ์ไทยใหม่ บทความที่เขียนนั้นกว้างขวางออกไปถึงต่างประเทศด้วย¹ เช่น เรื่อง "สงครามและการจลาจล" ตีพิมพ์ในวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 "สงครามหรือมิใช่" ตีพิมพ์เมื่อวันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2474 "อิสรภาพของแมนจูเรีย" ตีพิมพ์เมื่อวันที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 "ความยุ่งยากของแมนจูเรีย" ตีพิมพ์เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2474 และ "อนาคตของปัญหาเรื่องจีนและญี่ปุ่น" ตีพิมพ์เมื่อวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ. 2474 เป็นต้น² นอกจากบทความในหนังสือพิมพ์แล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ยังได้เขียนหนังสือเล่มอีกด้วย เช่น การเมืองการปกครองของกรุงเทพฯ พิมพ์ออกจำหน่ายเมื่อวันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2475 เป็นหนังสือที่ประชาชนสนใจกันมาก จำหน่ายหมดภายในเดือนเดียวเท่านั้น หนังสือเล่มนี้บอกวิธีเล่นการเมืองของทางไวด้วย ความบางตอนของหนังสือเล่มนี้ว่า

... สยามทั้งประเทศ กำลังสรรเสริญน้ำพระทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และน้ำใจของคณะราษฎรอยู่ด้วยกัน การที่คณะราษฎรทำการมาโดยละม่อมละไมอย่างที่สุดก็ดี การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดโปรดประนีประนอมกับคณะราษฎร และพระราชทานของขวัญที่ชาวสยามต้องประสงค์มาเป็นเวลานาน คือธรรมนูญก็ดี ย่อมแสดงให้เห็นน้ำใจทั้งสองข้าง ที่มุ่งหวังแต่ความสงบของบ้านเมือง และสวัสดิภาพของประชาชน ...

... ข้าพเจ้ามิได้มีเชื้อสายเป็นเจ้า และในเวลาเขียนหนังสือเล่มนี้ ก็ยังมีได้เข้าเป็นสมาชิกใน "คณะราษฎร" แต่ในส่วนตัวข้าพเจ้า

¹ สัมภาษณ์ นายเฉลิม วัฒนพฤคา.

² หลวงวิจิตรวาทการ, ประมวลเรื่องการเมืองต่างประเทศ, (พระนคร, โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478), หน้า 1-57.

ก็ไม่มีมิตรกับบุคคลทั้งสองฝ่าย, ข้าพเจ้าเคยมีเจ้านายที่เป็นเจ้า และเจ้าที่เป็นนายของข้าพเจ้าก็เคยอยู่เป็นเจ้าที่ใด ส่วนในทาง 'คณะราษฎร' นี้ ผู้เริ่มก่อการตั้งหลายถึงแม้อข้าพเจ้าจะไม่รู้จัก และทราบตัวทั่วไป ก็มีอยู่บางคนที่เป็นเพื่อนของข้าพเจ้า หรือ หรืออย่างน้อยข้าพเจ้านับถือเขาเพราะเขาได้เคยมีบุญคุณแก่ ข้าพเจ้ามา ฉะนั้นเสียงของข้าพเจ้าที่จะกล่าวอะไรออกไป จึง ต้องถือว่าเป็นเสียงของคนกลางที่สุด ...

หนังสือพิมพ์บางฉบับเขียนว่า คณะราษฎรนี้โคตงกันมานานตั้งแต่ 6-7 ปีแล้ว เรื่องนี้สำหรับคนอื่น ๆ ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะได้ คิดเตรียมการกันมาตลอดแต่ครั้งไร แต่สำหรับบุคคลที่ข้าพเจ้ารู้จักและคุ้นเคยกันการที่ว่าได้คิดกันมาตั้งแต่ 6 หรือ 7 ปีนั้น ก็จริง บางไม่จริงบ้าง ...¹

เมื่อต่อมา หลวงวิจิตรวาทการ ได้เขียนหนังสือ คณะกรรมการเมือง ออกมาอีก เล่มหนึ่ง เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2475 หนังสือเล่มนี้บอกถึงแผนการเบื้องต้นของ หลวงวิจิตรวาทการ แจ่มชัดขึ้น ถึงข้อความบางตอนต่อไปนี้

บางท่านคงกล่าวกันว่า ข้าพเจ้าเขียนหนังสือเล่มนี้ เพราะ กิจจะตั้งคณะกรรมการเมือง ข้าพเจ้าไม่ปฏิเสธ ข้าพเจ้าอาจคิดตั้ง คณะการเมืองแนวขออย่าใหม่หาชนเข้าใจผิด ถ้าข้าพเจ้าตั้งคณะกรรมการเมือง ข้าพเจ้าก็มีใจหัดมีตา หรือจะระอเรนท่าเป็นความ ด้ยอะไร ...

ข้าพเจ้าได้เคยสอบถามความเห็นของท่านที่เป็นผู้ก่อการเปลี่ยนแปลง การปกครอง และเป็นสมาชิกในคณะราษฎรผู้แจ้ว ก็ไม่มีความ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, 'ข้อความเบื้องต้น', การเมืองการปกครองของกรุงสยาม, (พระนคร, โรงพิมพ์ไพบูรินทร์, 2475), หน้า 7-10.

ชัดของอะไร ที่จะมีคณะกรรมการเมืองซีไห่หมิง ... ถ้าหากข้าพเจ้า
ทำ วิธีดำเนินการของข้าพเจ้า ก็จะเป็นไปโดยถูกต้องตามกฎหมาย
หมาย และแบบแผนของนานาประเทศ ข้าพเจ้ามิได้ทำผิด หรือ
ตั้งใจกระทำผิดกฎหมายข้อใด ถ้าข้าพเจ้าตั้งคณะกรรมการเมือง
ขึ้น ข้าพเจ้าก็จะอนุโลมตามกฎหมายที่มีอยู่ในกัณฑ์ หรือจะมีขึ้นใน
ภายหลังและปฏิบัติโดยชอบธรรมทุกประการ¹

ต่อมา หลวงวิจิตรวาทการ กับเพื่อน ๆ หลายคน เช่น พระยาโทณวณิชมนตรี²
อดีตเสนาบดีว่าการกระทรวงการคลังสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นต้น ร่วมกันตั้งคณะ
การเมืองขึ้นคณะหนึ่งให้ชื่อว่า "คณะชาติ" แต่ตั้งอยู่ได้ไม่นานก็ล้มเลิกไป³

งานสำคัญที่ได้ทำในทางการเมือง

ระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพานั้น หลวงวิจิตรวาทการ ได้ทำงานสำคัญทาง
การเมืองไว้หลายอย่าง ดังปรากฏใน "บันทึกไว้สำหรับลูก" บางตอน เช่น
... ข้าพเจ้าได้ขอเงินไปใช้ในการทหาร พ่อได้ให้ข้าพเจ้ายอมรับ
เงินนั้นไป ข้าพเจ้าจะเอาเงินของเราไปเท่าใด จะต้องขายทองให้เรา
ครึ่งจำนวนเงินที่เสียไป และทองที่ขายให้เรา ก็ต้องขายราคา

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53-5.

² วิสุทธิ์ โทณวณิช.

³ เสรีวัชร พันธ์รังสี, "ตลอดชีวิต หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดมีผู้ว่าการสำนักนายกรัฐมนตรี," หน้า 55 ออกจาก หลวงวิจิตรวาทการ, คณะกรรมการเมือง, (พระนคร, โรงพิมพ์
ไทยใหม่, 2475).

4.80 เยน ต่อ 1 กรัม ก็ตามวิธีคิดของไทยเราก็เพียงบาทละ 72 บาท ซึ่งราคาทองในกรุงเทพฯเวลานั้น แพงถึงบาทละ 200-250 บาท โดยที่ญี่ปุ่นต้องรับเงินวอนไซเช่นนี้ ญี่ปุ่นก็ไม่กล้าเอาเงินจากเราไปใช้ในการทหารมาก ในสมัยที่พออยู่กระหว่งการต่างประเทศ จำได้ว่า ญี่ปุ่นขอยืมเงินครั้งหนึ่ง 18 ล้าน ทองชายทองให้เรา ๗ ล้าน อีกครั้งหนึ่ง 60 ล้าน ทองชายทองให้เรา 30 ล้าน เมื่อพอออกจากกระหว่งการต่างประเทศแล้ว รัฐบาลทองให้ญี่ปุ่นยืมเงินใช้ในการทหารคราวละ 200 ล้าน 300 ล้าน ในตอนหลัง 400 ล้าน โดยไม่ได้ทองเหมือนอย่างที่ทำ ทกลงทองของเราที่มีอยู่ในประเทศญี่ปุ่น เป็นทองที่พอซื้อได้ทั้งนั้น และขนเอาไปกรุงเทพฯได้สองตัน เหลือนั้นที่ขังตกค้างอยู่ในประเทศญี่ปุ่นก็เป็นสมบัติของเราซึ่งทางอเมริกันให้ความคุ้มครองไว้ให้ ราคาทองในกรุงเทพฯเวลานั้นถึงบาทละ 500 บาท แปลว่าเรามีกำไร 7-8 เท่า เรื่องเงินและทองนี้ไม่มีใครทำได้อย่างที่พอทำ

... ญี่ปุ่นต้องการใช้สถานทูตอังกฤษในกรุงเทพฯ เป็นที่ทำการสถานอัครราชทูตญี่ปุ่น ๗๗ นายกรัฐมนตรี ไม่ยอมพอก็โต้แย้ง คานทานญี่ปุ่นไว้ได้ และตลอดเวลาที่พออยู่ในกระหว่งการต่างประเทศ ญี่ปุ่นมิได้ใช้สถานทูตอังกฤษ ภายหลังที่พอพ้นจากตำแหน่ง อดีตนายกรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศแล้ว ญี่ปุ่นจึงใช้สถานทูตอังกฤษ เป็นที่ทำการสถานทูตญี่ปุ่น

ญี่ปุ่นขอตั้งคณะกรรมการเศรษฐกิจในประเทศไทย ให้มีลักษณะเป็นกรรมการผสม ประกอบด้วยกรรมการ ญี่ปุ่น ไทย สำหรับปรึกษาพิจารณาและดำเนินการเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างไทยญี่ปุ่น รัฐบาลเห็นว่าไม่ควรยอม พอก็โต้โต้แย้งกับญี่ปุ่น จนญี่ปุ่นเลิกสมความคิดอันนี้

ญี่ปุ่นได้พยายามหนักหนา ที่จะให้เราสอนภาษาญี่ปุ่นในโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วประเทศ โฟยให้ภาษาญี่ปุ่นเป็นภาษาต่างประเทศที่

บ้างกับเขียน แทนภาษาอังกฤษ อาทิ ท่านนายกรัฐมนตรีไม่ยอม
พอก็คือโต้แย้งให้ผู้พูดเลิกพูดเรื่องนี้ได้

ผู้พูดได้พยายามอย่างยิ่งที่จะให้เลิกการใช้วิทยุคลื่นสั้นของบุคคล
ทั่วไป โดยที่ผู้พูดจะรับหาวิทยุคลื่นยาวมาแทนให้และจะเก็บเครื่อง
วิทยุคลื่นสั้นในหมวก พอได้โต้แย้งเป็นผลสำเร็จและชาวไทยเรา
สามารถไร้วิทยุคลื่นสั้นมาได้ตลอดสงคราม

ในสัญญาเรื่องวัฒนธรรม มีบทบัญญัติให้ตั้งคณะกรรมการวัฒนธรรม
ประจำประเทศไทยและผู้พูด เป็นกรรมการผสม คือทาง
ประเทศผู้พูดก็ให้มีกรรมการคณะหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยคนผู้พูดและ
คนไทย และทางประเทศไทยก็ให้มีคณะกรรมการหนึ่งซึ่งประกอบด้วย
คนไทยและคนผู้พูด สัญญาลำดับนี้ได้ลงนามและสัตยาบันกันแล้ว
แต่บัดนี้ถึงเวลาตั้งคณะกรรมการสภาวัฒนธรรมไม่เห็นด้วย และ
ขอให้พอนาทางหลีกเลี่ยงไม่ตั้งคณะกรรมการนี้ ความจริงเราไม่
มีทางจะหลีกเลี่ยงได้ เพราะเป็นบทบัญญัติในสัญญา แต่พอก็คือทาง
หลีกเลี่ยงจนได้ และพอสามารถทำให้ผู้พูดเลิกความคิดเรื่องตั้งกรรม-
การนี้

ผลงานดีเด่นทางการเมืองอีกด้านหนึ่งของ หลวงวิจิตรวาทการ คือ เรื่องการ
ปลุกฝังประชาชนให้รักชาติ ได้ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดีทั้งทางบทละครประวิติศาสตร์
เช่น พอลขุนนางเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรี อานุกาฬพอลขุนรามคำแหง และอานุกาฬแห่งความ
รัก เป็นต้น และบทเพลง โดยเฉพาะบทเพลงนั้นได้รับความนิยมสูงสุด และยังเป็นที่ยินย
กันอยู่ในปัจจุบัน เช่น เพลงรักเมืองไทย เพลงแหลมทอง และเพลงคนตระกุลไทย เป็นต้น

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกไว้อาลัย," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2
หน้า 209-11.

²สัมภาษณ์ นายเสวี ยร พันธรังษี.

✓ หลวงวิจิตรวาทการ ได้ชื่อว่าเป็นนักชาตินิยมอย่างแรงกล้า¹ เรื่องชาตินิยมนี้ พันเอก เสรี ไขยศุต เขียนไว้ใน "คำของสมาคมผู้ปกครองและครูสตรีวิทยา" ว่า "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ เป็นนักชาตินิยมยอดเยี่ยม" และ หลวงวิจิตรวาทการเอง ได้กล่าวไว้ในคำบรรยายเรื่อง "ชาติกับศาสนา" ว่า

... อัยการก็สั่งตัวข้าพเจ้าฟ้องศาลฐานเป็นอาชญากรสงคราม ข้าพเจ้าได้อ่านคำฟ้องของอัยการตั้งข้อหาหลายประเด็น ประเด็นแรกคือว่า ข้าพเจ้าเป็นชาตินิยมอย่างแรงกล้า คราวนี้ข้าพเจ้าเริ่มเข้าใจวากาลสมัยและสภาพการณ์ของโลกได้เปลี่ยนแปลงไป การรักชาติ นิยมชาติของตัวเองกลายเป็นความผิดร้าย เป็นอาชญากรรมไปเสียแล้ว เพราะตามคำให้การทั้งหลาย ข้าพเจ้าเป็นตุ๊กตาเรื่องปลุกฝังชาตินิยมในประเทศไทย บทประพันธ์ บทเพลง บทละคร ที่ข้าพเจ้าแต่งปลุกใจให้รักชาตินั้นเป็นพยาน เอกสารที่ข้าพเจ้าไม่สามารถปฏิเสธได้ เพราะเหตุที่ศาลฎีกาวินิจฉัยว่าพระราชบัญญัติอาชญากรสงครามเป็นโมฆะ เรื่องจึงเลิกกันไป

... ลัทธิอันเดียวในโลกนี้ที่น่าจะเป็นป้อมปราการป้องกันความระบาคของคอมมิวนิสต์ คือ "ลัทธิชาตินิยม"³

¹ เรื่องเดียวกัน.

² เสรี ไขยศุต, "คำของสมาคมผู้ปกครองและครูสตรีวิทยา," เด็ดอสุพรรณ ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 13 อ้างจากหลวงวิจิตรวาทการ, คำบรรยายเรื่อง "ชาติกับศาสนา"

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

ชีวิตการเมืองของ หลวงวิจิตรวาทการ นั้น มีทั้งรุ่งโรจน์และตกอับ กราว
 ตกอับครั้งสำคัญ คือ สมัยถูกจับกริ้วอาชญากรรมสงคราม ทานทองออกจากราชการ และ
 พ้นจากตำแหน่งต่าง ๆ ไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง และด้วยเหตุผลทางการเมืองอีกเช่นกันที่
 ทำให้ท่านได้กลับเข้ารับราชการร่วมกับคณะรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม อีก¹ และ
 ครั้งนี้ชีวิตทางการเมืองของท่านกลับรุ่งโรจน์ขึ้น เช่น ได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีว่าการ
 กระทรวงการต่างประเทศ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
 เศรษฐกิจการ เป็นต้น หลังจากนั้นก็ได้ดำรงตำแหน่งอัครราชทูต และเอกอัครราช
 ทูตตามลำดับ ถึงแม้รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทองหมอกอำนาจลง หลวงวิจิตร
 วาทการ ก็ยังคงรุ่งโรจน์อยู่ และรุ่งโรจน์ที่สุดคือในสมัยที่ดำรงตำแหน่งปลัดบัญชาการสำนัก
 นายกรัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ตำแหน่งทางการเมืองครั้งสุดท้ายในชีวิตของท่าน คือตำแหน่งปลัดบัญชาการ
 สำนักนายกรัฐมนตรี ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ตั้งขึ้นครั้งแรกในการบริหารราชการแผ่นดินของ
 ประเทศไทย ตำแหน่งนี้มีความสำคัญทางการเมืองมาก เพราะต้องทำหน้าที่เป็นผู้ช่วย
 นายกรัฐมนตรี ต้องรับทราบนโยบายการปกครองประเทศทุกด้าน มีหน้าที่สั่งการ
 แทนนายกรัฐมนตรีในบางเรื่อง มีราชการพิเศษที่ต้องรับผิดชอบทั้งราชการทั่วไปและ
 ราชการลับมากมาย งานในตำแหน่งปลัดบัญชาการนี้นับว่าสำคัญมาก ขณะที่หลวงวิจิตร
 วาทการ ดำรงตำแหน่งนี้ ท่านปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวเพียงคนเดียว แต่เมื่อท่านถึงแก่
 กรรมไปแล้ว งานในหน้าที่นี้ ได้เพิ่มผู้รับผิดชอบขึ้นปฏิบัติหน้าที่แทนท่านถึง 4 ฝ่าย
 ด้วยกันคือ

1. ประธานที่ปรึกษานายกรัฐมนตรี
2. ที่ปรึกษาฝ่ายต่างประเทศ
3. ที่ปรึกษาฝ่ายเศรษฐกิจและการคลัง

¹ยศ วิมลเสถียร, ความเป็นมาของการประพันธ์และนักประพันธ์ของไทย
 (พระนคร, แพร่ทิพย์, 2506), หน้า 138-40.

4. ที่ปรึกษาฝ่ายวัฒนธรรมประวัติศาสตร์และโบราณคดี¹

แม้ชีวิตทางการเมืองส่วนใหญ่ของหลวงวิจิตรวาทการ จะประสบความสำเร็จ รุ่งเรืองมาตลอดก็ตาม แต่ท่านก็มีความเห็นว่าการเมืองเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน และความไม่แน่นอนทางการเมืองนี้ ท่านได้เขียนไว้ใน "บันทึกสำหรับลูก" ตอนหนึ่งว่า "การเมืองเป็นเรื่องยุ่งยาก และมีความแปรผันอยู่เป็นนิจ ..." ² นอกจากนี้ท่านได้เขียนไว้ใน "ชีวิตกับสำนัก" ว่า

ยิ่งในทางการเมืองแล้ว ยิ่งมีความไม่เที่ยงแท้แน่นอนที่สุด และรู้ไปก็หาจะมีอะไรเกิดขึ้นเมื่อใด มนุษย์เป็นสัตว์การเมือง ไม่มีใครสามารถหลีกเลี่ยงการเมืองไหนได้ การไม่เล่นการเมืองไม่แปลว่าจะพ้นภัยการเมืองเสมอไป มีสุภาษิตการเมืองอยู่ข้อหนึ่งว่า ชิ่งเมตาบไม่เล่นการเมือง การเมืองเขาก็ว่าจะเล่นท่านได้ ³

นอกจากเขียนไว้แล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ยังได้กล่าวไว้อีกว่า "การเมืองถ้าเราไปเล่นมัน มันก็จะเล่นเราเขาเอง จึงต้องเว้นมันเสียก่อน ที่มันจะเล่นเรา" ⁴ จากที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าชีวิตการเมืองของ หลวงวิจิตรวาทการ นี้ เจริญรุ่งเรืองมาเป็นอย่างดีจนกระทั่งถึงแก่กรรม

¹ สัมภาษณ์ นายชิน ชุมรัมย์.

² หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกไว้สำหรับลูก," หน้า 207.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, "ชีวิตกับสำนัก," วิจิตรสาร ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 29.

⁴ คำกล่าวนี้เคยมีอิทธิพลต่อนักการเมืองคนสำคัญ ๆ ของไทยในสมัยหลังหลายคน เช่น นายถาวร อภัยวงศ์ เป็นต้น

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

หลวงวิจิตรวาทการ ได้ปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตตลอดมา และ
 เคยดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ หลายตำแหน่ง ตั้งกลามาแล้วข้างตน ความดีความชอบได้
 ได้กระเส้าสืบเนื่องกันมาตลอดนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตามลำดับดังนี้

เบญจมาภรณ์มงกุฎสยาม

เหรียญบรมราชาภิเษก รัชการที่ 7¹

มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

มหาวชิรมงกุฎ

เหรียญคุณภุชบาตรา เข็มศิลปวิทยา

ทวีติยจุลจอมเกล้า

รัตนภรณ์ รัชกาลที่ 6 (ชั้น 2)²

ทวีติยจุลจอมเกล้า

เบญจมาภรณ์มงกุฎ

เบญจมาภรณ์ช้างเผือก

ทวีติยาภรณ์ ช้างเผือก

ปกมาภรณ์มงกุฎ

รัตนภรณ์ ประดับเพชร (ชั้น 2)

ปกมาภรณ์ช้างเผือก

จักรพรรดิมาลา³

¹กรมประกาศิต, "ประวัติย่อ ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ ...,"
 หน้า 22.

²กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ...," หน้า ๕-๖.

³เสฐียร พันธงชัย, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า ๕-๖.

นอกจากเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทยแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ยังได้รับ
เครื่องอิสริยาภรณ์ต่างประเทศอีกด้วย เช่น

เลยองคอนเนอร์ ชั้น 5¹

ปดมากรณอัทธยอุทัย (ญี่ปุ่น)

ปดมากรณกอินทร์เยอรมัน (เยอรมนี)

ปดมากรณกอินทร์โรมัน (อิตาลี)²

Grand Cross of the Mayo Al Merit ชั้น 1

ของประเทศอาร์เจนตินา³

การประพันธ์

ประวัติทั้งกล่าวมาแล้วข้างต้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า หลวงวิจิตรวาทการ เป็น
ทั้งนักการทูต นักการเมือง นักการศึกษา และนักปาฐกถาที่สำคัญคนหนึ่ง ปาฐกถาของ
ท่านทำให้ผู้ฟังได้รับทั้งความรู้และความสนุกสนานเพลิดเพลินในเวลาเดียวกัน นอกจากนี้
นี้ท่านยังเป็นผู้หนึ่งที่สนใจในกาหนังสือพิมพ์อย่างแท้จริง เคยออกหนังสือพิมพ์ดวงประ-
ทีป และเคยทำงานอยู่กับหนังสือพิมพ์ไทยใหม่

ความสามารถที่เด่นที่สุดอีกด้านหนึ่งของ หลวงวิจิตรวาทการ คือเป็นนัก
ประพันธ์ที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ แม้ว่าจะมีภารกิจทางราชการมาก
แต่ก็ยังหาโอกาสประพันธ์หนังสือไว้มากหลายประเภท เช่น หนังสือด้านวิชาการ นวนิยาย
และบทละคร แต่ละเรื่องมีลีลาการประพันธ์และเนื้อเรื่องแตกต่างกันไป โดยท่านได้
นำเอาประสบการณ์ทั้งในประเทศและนอกประเทศมาประพันธ์ ยูานโดยทั่วไปต่างก็
ตระหนักถึงคุณค่าของบทประพันธ์แต่ละเรื่อง บทประพันธ์ของท่านที่ได้รับยกย่องจาก
นักอ่านโดยทั่วไป คือ ประวัติศาสตร์สากล ศาสนาสากล วิชาแปดประการ มหาบุรณ
มันสมอง พหุฐานภาพ และ จุดตานภาพ เป็นต้น

¹กรมประภาภิต, เรื่องเดิม, หน้า 22.

²เสรีชัย พันธรังษี, เรื่องเดิม, หน้า 4.

³กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 7.

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้สนใจในหนังสือมาตั้งแต่เล็ก มีความรู้ทั้งภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส ท่านเริ่มสนใจการประพันธ์ครั้งแรก ตั้งแต่สมัยบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ที่วัดมหาธาตุ โดยตั้งสมาคมสัมพหุลา ออกหนังสือแผนปฐวีรร่วมกับเพื่อน ๆ รุ่นเดียวกัน และเริ่มการประพันธ์อย่างจริงจังเมื่อกลับมาจากต่างประเทศในสมัยรับราชการอยู่กระทรวงการต่างประเทศ¹ หลวงวิจิตรวาทการเขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าเริ่มงานประพันธ์เล็ก ๆ น้อย ๆ มาตั้งแต่อายุ 16 และ 20 มาจับงานประพันธ์อย่างแท้จริงเมื่ออายุ 29 ขณะรับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ โดยใช้เวลาที่เลิกจากงาน และอยู่กับมานทำการประพันธ์ และทำรายได้เป็นจำนวนมาก ...²

ก่อนที่หลวงวิจิตรวาทการ จะประพันธ์หนังสือใดเองนั้น ท่านเป็นนักอ่านมาก กอน เมื่ออ่านมาก ๆ เขาก็ทดลองเขียนดูบ้าง และเห็นว่าพอจะเขียนไปได้ ก็เขียนเรื่อยมา ภายหลังจึงกลายเป็นนักเขียนคนสำคัญคนหนึ่ง และเขียนหนังสือไว้มาก³ เรื่องนี้ หลวงวิจิตรวาทการ ได้เขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ว่า

... ข้าพเจ้าชอบอ่านหนังสือมาแต่เล็ก อ่านด้วยความพยายามทำสิ่งดีสิ่งงาม แล้วยึดจำไว้ ทำเช่นนั้นมาจนเติบโต และดองเขียนดูบ้างด้วยความพยายามเอาอย่างล่อยคำหรือวิธีเขียนที่เห็นดีเห็นงามและจำไว้ ...

... ข้าพเจ้าอ่านมาก หนังสือทุกภาษาที่ข้าพเจ้าสามารถอ่านได้ ข้าพเจ้าอ่าน แล้วยึดพยายามจดจำเอาแง่ดีแง่งาม

¹ สัมภาษณ์ นายเสฐียร พันธรั้งนี้.

² หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 325.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 270.

และความคิดที่เฉียดแหลมคมคายมาใช้ ชาวเจ้าเป็นนักเขียนแบบ
หรือเป็นอย่างที่เรียกกันว่า นักคอปปี ...¹

จะเห็นได้ว่า หลวงวิจิตรวาทการ เริ่มการประพันธ์ด้วยการเอาอย่าง ใน
หนังสือเล่มเดียวกันนี้ ได้เขียนไว้อีกตอนหนึ่งว่า

... ชาวเจ้าเริ่มงานประพันธ์ ด้วยวิธีเอาอย่างทั้งนั้น หนังสือ
ชื่อใด ๆ ที่อ่านมาแต่ก่อน เป็นครูอาจารย์ของชาวเจ้า ชาวเจ้า
เข้าใจว่าชีวิตการประพันธ์ก็เหมือนอย่างอื่น คือ ในขั้นแรกก็ต้อง
ทำตัวอย่างเอาอย่าง แล้วภายหลังก็ทำของตัวเองได้ ความคิด
อ่านอย่างใหม่ ๆ บังเกิดขึ้น แต่ที่จะให้ความคิดความฉลาดบังเกิด
ขึ้นด้วยตนเอง ไม่เอาอย่างใครเสียก่อนนั้น คุณไม่เห็นทางที่จะเป็น
ไปได้²

การตั้งโรงพิมพ์วิริยานุภาพ

เมื่อหลวงวิจิตรวาทการ กลับจากรับราชการในยุโรป ได้เข้าทำงานในกระ
ทรวงการต่างประเทศ เมื่อปี ค.ศ. ๒๔๖๙ หลังจากนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ได้เริ่มงาน
ประพันธ์ประเภทบทความ ต่อมาจึงเขียนหนังสือเป็นเล่ม บทประพันธ์ในครั้งแรก ๆ ส่ง
ไปลงพิมพ์ที่โรงพิมพ์วิเศษ³ และโรงพิมพ์ระจันทร⁴ บางเรื่องที่โรงพิมพ์ต้องการก็ขาย
ลิขสิทธิ์ให้แก่โรงพิมพ์นั้น ๆ ไป⁵ เมื่อประพันธ์หนังสือได้มากขึ้น และเห็นว่าการส่งบท

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 324-7.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 324.

³ สัมภาษณ์ คุณหญิงประภา วรรณ วิจิตรวาทการ.

⁴ สัมภาษณ์ นายเสถียร พันธรังษี.

⁵ คุณหญิงประภา วรรณ วิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

ประพันธ์ไปพิมพ์ที่โรงพิมพ์อื่น ๆ นั้น อาจจะไม่ได้รับความยุติธรรม จึงคิดตั้งโรงพิมพ์
ของตนขึ้นเมื่อเดือน ตุลาคม พ.ศ. 2470 ให้ชื่อว่าโรงพิมพ์ "วิริยานุภาพ"

การตั้งโรงพิมพ์วิริยานุภาพช่วยให้การประพันธ์และการพิมพ์ได้รับความ
สะดวกมากขึ้น กิจกรรมของโรงพิมพ์มั่นคงและขยายกว้างขวางขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งในด้าน
การพิมพ์ และการจำหน่าย¹

ในระหว่างที่มีโรงพิมพ์วิริยานุภาพนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ไหว้บรมมมิตร
สหายและผู้สนิทสนมหลายท่าน เช่น เสฐียร พันธรั้งมี คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ²
นายพิชญ์ รพีพันธุ์³ และนายจรัญ วุฒิจิตย์ เป็นต้น⁴ ร่วมกันออกหนังสือฉบับหนึ่งเป็นราย
ทศ ชื่อว่า "ดวงประทีป" ออกทุก ๆ 10 วัน เล่มแรกออกเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ.
2474⁵ ราคาฉบับละ 5 สตางค์ ต่อมาตั้งแต่วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2475 ราคา
เพิ่มขึ้นเป็นฉบับละ 10 สตางค์ อัตราค่าบอกรับ ถ้าส่งด้วยคน 6 เดือน 2.50 บาท
1 ปี 5.00 บาท ถ้าส่งไปรษณีย์ธรรมดา 6 เดือน เสียค่าไปรษณียากร 2.50 บาท
1 ปี เสีย 5.00 บาท ถ้าส่งไปรษณีย์อากาศ 6 เดือน เสียค่าไปรษณียากร 3.00
บาท 1 ปี เสีย 6.00 บาท ผู้บอกรับต้องส่งเงินมาพร้อมกับใบสั่ง⁶

¹ เสฐียร พันธรั้งมี, เรื่องเดิม.

² ข้อที่เขียนบทความลงในหนังสือพิมพ์ดวงประทีปใช้นามปากกาว่า "แสงรำไพ".

³ เป็นน้องชายของคุณหญิงประภาพรรณ ปัจจุบันเป็นศาสตราจารย์อยู่ที่มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์.

⁴ สัมภาษณ์ คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ.

⁵ เสฐียร พันธรั้งมี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ . . .", หน้า
46-7.

⁶ "อัตราค่าบอกรับดวงประทีป," ดวงประทีป, 19 มกราคม 2475, 9.

เสี๋ยร พันธรัตน์ เขียนเรื่องหนังสือดวงประทีป ไว้ในเรื่อง "พลตรี
หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี" ว่า

หนังสือ "ดวงประทีป" เป็นคณะของดวงประทีปโดยเฉพาะ
แคะดวงประทีปก็เป็นของหนังสือพิมพ์ดวงประทีปโดยเฉพาะเหมือน
กัน มีทางดำเนินอยู่ในวงจำกัด มีหลัก มีระเบียบ และมีเข็มทิศ
อันแน่นอนว่าจะมุ่งเดินไปทางไหน มีโรงพิมพ์ประจำที่มีตำราประจำ
ห้องสมุด มีนักเขียนประจำตำแหน่งไม่รบกวนเบียดเบียนกำลังและ
เวลาของผู้หนึ่งผู้ใดที่อยู่นอกคณะ ... ดวงประทีป จึงเป็นหนังสือ
พิมพ์ฉบับเดียว ที่อาจจะมี เรื่องของหลวงวิจิตรวาทการ เกือบ
ทุกเล่ม ... ดวงประทีป เป็นหนังสือพิมพ์รายทศออกทุก ๆ 10
วัน และเล่มตอนออกเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2474 ...
ที่จริงหนังสือนี้มีความประสงค์ทางสารคดีมากกว่าบันเทิงคดี
บันเทิงคดีเป็นแต่เรื่องประกอบไม่เอาวัตถุประสงค์อันสำคัญ ฉะนั้น
ในหนังสือเล่มนี้ เล่มหนึ่งจะมีราว 100 หน้า จึงมีเรื่องอ่านเล่น
ไม่ได้เกิน 30 หน้า และเลือกเฟ้นเอาแต่สิ่งดีจริง ๆ เรื่องอ่าน
เล่นที่จะลงในหนังสือนี้ ได้พยายามให้เป็นเรื่องสั้น ๆ จบในราวค
เดียว ... นอกที่มีแผนก ความรู้ทั่วไป แผนกนำเที่ยว ประวัติ-
ศาสตร์ แผนกข่าวนอกและข่าวในประเทศ และแผนกตอบคำถาม
ใครที่สงสัยในวิชาใดก็ให้ถามไปยัง ดวงประทีป ได้ ดวงประทีป
มีระเบียบดำเนินตามหนังสือพิมพ์ลารุสของฝรั่งเศส คือ ทำเป็น
หนังสือที่จะเก็บไว้เป็นตำราจริง ๆ ได้ทำสารบัญละเอียด ...
สารบัญนี้แจกให้เฉพาะผู้เป็นสมาชิก ... ผู้เขียนประวัตินี้
ร่วมงานกับ ดวงประทีป มาแต่คน ดวงประทีป พิมพ์ออกได้ 36
เล่มในปีแรกจำได้ว่า หลวงวิจิตรวาทการ เขียนลงพิมพ์ถึง 190
เรื่อง ได้โอนกิจการให้แก่บริษัท "ไทยใหม่" ซึ่งมีนายเล็ก
โกเมศ เป็นประธานกรรมการ ดำเนินงานมาอีก 3 ปี
ดวงประทีป ก็ดับ

"วิทยานุภาพ" ก็โอนมารวมอยู่กับไทยใหม่ด้วย ...¹

ในปี พ.ศ. 2471 หลวงวิจิตรวาทการ แต่งหนังสือชิ้นเล่มหนึ่งให้ชื่อว่า "วิชาแปลประการ" หนังสือเล่มนี้เป็นบทประพันธ์ประเภทเปรียบเทียบหลักพุทธศาสนา กับหลักจิตวิทยาตะวันตก ในครั้งแรกไม่กล้าพิมพ์ออกจำหน่าย เพราะยังไม่แน่ใจว่าจะได้รับการต้อนรับจากนักอ่าน และถ้าพิมพ์ออกจำหน่ายนั้นถ้าเคราะห์ดีก็จะเป็นการตั้งคณห์ที่ชีวิตการประพันธ์ก็จะรุ่งโรจน์ ถ้าเคราะห์ร้ายก็เท่ากับพิมพ์หนังสือออกมาทำลายชื่อเสียงของตนเอง ท่านได้นำเรื่องนี้ไปปรึกษากับเพื่อนสนิทหลายคน ในที่สุดวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2471 ซึ่งเป็นวันเกิดอายุครบ 30 ปี ท่านจึงตัดสินใจเสี่ยงทายชีวิตการประพันธ์ของตนด้วยการพิมพ์หนังสือเล่มแรก คือ วิชาแปลประการ ออกจำหน่าย ผลการเสี่ยงทายของท่านปรากฏว่าประสบผลสำเร็จอย่างงดงาม เพราะนักอ่านและนักศึกษานักอ่านกันมาก ทำให้หนังสือวิชาแปลประการขายดี และนักอ่านยังต้องการหนังสือประเภทวิชาการ เช่น หนังสือวิชาแปลประการอีก²

เรื่องหนังสือวิชาแปลประการนี้ หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ใน "คำนำ" หนังสือวิชาแปลประการ ว่า

วิชาแปลประการ เป็นหนังสือเล่มแรกที่ได้สร้างชื่อเสียงของข้าพเจ้าในโลกหนังสือ และสร้างความสนใจในการศึกษาเปรียบเทียบหลักพระพุทธศาสนา กับหลักจิตวิทยาตะวันตก ได้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2471 คือเมื่อ 33 ปีมาแล้ว ได้แก้ไขพิมพ์ใหม่เป็นครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2473 และครั้งที่ 3 ในพ.ศ. 2493 พิมพ์ครั้งแรกหนึ่งพันเล่ม ครั้งที่ 2 สามพันเล่ม ครั้งที่ 3 สี่พันเล่ม รวมเป็นหนังสือ 8 พันเล่ม ที่ได้เผยแพร่ไปในระยะเวลา 30 ปีเศษ โดยเหตุที่การศึกษาในปัจจุบันได้ก้าวหน้ามากขึ้น ความสนใจ

¹ เสือบริ พันธ์รังษี, เรื่องเดิม, หน้า 46-8.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-7.

ในการค้นคว้ามีมากขึ้น หนังสือวิชาแปดประการจึงยังอยู่ใน
ความต้องการของมหาชน¹

เมื่อหนังสือวิชาแปดประการประสบผลสำเร็จ หลวงวิจิตรวาทการ จึงเกิด
กำลังใจมานะแต่งหนังสือประเภทเดียวกันออกมาอีกในระยะเวลาติด ๆ กัน คือ มหา
บุรุษ พิมพ์เมื่อวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2471 มั่นสมอง พิมพ์เมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน
2471 พุทธานภาพ พิมพ์เมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2472 จิตตานภาพ พิมพ์เมื่อวันที่
10 มิถุนายน พ.ศ. 2472 ความฝัน พิมพ์เมื่อวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2472 จากนั้น
ก็แต่ง ชีวิตแห่งละคร และแกงปารุกดา ที่ได้รับเชิญไปพูดในที่ต่าง ๆ หลายแห่งอีกมาก
กว่า 10 เรื่องด้วยกัน² เช่น เรื่อง "อารยธรรม" แสดงในสำนักวัดมหาธาตุ เมื่อวันที่
21 สิงหาคม พ.ศ. 2473 เรื่อง "ความเจริญ" แสดงในที่ประชุมข้าราชการและ
ราษฎรจังหวัดอุทัยธานี เมื่อวันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2474 และเรื่อง "สุภาพิตต่าง ๆ"
แสดงที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2474 เป็นต้น³

เมื่อแน่ใจว่าบทประพันธ์ดังกล่าว ทำชื่อเสียงให้แก่ตนพอสมควรแล้ว หลวง
วิจิตรวาทการ ก็ประพันธ์หนังสือคำราชาศัพท์ใหญ่ 12 เล่มจบ คือ ประวัติศาสตร์สากล
หนาประมาณ 5,000 หน้า เล่มแรกพิมพ์ในปี พ.ศ. 2473⁴

หนังสือพุทธานภาพ และ ประวัติศาสตร์สากล ของหลวงวิจิตรวาทการนั้น
ราชบัณฑิตยสถาน ได้คัดเลือกเป็นหนังสือดี และได้นำไปให้บัณฑิตยสภากรุงปารีส

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "คำนำ," วิชาแปดประการ, (พระนคร, เสริมวิทย์
บรรณาการ, 2514), หน้า 1-2.

²เสฐียร พันธรั้ง, เรื่องเดิม, หน้า 107.

³จิราภา รัตโนทัย, "รายการบทประพันธ์ประเภทวิชาการ บทละคร คำสอน
ปารุกดา บทความ สารคดี และนวนิยาย," ความรักในครอบครัว ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์
เล่ม 2 หน้า 242.

⁴เสฐียร พันธรั้ง, เรื่องเดิม, หน้า 107.

ประเทศฝรั่งเศส¹

หลวงวิจิตรวาทการ เขียน "เกียรติยศของหนังสือประวัติศาสตร์สากล" ไว้
ใน "คำนำ" หนังสือประวัติศาสตร์สากล เล่ม 5 ว่า

... ในปีรัชสมัยกษัตริย์สถานของกรุงสยามได้ตกลงเลือกหนังสือที่นับเป็นบันทึกของกรุงสยาม ส่งไปยังบัณฑิตยสถานของนานาประเทศกรุงปารีส 8 เล่ม คือ (1) หลักไทย (2) ศาสนคุณ ซึ่งเป็นหนังสือที่ได้รับรางวัลทั้ง 2 เล่ม (3) ตำนานสร้างพระราชวัง ซึ่งเป็นหนังสือของหอสมุดเอง (4) พุทธานภาพ ของข้าพเจ้า (5) (6) (7) และ (8) ประวัติศาสตร์สากล 4 เล่ม ของข้าพเจ้า

หนังสือของข้าพเจ้าได้รับเกียรติยศเต็มมาเต็มไปหมดหนังสือหลักไทย และ ศาสนคุณ เช่นนี้ ย่อมทำความมีเกียรติแก่ข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง เกียรติยศที่ได้รับในครั้งนี้เป็นเครื่องทำให้ข้าพเจ้ามีมานะ หนักความยากเหน็ดเหนื่อยในการที่จะแต่งหนังสือต่อไป และแลเห็นได้ว่าสิ่งที่ข้าพเจ้าทำมาแล้ว ย่อมเป็นที่พอใจของท่านผู้ใหญ่ตลอดถึงราชบัณฑิตยสภา การที่มหาชนตั้งพันแค้นเลื่อมใสในประวัติศาสตร์สากลของข้าพเจ้านั้น ก็ไม่เป็นการเข้าใจผิด²

หลวงวิจิตรวาทการ แต่งหนังสือครวครวเร็วมาก และวิชาแปดประการนั้นก็ เป็นเสมือนบิดาของหนังสือต่าง ๆ ของท่าน ให้ความรู้ให้ท่านมีชื่อเสียงและได้รับความนิยมจากมหาชนอย่างแท้จริง ในสมัยก่อนปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทย

¹ สัมภาษณ์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์.

² หลวงวิจิตรวาทการ, "คำนำ," ประวัติศาสตร์สากล เล่ม 5, (พระนคร, โรงพิมพ์วิริยวิทยานุกาฬ, 2473). หน้า 5-6.

ปี พ.ศ. 2475

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อเดือน มิถุนายน พ.ศ. 2475 แล้ว ก่อนวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2475 หลวงวิจิตรวาทการได้ลาออกจากราชการมาทำงานหนังสือพิมพ์อยู่กับบริษัทไทยใหม่ ระยะเวลาเป็นระยะที่ หลวงวิจิตรวาทการ ทำงานหนังสือพิมพ์ได้เต็มที่และทำอยู่เกือบปี ต่อมาได้กลับเข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศในตำแหน่งเจ้ากรมประกาศิต คอยเหตุผลทางการเมืองแทนจิ่งโอินมาอยู่กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2476

ระหว่างดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรนั้น ได้เขียนบทละครประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียงมากได้แก่เรื่อง "เลือดสุพรรณ" "ราชมณี" "ศึกกลาง" "น่านเจ้า" และ "พอลงคนเมือง" เป็นต้น

นอกจากบทละครประวัติศาสตร์แล้ว มีบทเพลงประกอบในบทละคร ก็ได้ทำชื่อเสียงใหม่มากเช่นเดียวกัน เช่น เพลง "เลือดสุพรรณ" "ดวงจันทร์" "รักเมืองไทย" "ศึกกลาง" "เลือดไทย" "จีนไทยสามัคคี" "สร้างชาติ" และเพลง "เดิน" เป็นต้น¹

คดียเหตุผลทางการเมือง จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้แต่งตั้งให้ หลวงวิจิตรวาทการ เป็นรัฐมนตรีสั่งราชการกระทรวงการต่างประเทศเมื่อวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2484 หลวงวิจิตรวาทการ จึงอยู่ที่กระทรวงเรื่อยมา จนถึงปี พ.ศ. 2486 สงครามมหาเอเชียบูรพาใกล้จะสิ้นสุดลง รัฐบาลหาบุคคลไปเป็นเอกอัครราชทูตญี่ปุ่นไม่ได้ หลวงวิจิตรวาทการ จึงสมัครใจไปเป็นเอกอัครราชทูตประจำกรุงโตเกียวประเทศญี่ปุ่น เมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2486 อยู่ที่ญี่ปุ่น 2 ปี ในปี พ.ศ. 2488 ญี่ปุ่นแพ้สงคราม หลวงวิจิตรวาทการ ถูกจับเป็นอาชญากรสงคราม เมื่อวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2488 และถูกส่งกลับประเทศไทยในวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2489 ศาลพิพากษาว่าพระราชบัญญัติอาชญากรสงครามเป็นโมฆะ แต่หลวงวิจิตรวาทการ ก็ต้องออกจากราชการทันที จึงได้เข้ามาจับงานประพันธ์ด้วยการเขียนนวนิยาย และยึดเป็นอาชีพอย่างจริงจัง ท่านได้สร้างงานดีเด่นทางด้านนวนิยายไว้เป็นจำนวนมาก เช่น เรื่อง มรสุมชีวิต

¹ สัมภาษณ์ นายเฉลิม วัฒนปฤดา.

หวงรัก-เหวฬัก พานทองรองเลือด ดอกฟ้าจำปาศักดิ์ กุหลาบเมาะลำเลิ่ง ฟากฟ้าสาละวิน
กรรณการเหวฬ บัลลังก์เวียงรุ่ง พลชีพเพื่อชู้ และทวงรางวัลรัก เป็นต้น¹

เรื่องการเป็นนักประพันธ์ของ หลวงวิจิตรวาทการ นั้น ยศ วัชรเสถียร เขียนไว้ในหนังสือความเป็นมาของการประพันธ์และนักประพันธ์ของไทย ว่า

... หลวงวิจิตรวาทการ เป็นคนหนึ่งที่มีคุณวุฒิในการเป็นนักประพันธ์มาแต่กำเนิด คือตั้งแต่ก่อนมีการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองใน พ.ศ. 2475 แจ้ววางมือเสีย และปรากฏตัวขึ้นใหม่ในวงการประพันธ์ของไทยภายหลังสงครามครั้งที่สองสิ้นสุดลงแล้ว ความสำเร็จการประพันธ์นวนิยายอย่างจริงจังขึ้นถือเป็นงานอาชีพ ... นวนิยาย ... เรื่อง "มรสุมชีวิต" ลงพิมพ์ในเพลินจิตต์รายสัปดาห์ (เรื่องนี้มีผู้นิยมอย่างเอิกเกริก) ทำให้เพลินจิตต์รายสัปดาห์ขายดียิ่งขึ้น เมื่อเรื่องมรสุมชีวิตจบลง เจ้าของหนังสือพิมพ์เพลินจิตต์ ทั้งรายวันและรายสัปดาห์ ขอร้องให้แต่งอีกโดยเสนอค่าเรื่องให้สูงลิบลัวที่เคี้ยว หลวงวิจิตรวาทการ จึงได้เสนอเรื่อง "หวงรัก-เหวฬัก" อันเป็นนวนิยายเรื่องยาวเรื่องเดียวของท่าน ซึ่งมีความยาวพอ ๆ กับ "มูซนะสิบทิศ" ของยาขอบ² นักประพันธ์ชื่ออื่นอีกท่านหนึ่ง³

ในเรื่องเดียวกันนี้ นายเจือ สตะเวทิน เขียน "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการในฐานะนักนวนิยาย" ลงใน ภาษาและหนังสือ ว่า

¹ สัมภาษณ์ นายจันต์ วัฒนพฤดา.

² นายโสตติ พรพจน์.

³ ยศ วัชรเสถียร, ความเป็นมาของการประพันธ์และนักประพันธ์ของไทย,

นักนวนิยายสูงเกียรตินักหนึ่งของเมืองไทย คือ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ (2441-2505) ... เป็นนักประพันธ์ที่เขียนหนังสือไว้มาก เขียนเรื่องทุกประเภทที่เป็นสารคดีก็มามาก ที่เป็นนวนิยายมี 84 เรื่อง แต่ละเรื่องได้รับความนิยมจากผู้อ่านอย่างกว้างขวาง กล่าวกันว่าเรื่องหวงรัก-เหวฬิกของท่านเมื่อพิมพ์ในหนังสือพิมพ์รายวัน มีคนไปคอยซื้อเฉพาะหน้าเรื่องนี้ที่โรงพิมพ์ที่เกี่ยว

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนนวนิยายโดยมุ่งให้ทั้งความบันเทิงและความรู้แก่อ่าน เรื่องของท่านมีเสน่ห์เพราะเหตุนี้ ท่านเป็นคนอ่านหนังสือมาก จึงมีความรู้ความคิดแปลก ๆ เสนอผู้อ่านได้เสมอ ข้าพเจ้าสังเกตว่าหลวงวิจิตรวาทการ อ่านหนังสือฝรั่งเสืมากกว่าหนังสืออังกฤษ สำหรับนักอ่านเมืองไทย มักคุ้นแต่เรื่องทางอังกฤษ อเมริกัน ฉะนั้นเมื่อเห็นทัศนะของหลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งแสดงออกในแบบฝรั่งเสื ผู้อ่านเรื่องของท่านจึงเห็นเป็นความคิดใหม่แปลกและเร้าความสนใจ ...

ข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งของการเขียนนวนิยาย หลวงวิจิตรวาทการ เขียนเรื่องทุกประเภท เช่นนวนิยายการเมือง ... เช่นเรื่อง บิลลังก์เชียงรุ่ง และเรื่อง พานทองรองเลือด เป็นต้น นวนิยายประวัติศาสตร์ก็เขียนมาก เช่น เพชรพระนารายณ์ คอกฟ้าจำปาศักดิ์ และครุฑคำ นวนิยายในแนวมนุษยธรรม เช่น เมื่อไทยเป็นทาส และลูกทาสในเรือนเมีย นวนิยายสำรวจโลก The World Survey Novel มีเรื่อง หวงรัก-เหวฬิก เป็นตัวอย่างที่เด่น เรื่องลึกลับคือเรื่องบิลลังก์เชียงรุ่ง ซึ่งเป็นเรื่องที่ท่านเองรับว่ารักมากกว่าเรื่องอื่น ...

ข้อที่ข้าพเจ้าพอใจที่สุดในฐานะนักนวนิยายของหลวงวิจิตรวาทการ คือความรับผิดชอบแก่อ่าน นอกจากจะให้ความสนุกเพลิดเพลินแล้ว ยังให้การศึกษาก่อผู้อ่านด้วย เพราะในประเทศ

เล็ก ๆ อย่างเรานี้หากมีทางใจจะให้การศึกษากับคนอื่นได้ ก็เป็นหน้าที่ของนักนวนิยายที่จะต้องทำ เพราะเป็นผลดีแก่ชาติในทางการศึกษา จะขอยกตัวอย่างจากเรื่องหวงรัก-เหวฉิกเพียงบางขอเท่านั้น หลวงวิจิตรวาทการให้ความรู้ ... เรื่องสมุนไพรรักษาพิษงู ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่หลวงวิจิตรวาทการ ให้ความรู้แก่ผู้อ่าน เรื่องมีว่าหมอฟรังเศส 2 คนมาค้นคว้าทดลองเกี่ยวกับสมุนไพรรอบนเขาสูงแห่งหนึ่งของอินโดจีน หมอคูรองคนสมุนไพรรักษาพิษงู เป็นพิษ หรือโกคิเอคนสมุนไพรรักษาพิษ หมอคูรองนั้นมีลูกสาวครึ่งชาติชื่อแวนฟา มารดาเป็นชาวเวียงจันทน์ แต่ได้ตายไปแล้ว แวนฟาอยู่กับบิดาผู้ทดลองสมุนไพรรักษาพิษงู พิชัยร้ายทั้งหลายเข้าสู่ร่างกายเธอมาแต่เล็กแต่น้อย ขนาดงูพิษกัดเธอแทนที่เธอจะตาย งูพิษกัดตายเอง เพราะพิษในร่างกายของเธอมากกว่าพิษงู ครั้งหนึ่งมาโนชไปจูบแวนฟา เขาคิซของเธอก็ทำให้เขาสลบ ต้องหามมาให้หมอโกคิเอรักษาอยู่เป็นนานจึงหาย ความจริงหมอโกคิเอเคยสอนมาโนชอยู่ก่อนแล้วว่า "งูพิษมีพิษทุกคน" ต่างกันที่ลักษณะของพิษเท่านั้น บางคนมีพิษทำให้เราตาย บางคนมีพิษทำให้เราตกเป็นทาส ก็ไม่สามารถระงับได้จนตัวคืนอย่างไรได้ อย่าลืมหาหวงรักนั่นคือเหวฉิก ถ้าพลาดพลั้งตกลงไปก็หาทางรอดได้ยาก¹

เนื่องจากหลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้มีความรู้และความสามารถมาก ทั้งยังมีเพื่อนสนิทอยู่ในวงการเมืองหลายคน ท่านจึงได้คบหาข้าราชการใหม่อีกได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง กระทรวงเศรษฐการ และไปเป็นเอกอัครราชทูตประจำประเทศอินเดีย อัครราชทูตประจำกรุงเบอร์ลิน ประเทศสวีเดนเซอร์แลนด์² ระหว่าง

¹ เจื้อ สตะเวทิน, พดตรี หลวงวิจิตรวาทการ ในฐานะนักนวนิยาย, "ภาษาและหนังสือ", 4 (ตุลาคม, 2515), 87-92.

² กรมศิลปากร, "ประวัติราชการของพดตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 6.

เป็นอัครราชทูตประจำประเทศสวีเดนและแคนาดา จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้มีคำสั่งให้หลวงวิจิตรวาทการ กลับมาช่วยราชการกระทรวงวัฒนธรรม เพื่อฟื้นฟูการละครอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้หลวงวิจิตรวาทการ ได้สร้างบทละครประเภทอนุภาพต่าง ๆ ขึ้นหลายเรื่อง เช่น เรื่อง "อนุภาพพหุขนรามคำแหง" "อนุภาพแห่งความรัก" "อนุภาพแห่งความเสียสละ" และ "อนุภาพแห่งศีลสัตย์" เป็นต้น¹

นอกจากบทละครประเภทอนุภาพต่าง ๆ แล้ว ยังมีบทเพลงประกอบบทละครประเภทปลุกใจต่าง ๆ อีกมากมาย เช่น เพลง "ในน้ำมีปลา-ในนามีข้าว" "ตนกระดุกไทย" "อธิษฐาน" "เพื่อนไทย" "พุทธบูชา" "ไทยสามัคคี" และเพลง "ศีลสัตย์" เป็นต้น²

บทละครชุดหลังของ หลวงวิจิตรวาทการ ที่ได้รับคำชมเชยจากกระทรวงวัฒนธรรม เช่น เรื่อง "อนุภาพพหุขนรามคำแหง" คำชมเชยบทละครเรื่องนี้ลงพิมพ์ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 71 ตอนที่ 50 วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2497 ความว่า

แจ้งความกระทรวงวัฒนธรรม เรื่อง ชมเชยบทประพันธ์บทละคร เรื่อง อนุภาพพหุขนรามคำแหง

ตามที่กระทรวงวัฒนธรรม ได้มีนโยบายเผยแพร่วัฒนธรรมโดยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนได้รับความรู้ความสนใจตลอดจนความบันเทิงไปในตัวนั้น กระทรวงวัฒนธรรมเคลื่อนที่ประกอบด้วยศิลปินของกรมศิลปากร นำโรงละครเคลื่อนที่ไปร่วมแสดงพร้อมทั้งการฉายภาพยนตร์ และส่งนักสังคัมสังเคราะห์เข้าเยี่ยมเยียนประชาชน รวมทั้งได้มีหน่วยห้องสมุดเคลื่อนที่ของกระทรวงศึกษาธิการ และหน่วยอนามัยเคลื่อนที่ของกระทรวงสาธารณสุขร่วมปฏิบัติด้วยนั้น

¹สัมภาษณ์ นายเสวีร พันกรังษี.

²จิราภา รัทโนทัย, "รายการบทประพันธ์ประเภทวิชาการ บทละคร . . ."

ปรากฏว่าทำให้เกิดความสนใจในเรื่องวัฒนธรรมดีกว่าจะส่ง
เจ้าหน้าที่ ไปพูดแต่อย่างเดียว

จากข้อปรารถนาคือ กระทรวงวัฒนธรรมได้ติดต่อกับ หลวงวิจิตร
วาทการ อัครราชทูตไทยประจำประเทศสวีต ผู้เป็นกรรมการสภา
วัฒนธรรมแห่งชาติ ให้ช่วยประชาสัมพันธ์แต่ละครั้ง เผยแผ่วัฒนธรรมขึ้น
เป็นพิเศษ เพื่อแสดงในโอกาสเปิดทำการใหม่ของกระทรวง
หลวงวิจิตรวาทการ ได้ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี โดยประพันธ์
เรื่อง "อนุภาพของอนุรามคำแหง" และช่วยขอมให้ด้วย แต่ละครั้ง
นี้ประพันธ์ขึ้นเพื่อเชิญพระเกียรติแห่งพระมหากษัตริย์ผู้มีพระคุณต่อ
ชาติไทย ทั้งทางวัฒนธรรมและทางรวมชาติให้เป็นปึกแผ่น

การแสดงละครเรื่องนี้ ปรากฏว่าเป็นที่พอใจของประชาชน
มากถนัด กระทรวงวัฒนธรรมจึงได้เปิดแสดงเก็บเงินบำรุงการ
กุศลสถานสังคมาสงเคราะห์ทุกคืนวันเสาร์ แต่ก็ไม่อาจสนองความ
ต้องการของประชาชนได้เพียงพอ แม้ที่นั่งเต็มแล้วก็ยังมีผู้ขอรอง
ให้เสริมที่นั่งอีก จึงต้องเพิ่มวันแสดงในเวลาเช้าและเวลากลาง
คืนวันอาทิตย์ ซึ่งปรากฏว่ามีหลายท่านถึงกับยอมสละทรัพย์สินส่วนตัว
ซื้อบัตรจากผู้อื่น เพื่อให้ได้ร่วมทราบรับชมในละครดังกล่าว

ทั้งนี้ นับได้ว่าเป็นผลงานอันควรชื่นชมของหลวงวิจิตรวาทการ
ผู้มีส่วนช่วยเผยแผ่ศีลธรรมและวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ ด้วยแทรกไว้
ในบทละคร เป็นการร่วมมือให้การดำเนินงานได้ลุล่วงตามนโยบาย
บาย กระทรวงวัฒนธรรมจึงขอประกาศชมเชย และขอบคุณหลวง
วิจิตรวาทการ ไว้ ณ โอกาสนี้ เพื่อเป็นเกียรติประวัติสืบไป ...¹

ต่อมาในปี พ.ศ. 2501 จอมพล ศฤงค์ อเนรุชาติ นายกรัฐมนตรี ได้เจริญ

¹ "แจ้งความกระทรวงวัฒนธรรม เรื่องชมเชยผู้ประพันธ์บทละครเรื่อง อนุภาพของอนุรามคำแหง," ราชกิจจานุเบกษา, 71 (สิงหาคม, 2497), หน้า 1807-8.

ชวนหลวงวิจิตรวาทการ เขาร่วมปฏิบัติภารกิจปกครองประเทศไทย ซึ่งท่านก็ยินดีร่วมด้วย ระหว่างทำการปฏิวัตินั้นท่านเป็นผู้ร่างคำแถลงการณ์ของรัฐบาล เรื่องคำแถลงการณ์นั้น ท่านถนัดมาก¹ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ เขียนไว้ใน "คำไว้อาลัย" ตอนหนึ่งว่า "ท่านเป็นคนทำงานเร็ว และเขียนคล่อง ในกระบวนการร่างคำแถลงการณ์แล้วท่านจดบันทึก จาฟเจ้าใคร่ร่วมงานกับท่านในปี 2476 และชมฝีมือท่านในการร่างแถลงการณ์เป็นอันมาก"

หลังจากทำการปฏิวัติสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ท่านก็ร่วมงานกับคณะรัฐบาลจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เรื่อยมา ระหว่างนี้ท่านเขียนคำขวัญต่าง ๆ ให้กับรัฐบาล เช่น "งาบ คือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข" เขียนคำปราศรัยให้ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ กล่าว ในโอกาสต่าง ๆ เช่น คำปราศรัยในวันครบรอบของการปฏิวัติ และเขียนคำบรรยายและ ปรากฏาเพื่อไปพูดในที่ต่าง ๆ เช่น เรื่อง "นโยบายชาตินิยม" บรรยายในที่ประชุมผู้ว่า ราชการจังหวัดและบังคับการตำรวจภูธรเขต เมื่อวันศุกร์ที่ 18 มีนาคม 2503 เรื่อง "ชาติกับศาสนา" บรรยายที่หอวิวัฒนาการกรมยุติธรรมทบวง วันศุกร์ที่ 14 กรกฎาคม 2504 เรื่อง "โลกปัจจุบันในแง่ประวัติศาสตร์" บรรยายที่วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร วันศุกร์ที่ 18 สิงหาคม 2504 เรื่อง "สภาพความมั่นคงแห่งชาติ" บรรยายที่วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร วันจันทร์ที่ 21 สิงหาคม 2504 และ เรื่อง "การถล่มยามสงคราม" บรรยายที่วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร วันศุกร์ที่ 22 กันยายน 2504 เป็นต้น³

หลวงวิจิตรวาทการ ไม่ชอบประพันธ์หนังสือร่วมกับนักประพันธ์คนอื่น ๆ มีนักเขียน 1 คนเดียวที่ท่านร่วมประพันธ์ด้วย คือ นายเสฐียร พันธรังษี โดยประพันธ์หนังสือชื่อ ประเพณีทำบุญ หนังสือเล่มนี้พิมพ์เป็นครั้งที่ 63 เมื่อปี พ.ศ. 2514 ที่โรงพิมพ์สามมิตร

¹ สัมภาษณ์ นายจีน ชุมชุม.

² กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, "คำไว้อาลัย," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1

³ จีน ชุมชุม, เรื่องเดิม.

นอกจากประพันธ์ร่วมกับเสฐียร พันธรังษีแล้ว ยังเขียนคำนิยมลงในหนังสือที่นายเสฐียร พันธรังษี แต่งขึ้นอีกด้วย¹

งานแปล

นอกจากท่านจะไม่ชอบประพันธ์หนังสือร่วมกับผู้อื่นแล้ว ท่านยังไม่ชอบแปลหนังสืออีกด้วย งานแปลของท่านจึงมีไม่มากนัก หนังสือแปลเล่มแรกของท่าน คือ พงศาวดารเยอรมันโดยย่อ แปลตั้งแต่บรรพชาเป็นสามเณรอยู่วัดมหาธาตุ หนังสือเล่มนี้ท่านถือว่าเป็นประกาศนียบัตรในทางความรู้ภาษาต่างประเทศของท่าน²

ในสมัยออกหนังสือพิมพ์ดวงประทีป ท่านจึงมีงานแปลอยู่บ้าง เช่น เรื่อง "ประวัติศาสตร์เบื้องต้นของญี่ปุ่น" แปลจากหนังสือชื่อว่า History of the Orient ซึ่งแต่งโดย จี. ไนย์ สไตเกอร์ เอช. ออตเลย์ เบเยอร์ คอนราบบেনนิซ (by G. Nye Steiger-H. Otley Beyer-Conrabbenitez) ลงพิมพ์ในดวงประทีปเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2475³ และแปลเรื่องอื่น ๆ อีก เช่น เรื่อง "ช่างโกนหนวดเมืองเซวิลล์" เป็นต้น นอกจากนี้แปลเป็นเรื่องยาวแล้วยังแปลสัปดาห์คติในหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส ลงพิมพ์ใน "สัปดาห์คติ" ของหนังสือพิมพ์ดวงประทีปอีกด้วย⁴

อิทธิพลของนักประพันธ์ต่างประเทศ

คงได้กล่าวมาแล้วว่า หลวงวิจิตรวาทการ เป็นนักอ่านหนังสือและอ่านหนังสือทุกภาษาที่สามารถอ่านได้ ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าท่านต้องการจดจำในสิ่งที่ต้องมาหา

¹ สัมภาษณ์ นายเสฐียร พันธรังษี.

² สัมภาษณ์ คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, "ประวัติศาสตร์เบื้องต้นของญี่ปุ่น," ดวงประทีป, 23 ตุลาคม 2475, 7, 25-6.

⁴ คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม.

แบบแผนการประพันธ์ในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อสร้างแบบและวิธีการที่ดีของตนเอง ในเรื่องนี้
ท่านเขียนไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ตอนหนึ่งว่า

... ข้าพเจ้าอ่านมาก ... และการอ่านมาก คู่มาก หาแบบ
แผนมาก ๆ บางทีจะทำให้เราโคแบบแผนและวิธีการที่ดี ๆ
เพราะถ้าเราชอบอย่างไหน หรือชอบแบบของใครจะทำให้เรา
เอาอย่างโดยไม่รู้สึกตัว ข้าพเจ้าชอบวิธีเขียนของอีโรแบร์ต และ
อ่านหนังสือของท่านผู้นี้มากหลายเล่ม จนวิธีเขียนหนังสือของ
ข้าพเจ้าเอง เขาแบบอีโรแบร์ต จนไม่สามารถจะเปลี่ยนแปลง
ได้ในเวลานี้ ข้าพเจ้าชอบพรรณาวิวहारของบาลซัค และชอบ
วิธีวางเรื่องของ โมปัสซังค์ ในนวนิยาย เลยทำให้เอาอย่าง
ท่านเหล่านั้นไป ... รวมความว่า ... ข้าพเจ้า ... คู่มาก
อ่านมาก ศึกษามาก มองหาแง่ดีแงงามแล้วนำเอามาเป็นตัว-
อย่าง ...¹

ในเรื่องเดียวกันนี้ นายเสฐียร พันธรั้งชี้ กวาวว่า นักประพันธ์ชาวอเมริกัน
ที่ท่านกล่าวถึงอยู่เสมอมิ 2 ท่าน คือ เดล การ์เนกี (Dale Carnegie) ซึ่งเป็นนัก
เขียนเรื่องเกี่ยวกับสัมพันธภาพ หรือจิตวิทยา และ วิลเลียม เกรเซอร์ (William
Klezer) ซึ่งเขียนเกี่ยวกับตำราเน้กการพูด²

นามปากกา

หลวงวิจิตรวาทการ ใช้นามปากกาในการประพันธ์บ้างเหมือนกัน แต่มักจะไม่
นิยมใช้มากนัก นามปากกาที่ เคยใช้ เช่น "องคต" ใช้สมัยเมื่อออกหนังสือแผนปลิวใน
วัดมหาธาตุ "เวทิก" ใช้สมัยออกหนังสือพิมพ์ดวงประทีป เป็นการเก็บความโดยย่อจาก

¹หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 327-8.

²สัมภาษณ์ นายเสฐียร พันธรั้ง.

รายงาน¹ ของหมอลิมเมอร์แมน ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ดวงประทีป และ "แสงธรรม" นามปากกาที่เปลี่ยนจาก ฉายาธรรมรังสี ซึ่งเป็นฉายาของสามเณรภิกษุเพียง ท่านชอบนามปากกาที่มากและใช้มากกว่านามปากกาอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว บทประพันธ์เรื่องแรกของท่าน คือเรื่อง "ความรักของครูรัก"² ก็ใช้นามปากกาว่า "แสงธรรม" และนามปากกาที่ยังใช้ในการประพันธ์นวนิยายเรื่องอื่น ๆ อีก เช่น เรื่อง "สมร" เรื่อง "เจ้าแม่จามรี" และบทความชื่อว่า "วิถีของนักเขียน" เป็นต้น นอกจากนี้ นามปากกาที่ยังใช้แปลสัพการัตติจากหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสมาลงพิมพ์ในสัปดาห์คติของหนังสือพิมพ์ดวงประทีป อีกด้วย

ปกติ หลวงวิจิตรวาทการ มักไม่นิยมใช้นามปากกา แต่นิยมใช้ราชทินนาม³ "หลวงวิจิตรวาทการ" มากกว่า และผลงานประพันธ์ที่ใช้ราชทินนามนี้ประสบความสำเร็จมากกว่าใช้นามปากกาที่ตั้งได้กล่าวมาแล้ว⁴

ผลงานประพันธ์

หลวงวิจิตรวาทการ สร้างงานประพันธ์ไว้เป็นจำนวนมาก เรื่องแรกของท่าน เป็นนวนิยายใต้แกเรื่อง "ความรักของครูรัก" และเรื่องสุดท้ายของท่านเป็นคำปราศรัย ซึ่งเขียนในวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2505 ให้แก่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นำไปปราศรัยในวันเปิดการประชุมการสังฆมณฑลเถระที่แห่งชาติครั้งที่ 2 ที่ศาลาสันติธรรม เมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2505 ผลงานทั้งหมดของท่านแบ่งได้หลายประเภท เช่น วิชาการ นวนิยาย บทละคร คำบรรยายและปาฐกถา บทความและสารคดี และบทเพลง เป็นต้น⁵

¹ รายงานเรื่องนักกล่าวถึงเรื่องครอบครัวและการเพาะปลูก.

² หลวงวิจิตรวาทการ, "สุนทรพจน์," วิจิตรสาร เล่ม 2 (พระนคร, โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์, 2508), หน้า 297.

³ ราชทินนาม คือ นามบรรดาศักดิ์ชั้นสัญญาบัตรที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน.

⁴ สัมภาษณ์ กุญแจประภาพรรณ วิจิตรวาทการ.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

ประเภทวิมาการ

หนังสือประเภทวิมาการที่ทานประพันธ์ มี 2 อย่างคือ หนังสือที่เป็นชุด และ หนังสือเล่มเดี่ยวจบ ที่เป็นชุดได้แก่ ประวัติศาสตร์สากล 12 เล่มจบ ปัจจุบันรวมเป็น 5 เล่มชุด ประชุมพงศาวดารฉบับความสำคัญ 8 เล่ม และ ศาสนาสากล 5 เล่ม

หนังสือชนิดเล่มเดี่ยวจบ เช่น วิชาแปดประการ มหาบุรุษ มั่นสมอง ความฝัน พุทธานภาพ จิตตานภาพ ลัทธิโยคี ชีวิตแห่งละคร การเมืองและการปกครองของกรุงสยาม สยามกับสุวรรณภูมิ กุสโลบาย จิตวิทยาการเบื่อง ไปพม่า กำลังใจ กำลังความคิด วิธีทำงานและสร้างอนาคต ทางอยู่ในชีวิต วิชาการครองเรือนครองรัก มหัทจักรยทางจิต ของที่ในอินเดีย ดวงหน้าในอดีต และ งานคนควาเรื่องชนชาติไทย เป็นต้น

ประเภทนวนิยาย

หนังสือประเภทนวนิยาย มีอยู่จำนวนมาก ที่เป็นเรื่องยาวได้แก่ หวังรัก-เหวนึก ขนาด 200 ยก¹ และ พานทองรองเลื้อย ขนาด 60 ยก

นวนิยายขนาด 25-30 ยก ได้แก่เรื่อง สุวรรณคังไม่ทอดทิ้งข้าพเจ้า ดอกฟ้าจำปาศักดิ์ ฟากฟ้าสาละวิน ยอดเสวตฉัตร นชญชีวิต ของรักทุกคม เส้นหนาง ครุฑคำกรุงแตก รักสวย-รักศิลป์ ไครมาพระเจากรงชน เจาแม่จามรี เจาแม่สาดีกา และ บมรัก เป็นต้น

นวนิยายขนาด 3 ยก ได้แก่เรื่อง บทเรียนสร้างชีวิต เลื้อยก่อนหนึ่ง นำตาบ่เมื่อไทยเป็นเทศ นูชนะเลิศ ยอดมิ่ง-ยอดมิตร ชีวิตคือการต่อสู้ เพื่อบาตกรรม และ ขึ้นแควจะกู-สุเพราะรัก เป็นต้น

ประเภทบทละคร

บทละครมีอยู่เป็นจำนวนมาก บทละครเรื่องใหญ่ใช้เวลาแสดงประมาณ 3 ชั่วโมงได้แก่ เรื่อง "เลื้อยสุพรรณ" "ราชมนู" "ลี้กกลาง" "พระเจากรงชนบุรี" "มหาเทวี"

¹คำว่า "ยก" หมายถึงการเรียงตัวพิมพ์เข้าหน้าแล้วแบ่งเป็น 4 หน้าบาง 8 หน้าบาง 16 หน้าบาง และ 32 หน้าบาง

"เบญจเพศ" "น่านเจ้า" "อนุสาวรีย์ไทย" "หอขุนผาเมือง" "คาบแสนเมือง"
 "ชนะมาร" "เจ้าหญิงกรรณิการ์" "สีหราชเคโธ" "ตายคาบหน้า" และ "ลานเลื่อน-
 ลานรัก" เป็นต้น

บทละครเรื่องเล็ก บทโทรทัศน์ และวิทยุกระจายเสียง ซึ่งใช้เวลาแสดง
 ประมาณ 30 นาที ถึง 1 ชั่วโมง ได้แก่ "พอลขุนเม็งราย" "นเรศวรประกาศอิสรภาพ"
 "ราชธิดาพระร่วง" "ลูกธรรมาวุธ" "ในนามปลา-ในนามข้าว" "สละชีพเพื่องาน"
 "น้ำใจแม่" "ปีศาจพันธุ์" "สายเสียแล้ว" "เทพธิดากาชาด" และ "คืนล้าง-คืนรัก"
 เป็นต้น

ประเภทคำบรรยายและปาฐกถา

คำบรรยายและปาฐกถามีอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น "ประวัติศาสตร์การปกครอง"
 "ประวัติเศรษฐกิจของไทย" "การเงินของเยอรมนีในสงครามโลก 2 ครั้ง" "การคลัง
 ในยามสงคราม" "เงิน" "การแต่งงาน" "สุขภาพิตต่าง ๆ" "การประหยัด" "มนุษยสัมพันธ์"
 "ความยุ่งยากในปลายบูรพทิศ" "การเสียดินแดนไทย" และ "วัฒนธรรมสุโขทัย"
 เป็นต้น

ประเภทบทความและสารคดี

บทความและสารคดีต่าง ๆ แต่งไว้เป็นจำนวนมาก เช่น "ความขบขัน"
 "ความหมายการศึกษา" "มงคลและลิลปะศาสตร์ 16 อย่าง" "ประวัติราชกิจจา"
 "ศัพท์คดี" "งานของรัฐบาล" "วิถีของนักเขียน" "วิจารณ์ร่างรัฐธรรมนูญ"
 "ลัทธิราชาธิปไตย" "ประโยชน์ของการเรียนพงศาวดาร" "พุทธกิจประจำวัน" "คตินิยม"
 "การปกครองของโรม" "อาการของความรัก" "รับขวัญปีใหม่" "วิทยาการคลัง"
 "กำเนิดคณะมนตรี" และ "งานสำคัญที่ได้ทำในทางการทูต" เป็นต้น

ประเภทบทเพลง

บทเพลงมีอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น "เพลงยูแทน" "เพลงรำเทพบุตร-บัวแก้ว"
 "เพลงเรือ" บทเพลงปลุกใจเช่น "เลือดสุพรรณ" "รักเมืองไทย" "รักชาติ" "เพลง
 ทอง" "กึ่งกลาง" "เดิน" "สร้างชาติ" "มณฑลบูรพา" "คนตระกุลไทย" "ตำราวจไทย"

"กองทัพบกไทย" "กองทัพอากาศไทย" "นาวิกไทย" และ "อานุกาฬแห่งความรัก"
เป็นต้น¹

หลวงวิจิตรวาทการ ออกความเห็นเกี่ยวกับการประพันธ์ไว้ในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ว่า

... งานประพันธ์ ... เป็นงานยาก จึงมีเพียงน้อยคน ที่จะ
ยึดงานนี้เป็นอาชีพได้ และเป็นงานที่ไม่เคยมีใครคิดตั้งโรงเรียน
ให้สอน ให้เรียนกันได้ ...

แต่เขาพอเข้าใจว่า ความเป็นนักประพันธ์นั้น สามารถจะ
ปลูกฝังมาได้ และในการที่ตัวเองเป็นนักประพันธ์คนหนึ่งได้ ก็
เนื่องมาจากการปลูกฝังและฝึกฝน ไม่ใช่ว่ามีอะไรติดตัวมาแต่
เกิด วิธีปลูกฝังและฝึกฝนนั้น ก็อยู่ในหลักเดียวกับที่กล่าวข้างต้น ...²

อีกตอนหนึ่งท่านเขียนไว้ว่า

การศึกษายิ่งเจริญขึ้น งานประพันธ์ก็ยิ่งสามารถจะเป็นงาน
อาชีพได้มากขึ้น และนักประพันธ์ชั้นที่ดีอาจจะได้ประโยชน์จากการ
ประพันธ์ ซึ่งดูเหมือนจะดีกว่าสินจ้างเงินเดือนทางอื่น และได้
ทำงานด้วยความสบายใจ เป็นนายตัวเอง ได้ทำงานที่ตนชอบ
และนำผลประโยชน์อย่างเต็มที่มาให้อวย³

ศูนย์วิทยุทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹จิราภา รัตโนทัย, "รายการบทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 219-60.

²หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 323-4.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 323.

ชีวิตสวนครัว

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้ที่มีความสามารถหลายด้าน เช่น คานการเมือง การทหาร และงานการประพันธ์ เป็นต้น งานดังกล่าวย่อมมีความสัมพันธ์กับชีวิตสวนครัวของท่าน ซึ่งจะแยกกล่าวในด้านต่าง ๆ ดังนี้

บุคลิกลักษณะและอุปนิสัย

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นคนขยันขันแข็งมากมักไปทำงานอยู่เป็นนิจ มีความจำดีเป็นพิเศษ¹ มีความฉลาดรอบรู้ รักความก้าวหน้า มีความกระตือรือร้นและอยากทำอะไรเห็นอยู่เสมอ รวมถึงเป็นนักค้นคว้าที่สำคัญคนหนึ่ง ทำงานได้รวดเร็ว มีความประณีตละเอียดลออ และทำอะไรทางจริงไม่ทอดย² ดังปรากฏในหนังสือวิธีทำงานและสร้างอนาคต ที่ท่านเขียนไว้ว่า "... ข้าพเจ้าจึงได้ชักชวนเป็นคนขยันหมั่นเพียร จักคนหนึ่งเขียนไว้ว่า "... ข้าพเจ้าเป็นคนท่งงาน และทำงานได้มากอย่าง ที่ก่อความประหลาดใจให้แก่หลายคน ..." ⁴ และเรื่องความมานะพยายามนั้นท่านได้เขียนไว้ใน "คำนำ" ของหนังสือประวัติศาสตร์สากล เล่ม 8 ตอนที่หนึ่งว่า "... ในเรื่องความมานะพยายามนั้น ข้าพเจ้าไม่กลัวและไม่ยอมพบนุชคนใด ถึงแม้ว่าความสามารถของข้าพเจ้าจะไม่ดีพิเศษ ข้าพเจ้ามีความมานะพยายามที่สุดที่มนุษย์จะมีได้ ..." ⁵

¹ ศุภกิจประภาพรรณ วิจิตรวาทการ, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ, หน้า 60.

² ศัปดาห์ นายชิน ชุ่มชุม.

³ หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 262.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

⁵ หลวงวิจิตรวาทการ, "คำนำ," ประวัติศาสตร์สากล เล่ม 8 (พระนคร, โรงพิมพ์วิริยนาถ, 2472), หน้า 12.

มีลักษณะหนึ่งที่ หลวงวิจิตรวาทการ ได้รับอิทธิพลมาจากเจ้าคุณไมตรีฯ ในสมัยที่รับราชการอยู่ที่กระทรวงการต่างประเทศ คือ มีความละเอียดรอบคอบในการตรวจแก้ร่างหนังสือ เรื่องนี้ หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือ วิธีทำงานและบริหาร อนาคต ว่า

ในการแก้ร่างหนังสือนั้น ท่านเจ้าคุณไมตรีฯ ได้ทำอย่างเรียบร้อยที่สุด ถ้าจะคงมีการไปตรา ก็เอาไปบรรทัดมาวาง แล้วก็ขีดมาอย่างสะอาดเรียบร้อย ข้าพเจ้าเองซึ่งติดนิสัยอันนี้มาจากท่านเจ้าคุณ คือ เมื่อจะขีดมาหนังสือเรื่องอะไร ก็รอบใจไม่บรรทัดขีด¹

นายบุษย์ เจริญไชย อธิการมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม ได้เขียนไว้ใน "ไว้อาลัยท่านปลัดบัญชาการ" ว่า

ผู้เขียนยังจำได้ถึงหนังสือฉบับแรก ๆ ที่ผู้เขียนร่างและเสนอไว้ในท่านเป็นผู้ตรวจ ท่านได้ตรวจด้วยความถี่ถ้วน ตอนใดที่ไม่ต้องการก็ไปเมบบรรทัดและขีดเส้น ส่วนที่แก้แก้ความประณีตเรียบร้อย แสดงให้เห็นถึงความประณีตถี่ถ้วน และพิถีพิถันของท่านตลอด ... นี่เป็นตัวอย่างเล็ก ๆ อันหนึ่งที่ยังประทับใจของผู้เขียนอยู่จนบัดนี้ ...²

เรื่องความระเบียบเรียบร้อยของท่านนั้น นางสาวสวัสดี วรทรงโกวิท อธิการวิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาสงคร๑๑ เขียนไว้ใน "คุณสายฟ้าฟ้าคหลายวิมาวันชาด๑๑" ก่อนหน้าว่า

นิสัยอันเป็นแบบอย่างที่ดีอีกอย่างหนึ่ง ... คือ ความเป็นระเบียบเรียบร้อยของท่าน ที่เป็นนัยอย่างสม่ำเสมอโดยปกติและดีเป็นแบบ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 40.

²บุษย์ เจริญไชย, ไว้อาลัยท่านปลัดบัญชาการ, วิจิตรวาทการอนุสรณ์ หน้า 41.

ประเพณี และมารยาทที่ดีของสังคม เรื่องนี้ข้าพเจ้าได้สังเกตได้จากกรณียกิจโดยผู้สวัสดีเรอร์แลนค์กับท่าน ตามธรรมดาทั้งท่านและคุณหญิงแดงตัวเสรีก็เป็นระเบียบเรียบร้อยทั้งเถาเถา ... ปกติท่านแต่งสูท (Suit) ก็สวมเสื้อชั้นนอกตลอดเวลาแมแต่อยู่บ้าน ... ลูกของท่านก็ต้องแต่งเงนนั้นตลอดจนคนในบานทุกคน ต้องเรียบร้อยแต่เถา จะแต่งตามสบาย หรือถอดเสื้อชั้นนอกก็ไม่ดี ...¹

คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ กล่าววาทานเป็นนักอ่านหนังสือคณหนึ่ง ทุกคืนก่อนนอนท่านจะอ่านและเขียนหนังสืออยู่จนดึก ปกติท่านมักจะมีสมุดโน้ตเล่มเล็ก ๆ คืดตัวติดกระเป๋าอยู่ตลอดเวลา เรื่องเกี่ยวกับสมุดโน้ตนี้ คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการเขียนไว้ใน "ประวัติผลตรี หลวงวิจิตรวาทการ" ตอนหนึ่งว่า

... สมุดโน้ตเล่มเล็ก ๆ ต้องมีติดตัวติดกระเป๋าอยู่ตลอดเวลาแมแต่เวลารับแขกบ้านแขกเมือง เราจะได้เห็นในโทรทัศน์ก็ต้องถือไว้ในมือเสมอ ขอความใน ๆ 2-3 คำเท่านั้น สามารถนำมาเขียนใตยาวหลายหน้ากระดาษอย่างสะดวกสบายใจ แมแต่จะบอกให้คนพิมพ์ก็บอกได้ทันทีโดยไม่ต้องร่าง²

ในคำนี้จึงมั่นใจว่า หลวงวิจิตรวาทการ เป็นคนที่จริงจังเข้มแข็งคนหนึ่งดังปรากฏใน "บันทึกในที่คุมขัง" ของท่านตอนหนึ่งว่า

... วันนี้ได้ทราบว่บัดนี้³ จะได้ขึ้นศาล เป็นความดีใจ

¹ สวัสดิ์ วรรณโกวิท, "จุฬายายฟ้าผ่าคหลายวิมานอันมาสุก," หน้า 25.

² คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ, "ประวัติ ผลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 59.

³ วันศุกร์ที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2489.

อันหนึ่งที่จะโค่นกาลเสียที นึกถึงเมื่อเสร็จสงครามใหม่ ๆ และ
รู้ตัวว่าจะต้องถูกจับ ก็คิดถึงเหตุการณ์ร้ายแรงที่จะประสบเป็นขั้น ๆ
คิดรวมได้ 6 ชั้น ...

เหตุการณ์ไคร่บานมาถึง 5 ชั้นแล้วคราวนี้ถึงขั้นที่ 6 ขอขอบคุณ
บรรดาในข้อหาการเผชิญชั้นร้ายทุก ๆ ชั้นที่เผชิญมาแล้ว ไม่เคย
เสียใจเลยจนกระทั่งเสียสุขภาพใจเป็นปกติอยู่เสมอ ทุกครั้งที่จะต้อง
จากลูกเมียไม่เคยจากควยนำตา แต่จากมาด้วยความระแวง
ใส เหตุการณ์เชิงเข้าขั้นรุนแรงความน่าจะมีมากยิ่งขึ้นทุก ๆ
ครั้ง พอเขาห้องซังกัดมือทำงานได้ทันที ไม่เคยเจอจากทุกขรอน
ไม่เคยลบละห่มความน่าที่จะต่อสู้กับโชคชะตา ไม่เคยมีความคิดใน
ทางอกุศล เช่น ทำลายชีวิตตนเอง อยากรู้อยากเห็น
สภาพการณ์ในวันข้างหน้า อยากรู้ให้ถึงที่สุด¹

ลักษณะประจำตัวอย่างหนึ่งของท่านที่ตีความแต่กำเนิดก็คือ "การติดอ่าง" ทาน
เคยต่อใจอยู่บางในขณะที่จะไปแสดงปาฐกถาในที่ต่าง ๆ แต่เนื่องจากท่านเป็นคนออกหน้า
และมีมานะอย่างแรงกล้า จึงไม่ยอมแพ้อุปสรรคที่กล่าวมานี้ โดยท่านได้พยายามฝึกหัด
ปฏิบัติตามบทเรียนของเดสมอสธีเนส (Desmos Thenes) นักพูดเรื่องนามของกรีกใน
สมัยโบราณ เช่น พูดตั้ง ๆ ในที่กลางแจ้ง หรือชายทะเล เป็นต้น การฝึกหัดของท่าน
โดดเด่น คือออกมาท่านก็หายจากการติดอ่าง²

เสวีย์ร พันธรังษี เขียนไว้ใน "ผลตรี หลวงวิจิตรวาทการ อดีตนายกรัฐมนตรี" ตอนหนึ่งว่า

... คุณเหมือนหลวงวิจิตรฯ จะถูกธรรมชาติอวด (Handicap)
อยู่สักอย่างหนึ่งคือ "การติดอ่าง" ... ไททราบวาทหลวงวิจิตรฯ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกในคุกขัง," หน้า 38.

²สัมภาษณ์ นายเสวีย์ร พันธรังษี.

เคยท้อใจคนอยู่บ้าง ในขณะที่จะไปพูดในที่ใด และใครพยายามเอา
บทเรียนของเคนอัสเชนีต นักพูดเรื่องนามของกรีกในสมัยโบราณ
มาฉีกหัก ไม่ยอมแพแก่โรครายอันนี้ ได้เคยไปฟังปาฐกถาที่หลวง
วิจิตรฯ พุทหลายครั้งหลายสถานที่ ก็ได้พบความจริงอันหนึ่งว่า
หลวงวิจิตรฯ พุทคติอาจอยู่เพียงนาทีเดียวหรือสองสามนาทีเป็น
อย่างมาก ต่อไปก็พูดใคร่ตลอด ไม่มีอะไรแสดงว่าท้อใจ มาใน
ตอนหลัง ๆ โรครคติอาจไม่มีเลย

เมื่อ "ศ. 2484 ผู้เขียนประวัตินี้ ไปแสดงการระในวันขึ้น
ปีใหม่ หลวงวิจิตรฯ กรุณาให้หนังสือมา 2 เล่ม ชื่อ How to
Speak in Public และ How to Develop Self-Confidence
in Speech and Manner) ผู้แต่ง: เกร็นวิลล์ คลีเซอร์
(Grenville Kleiser) บอกว่าเธอเอาไปอ่าน เป็นหนังสือ
ดีมาก ถ้ามีเวลาก็กวบบแปล ฉันทะโรครคติอาจก็เพราะหนังสือ
เล่มนี้¹

นายเฉลิม วัฒนปฤดา กล่าวว่า หลวงวิจิตรวาทการ นั้น ถ้าอ่านหนังสือที่
เขียนเตรียมไปพูดปาฐกถา จะอ่านได้อย่างคนธรรมดา ไม่มีตีเอางเลย แต่ถ้าให้พูดเอง
โดยไม่อ่านเฉพาะในตอนแรก ๆ จะคิดอาจบ้าง แต่เมื่อได้พูดออกไปแล้วก็จะพูดใคร่ตลอด
เรื่อง การท้อใจก็จะหายไป²

อุปนิสัยดีอย่างหนึ่งของท่าน คือการรักหนังสือ ในหนังสือวิธีทำงานและสร้าง
อนาคต ท่านเขียนไว้ว่า

... ถนนในสวนคอบีเขาพเจ้าหอมที่สุดและไปบอยที่สุด คือถนน
วารังกรอรจ เพราะเป็นถนนที่ขายหนังสือเก่าตลอดทั้งถนน ไม่มีที่

¹เสฐียร พันธรังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า
108-9.

²สัมภาษณ์ นายเฉลิม วัฒนปฤดา.

แม้ใจที่ซาบซึ้งจะรักและตั้งใจมากกว่าที่ชายหนึ่งชื่อ ซาฟเจ้า
สามารถจะวกเวียนไปมาในถนนชาริงครอส ได้นับมาวันเสาร์
ตลอดมา และชื่อหนึ่งชื่อมากที่สุดที่เงินในกระเป๋าจะอนุญาตให้
ซื้อได้ ทรัพย์สินสมบัติอันเดียวที่ซาฟเจ้ามีคือหนังสือ¹

อีกตอนหนึ่งเขียนไว้ว่า "... ซาฟเจ้าได้เป็นอธิบดีกรมกิจการหนึ่งบังคับ
บัญชาหอสมุดแห่งชาติ ... ความรัก ความใฝ่ใจก็ยังอยู่ที่หอสมุด อยู่ที่หนังสือนั่นเอง"²

ชีวิตส่วนใหญ่ของ หลวงวิจิตรวาทการ อยู่กับงานในหน้าที่ราชการ อ่านหนังสือ
และงานประพันธ์หนังสือ จึงไม่ค่อยมีโอกาสคบหาสมาคมกับคนอื่น ๆ มากนัก ท่านจึงเป็น
คนมีเพื่อนน้อย เพื่อนสนิทที่ยังมีชีวิตอยู่ขณะนี้เหลือเพียงไม่กี่คน เช่น หลวงบริบาลบุรีรักษ์
นายปุ่น ภูอภิรมย์ และ ดร. ปรีดี พนมยงค์ เป็นต้น³

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นคนเข้มแข็ง อารมณ์ดี มีความโอบอ้อมอารีแก่นอน
ไต่บึงกับบัญชา เป็นผู้มีความยุติธรรม ไม่ริษยาใคร และไม่กล่าวโทษใคร ชื่อสัตย์ค่อนหนา
ที่และต่อผู้บังคับบัญชาเป็นอย่างมาก⁴ นายเสรีพร พันธรังษี เขียนไว้ใน "พลตรีหลวง
วิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี" ถึงเรื่องนิสัยใจคอของท่านตอนหนึ่ง
ว่า

... ข้าราชการผู้หนึ่งเคยอยู่ใกล้ชิดมาตลอดชีวิตหลวงวิจิตรว
แต่ให้เพียงงานของหลวงวิจิตรฯ ในกระทรวงการต่างประเทศ
และนิสัยใจคอของหลวงวิจิตรฯ ที่จำได้ก่อนนั้น 4 ประการ คือ

1. เมื่อท่านกลับมารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, วิถีทำงานและสร้างอนาคต; หน้า 111.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 266.

³สัมภาษณ์ นายเสรีพร พันธรังษี.

⁴สัมภาษณ์ นายอิน ชุมรม.

นั้น ท่านทำงานประจำตำแหน่งของท่านมีใครขาด ต้องพิมพ์คัดทำ
งานให้แก่ท่านเกือบตลอดวัน และท่านยังช่วยเหลือคนอื่น ๆ คือ
ใจความรูภาษาฝรั่งเศษสอนให้เพื่อนข้าราชการด้วยกัน

2. ท่านไม่ถือโทษศัตรู ไม่ว่าศัตรูในกระทรวงและเพื่อน
หนังสือพิมพ์เคยลงพิมพ์เรื่องราว ๆ ท่านก็อดทน ให้เวลาแก่ผู้นั้น
พิจารณาบทพวนเอาเอง ที่ศัตรูเหล่านั้นก็เลิกลาไปเอง

3. แม่ผู้ที่ท่านเคยอุปการะแล้ว ตั้งตนเป็นศัตรู ท่านก็ใช้
ความปรานี เพื่อให้เวลาแก่เขาสำหรับเปลี่ยนใจเสียใหม่

4. แม่จะเป็นกิจการเล็ก ๆ น้อย ๆ ท่านก็พยายามให้
รุกหน้าเสมอ ถ้าคนอื่นทำเฉื่อยชา ท่านก็ลงมือทำเป็นตัวอย่าง
และชอบสร้างงานใหม่ ๆ ขึ้นมา ในโอกาสนั้นก็สอนผู้อยู่ใต้บังคับ
บัญชาไปในตัว¹

ตัวอย่างเรื่องความซื่อสัตย์สุจริตนั้น หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ใน บันทึก
ไว้สำหรับลูก¹ ตอนหนึ่งว่า

พ่อไม่เคยได้รับผลประโยชน์อันใดจากผู้อื่น ทั้งในทางตรงและ
ทางอ้อม พ่อไม่เคยทำการค้า ไม่เคยเกี่ยวของในการเงินทอง
ไม่เคยทำอะไรเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว ตลอดชีวิตของพ่อ พ่อไม่
เคยมีมรดกเงินเฟื้องเงินทอง ใน พ.ศ. 2488 เมื่อเปลี่ยนคณะ
รัฐบาลใหม่ พ่อได้เห็นหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยลงข่าวว่า นาย
เที่ยง ธีรจันทร์ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ได้พูดในสภาเป็นทำนอง
ว่า พ่อเอาทองพระภาคพนมไปเป็นอาณัติประโยชน์ส่วนตัว พ่อได้
โทรเลขถึงท่านนายรัฐมนตรี คง อภัยวงศ์ ว่าขอให้อภัยความ
จริงให้ประชาชนทราบ กอมาพ่อได้รับโทรเลข จากพระยาศรีเสนาฯ

¹ เสือชัย พัน รังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...,"

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศในเวลานั้น เป็นโทรเลข
ลงวันที่ 22 กุมภาพันธ์ 2488 ข้อความดังต่อไปนี้

เอกอัครราชทูตไทยกรุงโตเกียว

ที่ 59/2488

เนื่องจากโทรเลขของท่าน ที่ 16/2488 คณะ
กรรมการของสภามหาบัณฑิตได้ตั้งขึ้นเพื่อทำการสอบสวน
เรื่องเกี่ยวกับการเงินของกรมศิลปากร รวมทั้งคาชอมพระ
ชาติพนม คณะกรรมการได้พบว่าท่านได้ปฏิบัติการมาด้วย
ความซื่อสัตย์สุจริตโดยตลอด แต่รายงานของคณะกรรมการ
นี้มีได้ประกาศในหนังสือพิมพ์ ความสนใจของประชาชนก็
หมดสิ้นลงไป ฉะนั้นจึงควรเป็นการสมควรที่จะปล่อยเรื่องไว้
เช่นนั้น ดีกว่าจะรื้อฟื้นเรื่องราวขึ้นในเวลานี้

(ลงนาม) ศรีเสนา¹

อุคมคติ

หลวงวิจิตรวาทการ ยึดมั่นในอุคมคติสำคัญอยู่ 2 ประการ คือ

1. อุคมคติเกี่ยวกับการศึกษา
2. อุคมคติเกี่ยวกับการทำงาน

อุคมคติของท่านในข้อที่ 1 นั้น เกิดจากการที่ตัวท่านเองเป็นคนรักความก้าวหน้า
สนใจศึกษาคนกว่าอายุเป็นนิจ ก่อปรถควมมีความขยันเป็นเยี่ยม อ่านหนังสือวันละ 1 เล่ม
ทุกวัน และอ่านทุกประเภท ที่พออ่านได้แก่ จิตวิทยา ปรัชญา และประวัติศาสตร์ เป็นต้น
นอกจากอ่านแล้วยังเขียนหนังสือทุกวัน ปกติจะเขียน 2 อย่างคือ

1. เขียนบันทึกประจำวัน จึงเขียนต่อเนื่องกันเสมอ
2. เขียนตำรา เขียนไว้เป็นจำนวนมาก²

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "บันทึกไว้สำหรับลูก," หน้า 212.

²สัมภาษณ์ นายเชื้อยร พันธรังษี.

อุคมคติเกี่ยวกับการศึกษาของท่านนั้น มีอิทธิพลไปถึงบุตรธิดาของท่านด้วย เช่น ใน "คำสั่งพิชิตทายพนัยกรรมให้ไวแก่ลูก" บางตอนท่านเขียนไว้ว่า

อุคมคติของพ่อเกี่ยวกับการศึกษาของลูกนั้น คืออยากให้ลูกศึกษา วิชาจนสำเร็จขั้นค็อกเตอร์ (Doctor) ทุกคน แล้วแยกกันศึกษา และฝึกฝนหาความชำนาญไปคนละทาง ให้เป็นผู้เชี่ยวชาญไปคน ละอย่าง ฯลฯ ...

... ให้พยายามเรียนภาษาต่างประเทศให้มีความรู้ดี อย่าง น้อยคนละ 2 ภาษา การแสวงหาความรู้พิเศษให้พยายามอ่าน หนังสือเกี่ยวกับศีลธรรม จิตวิทยา ปรัชญา มากกว่าอย่างอื่น

เมื่อสำเร็จการศึกษา และประกอบอาชีพในทางใดแล้วให้ พยายามหาความรู้เพิ่มเติมในวิชาการทางนั้นโดยไม่ทอดทิ้ง แม้ จะมีอายุมากเท่าใด ก็ให้คนคว้าหาความรู้เพิ่มเติมเรื่อยไปโดย ไม่หยุดหย่อน แม้ว่าจะไม่มีความก้าวหน้าทางใด ก็ให้ก้าวหน้า ทางวิชาความรู้ไวเสมอ ...¹

ส่วนอุคมคติเกี่ยวกับการทำงานในข้อที่ 2 นั้น ท่านยึดมั่นมากพอ ๆ กับข้อแรก ท่านถือว่าการทำงานก็เป็นการศึกษาอย่างหนึ่ง ท่านเริ่มทำงานจากตำแหน่งเสมียน ถึง เป็นตำแหน่งกำสุคในกระทรวงการต่างประเทศในสมัยนั้น และหน้าที่ราชการได้เจริญ ก้าวหน้าเรื่อยมาจนได้เลื่อนขึ้นเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งเป็น ตำแหน่งสูงสุด และยังเป็นรัฐมนตรีกระทรวงอื่น ๆ อีกหลายกระทรวงรวมทั้งได้ทำงาน ในหน้าที่อื่น ๆ อีก เช่น อัครราชทูต-เอกอัครราชทูต และปลัดผู้บัญชาการสำนักนายก รัฐมนตรี เป็นต้น งานเช่น ๆ ที่ตั้งใจประกอบมานาน ได้แกบทละครประวัติศาสตร์ และบทเพลงบ่วงกใจ เป็นต้น อุคมคติเกี่ยวกับการทำงานของท่านนั้น ท่านเขียนไว้ใน "ความสุขของฉัน" ลงใน วรรณคดีสาร ตอนหนึ่งว่า

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสั่งพิชิตทายพนัยกรรมให้ไวแก่ลูก," วิจิตรวาทการ อนุสรณ์ ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 204-5.

.....

สุขของฉันทู้งานหลอเลียงจิต
 สุขของฉันทู้งานที่คิดสมบัติบ้า
 กิจทำโนนทำนี่ทุกเวลา
 เมื่อเห็นงานกาวหนาก็สุขใจ
 งานยังมีมากจริงยิ่งเป็นสุข
 งานยิ่งชุกมันสมองยิ่งนองใส
 เมื่องานทำไค้เสร็จสำเร็จไป
 ก็สุขใจปลานปล้มลิ่มหุขรอน

.....

ฉันทู้งานรักจริงยิ่งชีวิต
 ถูกหรือผิดอยากจะทำให้ดวงทั่ว
 ถาทำผิดก็เป็นครอยกับตัว
 คีหรือจิวขอแต่ให้ไค้ทำงาน¹

อุดมคติข้อนี้ของท่าน ภิกขุ ปญฺญานันทมนี ไค้กล่าวไว้ใน "พหุชาครธรรม"² ว่า

ผลงานของท่านไค้ปรากฏแก่ประชาชนเสมอมา และประชาชน
 ก็ต้อนรับผลงานของท่านเป็นอย่างดี ทำให้ท่านพอใจในงานที่ไค้
 กระทำแล้ว แล้วก็คิดจะทำต่อไปอีกโดยไม่กลัวเหนื่อย เพราะท่าน
 มีไค้ดีอวาคความเหนื่อยเป็นความทุกข์ แต่เป็นความสุขความสบาย
 ในงานเสมอ เพราะท่านมีอุดมคติ "รักงาน" ท่านดีอวาคว่า "งาน
 คืองาน งานคือชีวิต งานคือสิ่งบันเทิงสุข" ...³

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "ความสุขของฉันทู้งาน," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 172-3.

²ธรรมที่ปลุกให้ตื่นก้าวไปข้างหน้า.

³ปญฺญานันทมนี, "พหุชาครธรรม," วิจิตรสาร หน้า 33.

นายชิน ชุมรัมย์ อธิบดีเลขานุการของท่านกล่าวว่า "ความสุขของท่านคือการทำงาน" ท่านเป็นผู้รักการทำงานอย่างยิ่ง ตัวอย่างเช่น แม่ชณะป่วยอยู่ที่โรงพยาบาล ยังสั่งให้เอางานมาให้ทำ เช่นออกแบบเครื่องรา อีสริยาภรณ์ตระกูลใหม่¹ หลังจากกลับไปพักฟื้นอยู่ที่บ้าน ท่านได้เขียนคำปราศรัยให้แก่จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพื่อนำไปปราศรัยในวันเปิดประชุมการสังคมสงเคราะห์แห่งชาติ ครั้งที่ 2 ในวันที่ 26 มีนาคม 2505 ๓ เวลาต้นทศวรรษ คำปราศรัยครั้งนี้ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ชมเชยว่าแม่นยำ ได้ดีมาก อีกเรื่องหนึ่งที่ท่านทำบ้าน คือ จัดประชุมเรื่อง "การสร้างโรงละครแห่งชาติ" เป็นต้น²

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ราชไมคราภรณ์.

²ชิน ชุมรัมย์, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า 28-9.

ท่านไคถายทอดคุณคติของท่านไทแก่บุตรีตาของท่านด้วย ดังปรากฏใน "วิจิตรอนุสรณ์" ซึ่งนางสาววิจิตรวิจิตรวาทการ เขียนไว้ตอนหนึ่งว่า "คุณพ่อ เป็นนักต่อสู้มาตลอดชีวิต เคยสอนลูกเสมอว่า 'ชีวิตคือการต่อสู้ ศัตรูคือยากำลัง'¹"²

¹ข้อความที่ท่านเขียนไว้สมัยที่ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร เป็นคำอวยพร แก่ข้าราชการในกรมศิลปากร ปี พ.ศ. 2482 มีความทั้งหมดว่าดังนี้

ชีวิตคือการต่อสู้ ศัตรูคือยากำลัง

อุปสรรคคือหนทางแห่งความสำเร็จอันดี

ชีวิตที่ไม่เคยประสบการต่อสู้

ย่อมเป็นชีวิตที่อ่อนแอ บุคคลนั้นที่ไม่เคย

มีศัตรู จะเป็นผู้เขมแข็งไม่ไค งานที่

สำเร็จราบรื่นไปไคยไม่มีอุปสรรค ย่อม

เป็นงานที่ไม่ทนถาวร

ขอให้เราทั้งหลายตั้งใจในการ

ต่อสู้ ยินดีเผชิญหน้าศัตรู กล้าฝ่าฟัน

อุปสรรค

และขอให้ปี พ.ศ. 2482 เป็นปี

ที่นำไคชนะมาให้แก่ท่าน

²วิจิตรวิจิตรวาทการ, "วิจิตรอนุสรณ์," ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1

หลวงวิจิตรวาทการนั้น เป็นนักอุดมคติและมีหลักยึดถือในการดำรงชีวิต ท่านได้เขียนคติต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนมาก คติบางอย่างเป็นที่ยอมรับของมหาชน เช่น "สุนทรพจน์ กล่าวในวันสถาปนาสมเด็จพระวันรัต เขมจารี วัดมหาธาตุ" ตอนหนึ่งว่า

ในขณะที่เรามีชีวิตอยู่ เราต้องพยายามทำให้คนทั้งหลายเห็นว่าเราเป็นคนดี นี่เป็นความต้องการอันหนึ่งของชีวิต ครั้นเมื่อเราได้รับความนิยมนว่าเป็นคนดีขึ้นแล้ว ก็เกิดความลำบากยิ่งขึ้นอีก ในการที่จะต้องพยายามรักษานามะอันนั้นไว้

บุคคลที่ตายไปแล้ว ในขณะที่คนเต็ม ไปด้วยความรุ่งโรจน์ อยู่ในความรักความนิยมนของคนนั้น ย่อมดีกว่าที่จะรอ ปล่อยให้เวลาที่ใช้ความยากลำบากตรงกันข้าม¹

อีกคติหนึ่งเขียนไว้ใน "สัจพจน์คติ" ลงพิมพ์ในหนังสือ ดวงประทีป เมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม 2475 ตอนหนึ่งว่า "เมื่อเราเกิดมาเป็นมนุษย์ เราจะต้องทำอะไรบ้าง มนุษย์เราเกิดมาไม่ได้ทำอะไรเลย ก็เสียชาติเกิด แต่การกระทำของเรา ก็ต้องเป็นการกระทำที่ดี ที่มีประโยชน์ ถ้าเราทำสิ่งที่เกิดโทษ ก็อย่าทำเสียเลย"²

คติบทหนึ่งที่ท่านถือเป็นหลักประจำใจเรื่อยมา เป็นคำกลอนอยู่ใน "เรื่องดีเรื่องเด่น" ซึ่งท่านเขียนไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2485 และเฝ้าจะนำคัมภีร์เป็นบัตรอวยพรปีใหม่แก่ผู้ถูกดูแล และรักไกรณีย์ธิดาในปี พ.ศ. 2504 คติดังกล่าวมีข้อความดังนี้คือ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "สุนทรพจน์กล่าวในวันสถาปนา สมเด็จพระวันรัต เขมจารี วัดมหาธาตุ," วิจิตรสาร ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 178.

²หลวงวิจิตรวาทการ, "สัจพจน์คติ," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 191.

อันที่จริงคนเขาอยากให้เราดี
 แต่ตาเคนขึ้นทุกทีเขาหมั่นได้
 จงทำดีแต่อย่าเคนจะเป็นภัย
 ไม่มีใครอยากเห็นเราเคนเกิน¹

กรอບควัว

หลวงวิจิตรวาทการ เค้นทางไปรับราชการอยู่ต่างประเทศเป็นเวลา 6 ปี เน
 ก็ได้รับคำสั่งย้ายกลับเข้ามารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศตามเดิม ระหว่าง
 ที่รับราชการอยู่ที่กระทรวงการต่างประเทศนั้น ทางโรงเรียนเบญจมราชาลัย ได้เชิญ
 หลวงวิจิตรวาทการ ไปสอนวิชาภาษาอังกฤษให้แก่นักเรียนชั้นมัธยมปีที่ 8² หลวงวิจิตร
 วาทการ ก็ยินดีไปสอนให้ตามความประสงค์ ระหว่างที่ทำการสอนอยู่ที่โรงเรียนเบญ
 จมราชาลัยนี้เอง หลวงวิจิตรวาทการ ได้รู้จักและเกิดความสัมพันธ์กับคุณหญิงประภาพรรณ³
 วิจิตรวาทการ ซึ่งเป็นภริยาคนหนึ่งของท่าน ความสัมพันธ์ระหว่างท่านและคุณหญิงประภา
 พรรณได้ดำเนินมานานถึง 9 ปี จึงได้สมรสกันเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2479 ขณะ
 ที่สมรสกันนั้น หลวงวิจิตรวาทการ ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรและรัฐมนตรีลอยอยู่
 ส่วนคุณหญิงประภาพรรณ เป็นอาจารย์สอนอยู่ที่โรงเรียนเบญจมราชาลัย⁴

หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ใน "เสนาทำขวัญ" ให้คุณหญิงประภาพรรณ
 วิจิตรวาทการ ตอนหนึ่งว่า

¹ วิจิตรวาทการ, วิจิตรวาทการ, เรื่องเดิม, หน้า 53.

² ปัจจุบัน คือ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5.

³ นางสาวประภา รพีพันธุ์ บุตรีของขุนวรสาส์นครุณกิจ (พัก รพีพันธุ์).

⁴ สัมภาษณ์ หลวงบริบาลบุรีรักษ์.

ขอกลับกล่าวเรื่องราวไกลลับลับ
 นับไต่สืบสืบที่ล่วงมา
 มีเพื่อนในกระทรวงต่างประเทศ
 วานักเรียนเบญจมาภราชาลัย

ทางภาษาฝรั่งเศสเขาอยากเรียน
 หาไม่ได้จึงใคร่ขอร้องมา
 เขาจะให้ค่าจ้างอย่างอื่นหนึ่ง
 ในยามนั้นตัวเขาก็อยากจน

อันนักเรียนสตรีทั้งสามนี้
 คนที่สองชื่อสวัสดิ์ปัญญาไว
 กำลังเรียนมัธยมปีที่แปด
 แต่ความงามโบยติช่วงในดวงตา
 กิริยาท่าเจียมเจียมหม่อม
 เสน่ห์หนักควักดวงเอาดวงใจ
 สอนครบเดือนเขาจะจ่ายเงินทองให้
 ว่าจะสอนให้เปล่าไม่เอาความ

สอนกันอยู่จนกระทั่งเข้าสอบไล่
 แต่ภายในจิตใจยังหมายปอง
 ครั้นอยู่มาวันหนึ่งจึงใคร่ของ
 ว่าคิดถึงคุณครูอยู่ไม่วาย
 กราวนี้จะเรียนคนเดียวก่อน
 ชาติใจอยากจะได้พบมาช้านาน
 สอนไปเรียนไปเกือบทุกวัน
 สอนกันไปนาน ๆ ก็ผันแปร

เขากำลังก่อร่างสร้างตัวอยู่
 ได้ประกาศเป็นเหมือนเพื่อนที่คิด
 งานน้อยงานใหญ่ขอได้ช่วย
 ราชการงานเมืองเรื่องทีคิด

ปีสองสี่เจ็ดสิบนานนักหนา
 ตัวของเขาจึงกลับถึงเมืองไทย
 มาบอกเหตุที่จะกลายเป็นเรื่องใหญ่
 สามคนใครหาครูวิชา
 ได้พากันเพียรหาครูอยู่นักหนา
 ให้ตัวเขาช่วยสอนทั้งสามคน
 ชั่วโมงละหนึ่งคำสิ่งไม่ขัดสน
 อยากจะหนทำงานพิเศษไป
 คนหนึ่งชื่อคุณฉิมเป็นสาวใหญ่
 คนที่สามไม่ใช่ใครคือประกาศ
 ทาทางออกแดดไม่เก่งกล้า
 เมื่อเหลือบมาเหมือนจะเข็ดฉิมฉิม
 แต่พอยิ้มออกซารอนเหมือนไฟไหม้
 ยิ่งสอนไปก็ยิ่งเห็นเจ้าเคนงาม
 ชาติก็ไม่ยอมรับกลับบอกห้าม
 อยามาทำลวนลามให้เงินทอง
 ก็เลิกสอนกันไปไม่เกี่ยวข้อง
 ไม่สบช่องจึงมีใครมาไกลกราย
 ปรารถนาองเจ้าเขียนเป็นจดหมาย
 อยากต่อสายศึกษาวิชาการ
 เชิญคุณครูไปสอนให้ที่บ้าน
 ก็ชมชวนไปถึงเรือนไม่เชื่อนแฉ
 บานถนนวัดคัมภรณพจำไคแน
 กลายเป็นรักแนแท้ขึ้นทุกที
 ต้องต่อสู้กับชีวิตอย่างเต็มที่
 ช่วยต่อสู้สูงส่งกรรมแห่งชีวิต
 ยอมลำบากยากควยในการกิจ
 ก็ได้เธอเป็นมิตรคอยช่วยกัน

รักกันอยู่ยืนยาวถึงแก่ปี	จึงจัดงานการพิธีชันหมากหมั้น
ไต่เตงงานเรียงรักสายสัมพันธ์	ตั้งแต่นั้นก็ไครวมชีวิตมา
ช่วยกันก่อสร้างสร้างทางชีวิต	ช่วยกันคิดช่วยกันทำช่วยกันหา
เก็บเล็กผสมน้อยคอยทำมา	สร้างบ้านเรือนเคหาด้วยน้ำแรง ¹

.....

หลวงวิจิตรวาทการ มีมิตรวิพากษ์คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ 7 คน เป็นชาย 6 คน และเป็นหญิง 1 คน คือ

1. คร. วิบูลย์² วิจิตรวาทการ ปริญญาเศรษฐศาสตร์cumกิตติมศักดิ์ จากประเทศ สวีตเซอร์แลนด์ และสหรัฐอเมริกา สมรสกับ นางสาว จันทิมา สมประสงค์
2. คร. ร.ท. วิวิทย์³ วิจิตรวาทการ ปริญญาเอกทางกฎหมาย จากประเทศ สหรัฐอเมริกา สมรสกับ ม.ร.ว. นัคคาทอง ทองใหญ่
3. นางวิจิตร⁴ รังสิมานนท์ (วิจิตรวาทการ) ปริญญาตรีทางเศรษฐศาสตร์ จากประเทศสวีตเซอร์แลนด์ สมรสกับ นายประโยชน์ รังสิมานนท์
4. คร. วิบูล⁵ วิจิตรวาทการ ปริญญาเอกทางการแพทย์ จากประเทศสหรัฐอเมริกา สมรสกับ นางสาวรัตมี กาญจนจარი

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "เสภาทำขวัญ," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ในวิจิตรวาทการ อนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 98-9.

²ปัจจุบันเป็นผู้อำนวยการสถาบันเพื่อการพัฒนาและวางแผนเศรษฐกิจแห่งเอเชีย Economic Commission for Asia and Far East (ECAFE).

³ปัจจุบันทำงานบริษัทอินเตอร์ไลฟ์อินชัวร์รันส์.

⁴ปัจจุบันทำงานอยู่ที่ธนาคารแห่งประเทศไทย.

⁵ปัจจุบันกำลังวิจัยเกี่ยวกับมะเร็งในเม็ดเลือดที่ลอสแอนเจลลิส ประเทศ สหรัฐอเมริกา.

5. ดร. วิภาวิน¹ วิจิตรวาทการ ปริญญาเศรษฐศาสตร์บัณฑิต จากประเทศสหรัฐอเมริกา สมรสกับ นางสาว สุณิสา ชาน

6. นายวัชรัน² วิจิตรวาทการ กำลังทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกทางรัฐศาสตร์การทูต ที่ประเทศสหรัฐอเมริกา สมรสกับ นางสาว จุรี นามศิริชัย

7. นายวิวัฒน์วงศ์³ วิจิตรวาทการ วิศวกรรมศาสตรบัณฑิต (สาขาวิชาไฟฟ้า) จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ยังเป็นโสด⁴

หลวงวิจิตรวาทการ มีความรักในครอบครัว ในคุณหญิง และบุตรีมากที่สุดในหลักฐานทางความรักของท่านนั้น ปรากฏอยู่ใน "โคลงอวยพรวันเกิด" "คำอวยพร" และ "จดหมาย" ซึ่งคุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ รวบรวมไว้ในหนังสือ วิจิตรวาทการ อเนกสรณ์ เดิม 2 หัวอย่างบางตอนของข้อความดังกล่าว เช่น

โคลงอวยพรวันเกิดคุณหญิงวิจิตรวาทการ พ.ศ. 2498

ลคิตที่สิบเกา	มกรา คมเชย
สี่สิบสี่สนมา-	ยูนอง
สิบเกาปีที่ประภา	อญแนบ ออกที่
เรามีไคชนของ	แตกราวทมางกัน

¹ ปัจจุบันเป็นคณบดีอยู่ที่มหาวิทยาลัย Golden Gate เมืองซานฟรานซิสโก ประเทศสหรัฐอเมริกา.

² ปัจจุบันกำลังศึกษาอยู่ที่ประเทศสหรัฐอเมริกา.

³ ปัจจุบันกำลังศึกษาต่อปริญญาโทอยู่ที่ประเทศสหรัฐอเมริกาที่รัฐคาลิฟอร์เนีย.

⁴ สัมภาษณ์ คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ.

⁵ สัมภาษณ์ นายเสี ยร วันธวัชชัย.

ฝ่าฝืนชีวิตวัย	กันมา
เปลี่ยนแปลงโชคชะตา	บ่อยครั้ง
บางกริ่งยากแสนส-	หัดยิ่ง
เราก็เอารักตั้ง	ตั้งป้อมปราการ
ตานทานหาญหักสู้	อุปสรรค
เสริมรางวัลสร้างสำนัก	ถิ่นที่
สะสมสิ่งเป็นหลัก	ทรัพย์สินเพื่อ ลูกนา
จนกระทั่งบัดนี้	นับใดตั้งต้น
ขวัญใจจากใหญ่เคย	ของภาและพี่
สุวรรณศรีสิงไหลงมา	เกิดแต่
เป็นยอดศิเนหา	ทั้งเจ็ด
เพราะแม่คียิ่งแล	ลูกใดก็ตาม
ขอความดีที่น้อง	ใดทำ
เป็นกุศลชักนำ	ส่งให้
สืบสุขทุกเขาคำ	อยู่ตลอด กาลเทอญ
ฟ้าโปรคบันคาลให้	คจาคพณภัยของ
ป้องใจจงลูใด	ตั้งประสงค์
อายุยั่งยืนยง	ยิ่งรอย
เพื่อเป็นมิ่งขวัญสง	เสริมศักดิ์ ตระกูลนา
มันจึงถูกใหญ่เคย	กันน้ำใจนี้ ¹

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "โศกสงอวยพรวันเกิด," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 103-9.

ความรักของ หลวงวิจิตรวาทการ ที่ที่ต่อบุตรชายคนโต ไท่บันทึกไว้ใน
"คำอวยพรวันเกิดลูกวิบูลย์ 21 กรกฎาคม 2501" ดังนี้

ลูกคนใหญ่ ดวงใจ ของพ่อแม่
จำคำอุปเท่ห์ เพราะเป็นพี่ น้องทั้งหลาย
เทพเจ้า ไหมมาถูก เป็นลูกชาย
พ่อแม่หมาย ฝากน้อง ปกครองกัน
ลูกหากเพียร เรียนมา อย่างสามารถ
ถึงคอกเตอร์ เศรษฐศาสตร์ สมหมายมัน
ความประพฤติกี่พร้อม สาระพัน
ไม่มีวัน แม่พ่อ ทองทองใจ
กายครบ ยี่สิบเอ็ด ในวันนี้
จงได้พบ โชคดี อันยิ่งใหญ่
ขอสวรรค์ โปรดช่วย อวยพรชัย
ให้ลูกได้ สุขสุข สถาพร¹

ความรักในลิตาคนเดียวของท่าน ได้เขียนไว้ใน "คำอวยพรวันเกิด
ลูกวิจิตรวาท" ตอนหนึ่งว่า

วันเกิดลูกวิจิตรวาทมาบรรจบ

หกขวบครบน่ารักเป็นนักหนา

เจางามพร้อมหวังทีกริยา

เป็นขวัญตาขวัญใจไม่จืดจาง

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "คำอวยพรวันเกิดลูกวิบูลย์," วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ใน
วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 124.

เจ้าเป็นเพื่อนของพ่อเมื่อทุกซ่ยาก
 ยามลำบากแล้วไม่มีที่พึ่งทาง
 พ่อไปไหนเจ้าก็ไปด้วยทุกทาง
 เคียงข้างพ่อจ้อให้พ่อเพลิน

นึกถึงคราวเกินทางจากโกธา
 ต้องเปลี่ยนรถไปมาระหระเหิน
 สองคนพอผูกพากันเค็น
 ต้องเผชิญความหนาวเขาหัวใจ
 จนคำหิวชาวจนหน้าเขียว
 มีแอปเปิ้ลใบเดียวพอปลอกให้
 หิวของตามพ่อเค็นต่อไป
 เห็นคเห็น้อยสักเท่าไรไม่บนเลย

เมื่อคราวถูกขอมบารคขนาดใหญ
 จนไฟไหม้รอบข้างเจายังเฉย
 กอดพ่อสุดจ้อยตามเคย
 ไม่มีเอยบนกลัหรือตกใจ

เลือดแม่ใจกล้าและมานะ
 ไบจคละทนสู้ทุกสิ่งใด
 อยู่โตเกี่ยวนั้นลำบากเหลือใจ
 ทำอาหารก็ไม่ไค่ซอกันกิน

ก่อนนี้เคยเป็นนครที่รุ่งเรือง
 แต่บ้านเมืองก็ทำลายไปหมดสิ้น
 คนบางพวกซุกครอยู่ไค่ดิน
 หุกแถวถิ่นนาสมเพทเวทนา

ไค่ส่งลูกกลับมาคอยผาสุก
 ถึงตัวพอนทุกซ่ก็ไม่ว่า
 เมื่อเห็นลูกสุขสบายไรโรคา
 ก็เป็นยามำรุงกำลังใจ

วันเกิดของลูกครั้งก่อน ๆ
 เคยจับกอดอวยพรให้ลูกโต
 แต่คราวนี้ต้องพรากจากกันไป
 ถึงทางไกลก็เหมือนไกลไม่พบกัน
 พอส่งมาให้โตแต่ค่ากลอน
 เพื่ออำนวยการอวยพรและรับขวัญ
 ให้ลูกขอเป็นสุขทุกคืนวัน
 โรคภัยสารพันอย่าแผ้วพาล
 พอนี้ส่วนคนต่ออยู่เป็นนิจ
 ขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทุกสถาน
 กรณามาช่วยอภิบาล
 ให้ลูก ๆ สุขสำราญกันทุกคน
 ส่วนตัวพอขอสุโขชะตา
 อย่างที่เคยสุมาทุกแห่งหน
 ถึงโชคร้ายแรงกลามาฉงน
 ไม่มีท้อจะทนทุกอย่างไป
 ขออย่างเดียวให้ลูก ๆ เป็นสุขดี
 อย่าให้มีทุกข์หรือเจ็บไข้
 เมื่อลูก ๆ สุขกายสบายใจ
 พอก็นอนหลับได้ทุกสิ่งอัน
 วันเกิดของลูกในครั้งนี่
 พอไม่มีสิ่งใดให้ของขวัญ
 มีก็แต่หัวใจจะไพบัน
 ไปแบ่งกันฝันองและมารดา

เอาดวงใจของพ่อเป็นกระเชา
 เอาความรักใส่เขาเป็นนุปลา
 เป็นของขวัญวันเกิดวิจิตร
 ตามประสาซากไร้ในยามเคราะห์
 อายุลูกก็ย่างเขาเจ็คปี
 ทองประพืดตัวให้ค้ำทำไ้เหมาะ
 พุดจากบีใครทองโพเราะ
 อยาทะเลาะกับพี่หรือนองชาย
 จงขยันหมั่นเพียรเรียนหนังสือ
 อยาหัวคือ วิจิตร ทองวางาย
 ไปโรงเรียนก็อยากลัวหรือมัวอาย
 ทองชวนชวายเป็นแรงกับเพื่อนกัน
 อันดอยคำแม่สอนหรือห้ามปราม
 ลูกต้องจำทำตามทุกสิ่งสรรพ
 กอนนอนกราบแม่ทุก ๆ วัน
 จึงจะเป็นมิ่งขวัญเกลูกรัก

ไครรัตนคุณยิ่งล้น	พรธนา
ชกช่วยบั้นกาลมา	ปกป้อง
ใหญ่ วิจิตร	เป็นสุข
และประสาทพรพรอง	เพิ่มให้สวัสดิ

นอกจากคำอวยพรต่าง ๆ แล้ว ความหวังใยของท่านพิมพ์ตอบตรยังปรากฏใน
 ขอเขียนแบบอื่น ๆ อีกเช่นในรูปของจดหมาย ซึ่งท่านเขียนไว้น่าอ่านมาก ดังนี้

¹หลวงวิจิตรวาทการ, 'คำอวยพรวันเกิดลูกวิจิตร,' วิจิตรวาทการอนุสรณ์
 ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 132-5.

บ้านวิจิตรวาทการ

เสาร์ที่ 25 พฤษภาคม 2500

เต็ม¹ ลูกรัก

พ่อได้รับจดหมายหลายวันแล้ว ยังไม่ได้ตอบ ได้เขียนบอกแม่² ว่า จดหมายลูกใหญ่ ๆ นั้น ตอบช้าหน่อยก็ได้ แต่ถาเป็นจดหมายของคุณตรง³ คุณตรง³ พ่อต้องรีบตอบทันที เพราะถ้าตอบช้า ก็ถูกเขาต่อว่าเอา และ การเขียนจดหมายถึงคุณตรง คุณตรงนั้น มีความลำบากที่ต้องคอยขับบรรทัด ไขว่คว้า

เรื่องของคุณเต็ม ไม่มีอะไร แม่จะถืออะไรให้ พ่อก็ไม่ขัดของ และสี่เชียวดีเลือกกันนั้น พ่อก็ชอบแล้ว เป็นอันว่า พ่อแม่ให้ ซึ่งลูกต้องเข้าใจว่า มันอยู่เหลือเกินในบรรดาคนที่อยู่เมืองนอก ที่พี่น้องสองคนอยู่เมืองเดียวกัน แล้วพ่อแม่ยังไม่ให้รถคนละคัน พ่อแม่ให้ลูกด้วยความเต็มใจ ไม่ใช่เป็นใจ ให้ด้วยความรักลูกจริง ๆ หน้าที่ของลูกมีอย่างเดียว ก็คือต้องไม่ทำ อะไรให้พ่อแม่เสียใจภายหลัง หมายความว่า การใช้รถ ต้องใช้ความระมัดระวังเป็นพิเศษ ไม่ใช่เพราะหวงรถ เพราะรถนั้นประกัยได้ มันเสียไปทั้งคัน ก็เอาเงินประกันมาซื้อใหม่ได้ แต่ชีวิตของลูก ความปลอดภัยของลูก ไม่สามารถจะเอาอะไรมาประกันได้ อย่างน้อย ถาลูกแซงเซ้าหัก คายอด หรือมีการอะไรไป จะได้เงินมาดักก็ลาบ มันก็ไม่คุ้มกัน ความหวังใจของพ่อแม่ อยู่ที่ตรงนี้ คำร้องขอของพ่อแม่มีอยู่อย่างเดียว คือ ลูกต้องห่วงสุตร ประจำใจว่า ระวัง ระวัง ระวัง อย่าประมาท อย่าประมาท อย่าประมาท

¹วิวิทย์ วิจิตรวาทการ.

²วิชรรัตน์ วิจิตรวาทการ.

³วิวัฒน์วงศ์ วิจิตรวาทการ.

พอชอบคำกลอนที่เขาเขียนนิคพายโว่ แถวบางแสน และเมืองชล เป็นข้อความว่า "เราถึงชาติ बनाที่คึกกว่าตาย" ถ้ามีเหตุร้ายอะไรเกิดขึ้นเนื่องจากความไม่ระมัดระวังของลูก และลูกต้องประสบอันตรายอย่างไร พ่อแม่จะเสียใจหลายชั้น

อีกประการหนึ่ง ในฐานะที่ลูกเรียนกฎหมาย ทำอะไรหรือมีอะไรเกิดขึ้นต่างนึกถึงกฎหมายไว้เสมอ จะต้องทำหลักฐานทางกฎหมายไว้หน้า อย่าให้มีความบกพร่อง

ความหวังใจของแม่ ยังมีอีกอย่างหนึ่ง สำหรับลูกเต็ม คือว่าไม่ค่อยจะสนใจกับพระ ความจริง พระ ก็เป็นอนุภาพอันหนึ่ง การที่นับถือกันมากถึง 2500 ปี อย่างน้อยกำลังใจของผู้นับถือนั้นเอง ก็ทำให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาได้ อนุภาพในทางคุณก็ ต้องมีอยู่ไม่มากก็น้อย มีไว้คิดตัวก็ดี เหมือนกัน เรื่องอนุภาพจึงศักดิ์สิทธิ์นั้น แม่คนที่ เป็นนักปราชญ์อย่างพ่อ ก็ไม่กราบพระเลย เพราะพ่อเอง เวลาลำบากซัดของอะไรขึ้นมา ก็ต้องนึกถึงพระ คนเราทุกคน ต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยว

หนึ่ง เป็นคำสอนของพ่อ ซึ่งจำเป็นของสอนลูกเรื่อยไป จนตลอดชีวิตของพ่อ เพราะเรื่องของชีวิต เป็นปัญหาที่ไม่รู้จักจบ เราต้องเรียนกันเรื่อยไป ต้องฟังคำของผู้เคยประสบเหตุการณ์มากหลายมาในชีวิต เช่น พ่อเคยจะสามารถจะหาความรักที่บริสุทธิ์อย่างแท้จริงจากใครได้ ยิ่งกว่าพ่อแม่ซึ่งไม่มีอย่างอื่น นอกจากความรักและความหวังดี และลูกก็คงจะได้เห็นผลแล้วว่าความรักเอาใจใส่ของพ่อแม่ ได้สร้างความก้าวหน้าให้แก่ลูก

ในเรื่องการเรียน พ่อไม่มีอะไรต้องบอกในเวลานี้ พังในจดหมายของแม่ แม่ก็พอใจมาก ในเรื่องการเรียน และความประพฤติดี แม่บอกเสมอ เรื่องความน่ารักของลูกเต็ม ความหวังใจของพ่อแม่ ในส่วนที่เกี่ยวกับลูกเต็ม มีเพียงสองประการ คือ 1. เรื่องสุขภาพอนามัย ซึ่งพ่อแม่ก็จะทำความพยายาม อย่างสุดความสามารถ ที่จะรักษาให้เรียบร้อย เช่น เรื่องเขียนตา และ 2. เรื่องความปลอดภัย ซึ่งลูกต้องระมัดระวังของลูกเอง เพราะพ่อแม่ไม่สามารถจะติดตามไปคอยระมัดระวังทุกหนทุกแห่งได้

สองเรื่องนี้เท่านั้น ที่หวังโย เรื่องอื่น ๆ ก็ไม่ได้ทำอะไรให้ตองวิตก

ควยความรัก จากพอ

ว. จิจิตรวาทการ¹

ครอบครัวของ หลวงวิจิตรวาทการ เป็นครอบครัวใหญ่ เมื่อออกไปเป็นอัครราชทูตประจำกรุงเบอร์ลิน ประเทศสวีเดนแลนด์นั้น ท่านได้พบบุตรีคาไปด้วยทั้งหมด นอกจากท่านจะเป็นบิดาที่รักลูกอย่างบิดาทั่วไปแล้ว ท่านยังได้ "การวางแผนการศึกษา" ไว้สำหรับบุตรีคาทุกคน ซึ่งนับว่าเป็นลักษณะพิเศษ² เรื่องนี้ นายเสวีร พันธรังษี เขียนไว้ใน "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ สำนักนายกรัฐมนตรี" ตอนหนึ่งว่า

... ส่วนลักษณะแห่งการรักลูก คือ นอกจากการทำตัว

เป็นพ่อตามหน้าที่ของแม่ให้กำเนิด หลวงวิจิตรฯ ทำตัวเป็นครู อาจารย์ของลูก เป็นพิเศษไปอีกอย่างหนึ่ง ที่ผู้เขียนประวัตินี้ ไม่เคยเห็นมาแต่ก่อน

เบื้องแรกที่พอทำสำหรับลูก แสดงความรักลูกเหมือนกันหมด ทุกคน เมื่อลูกเกิด คือ วางแผนการศึกษาไว้ให้แก่ลูก วางแผนแล้วเจียดเอาเวลามาแต่งตำราให้ลูกศึกษาเล่าเรียนจะนำเอกสารเกี่ยวกับเรื่องที่เขาสนใจไว้ในประวัติ ให้เป็นพยาน³

ต่อไปนี้ เป็นแผนการศึกษาของบุตรีคา ที่ หลวงวิจิตรวาทการ ทำไว้คือ

¹จดหมายจากหลวงวิจิตรวาทการ, อัครราชทูตประจำประเทศสวีเดนแลนด์, กรุงเทพฯ ประเทศไทย, 25 พฤษภาคม, 2500. [อ้างถึงใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เจม 2 หน้า 125-6]

²รับจาก คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ.

³เสวีร พันธรังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า 94.

แผนการศึกษาของลูก นับตั้งแต่เดือนตุลาคม อันเป็นเดือนเริ่มการศึกษาในยุโรปและอเมริกา พ.ศ. 2497 เป็นต้นไป

วิเชษฐ วิจิตรวาทการ

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2497	1954	17	ชั้นปีที่ 2 มหาวิทยาลัยฟรึบวร์ค
2498	1955	18	ชั้นปีที่ 3 มหาวิทยาลัยฟรึบวร์ค
2499	1956	19	ทำคอกโทรราต์ มหาวิทยาลัยฟรึบวร์ค
2500	1957	20	คอกโทรราต์มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด
2501	1958	21	คอกโทรราต์มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด
2502	1959	22	เรียนเพิ่มเติมอยู่ในอเมริกา 1 ปี
2503	1960	23	กลับบ้าน
2504	1961		ฯลฯ

วิเศษ วิจิตรวาทการ

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2497	1954	16	เตรียมมหาวิทยาลัย
2498	1955	17	เตรียมมหาวิทยาลัย
2499	1956	18	ปีที่ 1 มหาวิทยาลัยเคมบริจ
2500	1957	19	ปีที่ 2 มหาวิทยาลัยเคมบริจ
2501	1958	20	ปีที่ 3 มหาวิทยาลัยเคมบริจ
2502	1959	21	ไปทำคอกโทรราต์ในอเมริกา
2503	1960	22	ทำคอกโทรราต์ในอเมริกา
2504	1961	23	กลับบ้าน
2505	1962		ฯลฯ

จิตรีตรา จิตรีตราทการ

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2497	1954	15	มัธยมศึกษา
2498	1955	16	เตรียมมหาวิทยาลัย
2499	1956	17	เตรียมมหาวิทยาลัย
2500	1957	18	ปีที่ 1 มหาวิทยาลัยเคมบริจ
2501	1958	19	ปีที่ 2 มหาวิทยาลัยเคมบริจ
2502	1959	20	ปีที่ 3 มหาวิทยาลัยเคมบริจ
2503	1960	21	กลับบ้าน
2504	1961		ลา

วิบูลย์ จิตรีตราทการ

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2497	1954	12	ชั้น 6
2498	1955	13	ชั้น 5
2499	1956	14	ชั้น 4
2500	1957	15	ชั้น 3
2501	1958	16	ชั้น 2
2502	1959	17	ชั้น 1
2503	1960	18	ปีที่ 1 มหาวิทยาลัย
2504	1961	19	ปีที่ 2 มหาวิทยาลัย
2505	1962	20	ปีที่ 3 มหาวิทยาลัย
2506	1963	21	ทำดอกโทรคัท
2507	1964	22	เรียนเพิ่มเติมอีก 1 ปี
2508	1965	23	กลับบ้าน
2509	1966		ลา

วิภาวิน วิจิตรวาทการ

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2497	1954	11	ชั้น 7
2498	1955	12	ชั้น 6
2499	1956	13	ชั้น 5
2500	1957	14	ชั้น 4
2501	1958	15	ชั้น 3
2502	1959	16	ชั้น 2
2503	1960	17	ชั้น 1
2504	1961	18	ปีที่ 1 มหาวิทยาลัย
2505	1962	19	ปีที่ 2 มหาวิทยาลัย
2506	1963	20	ปีที่ 3 มหาวิทยาลัย
2507	1964	21	ทำดอกโทรราต์
2508	1965	22	เรียนเพิ่มเติมอีก 1 ปี
2509	1966	23	กลับบ้าน
2510	1967		ลา

วิรัตน์ วิจิตรวาทการ

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2497	1954	7	ชั้นเตรียม
2498	1955	8	ชั้นเตรียม
2499	1956	9	ชั้น 9
2500	1957	10	ชั้น 8
2501	1958	11	ชั้น 7
2502	1959	12	ชั้น 6
2503	1960	13	ชั้น 5
2504	1961	14	ชั้น 4

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2505	1962	15	ชั้น 3
2506	1963	16	ชั้น 2
2507	1964	17	ชั้น 1
2508	1965	18	ปีที่ 1 มหาวิทยาลัย
2509	1966	19	ปีที่ 2 มหาวิทยาลัย
2510	1967	20	ปีที่ 3 มหาวิทยาลัย
2511	1968	21	ทำดอกโทราต
2512	1969	22	เรียนเพิ่มเติมอีก 1 ปี
2513	1970	23	กลับบ้าน

วิวัฒน์วงศ์ วิจิตรวาทการ

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2497	1954	6	ชั้นเตรียม
2498	1955	7	ชั้นเตรียม
2499	1956	8	ชั้นเตรียม
2500	1957	9	ชั้น 9
2501	1958	10	ชั้น 8
2502	1959	11	ชั้น 7
2503	1960	12	ชั้น 6
2504	1961	13	ชั้น 5
2505	1962	14	ชั้น 4
2506	1963	15	ชั้น 3
2507	1964	16	ชั้น 2
2508	1965	17	ชั้น 1
2509	1966	18	ปีที่ 1 มหาวิทยาลัย
2510	1967	19	ปีที่ 2 มหาวิทยาลัย

พ.ศ.	ค.ศ.	อายุ	การศึกษา
2511	1968	20	ปีที่ 3 มหาวิทยาลัย
2512	1969	21	ทำคอกโตราต
2513	1970	22	เรียนเพิ่มเติมอีก 1 ปี
2514	1971	23	กลับบ้าน ¹

นอกจากจะเตรียมแผนการศึกษาไว้ให้บุตรธิดาแล้ว หลวงวิจิตรวาทการ ยังได้แต่งตำราให้บุตรธิดาใช้ประกอบการศึกษาเกือบทุกวิชาอีกด้วย เช่น

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอย่างย่อ	39 หน้า
เศรษฐศาสตร์ (หลักทั่วไป)	85 หน้า
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ	50 หน้า
ความรู้เบื้องต้นทางกฎหมาย	27 หน้า
ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจ	25 หน้า
พันความรู้วิทยาการคลัง	33 หน้า
หลักวิชาเบื้องต้นของเศรษฐศาสตร์ เรื่องความต้องการ-ค่า-ความมั่งงั่ง	23 หน้า
กวีนิพนธ์ บทรูปท สันฐานภาษาอังกฤษ	33 หน้า
ไวยากรณ์อังกฤษ กวีนิพนธ์ ตอน 2	22 หน้า
ตำรากวีนิพนธ์อังกฤษ	24 หน้า
กวีนิพนธ์ภาษาไทยแปลสออย่างย่อเฉพาะเรื่องไช่กาด	11 หน้า
สำนวนอังกฤษ ตอนที่ 1	20 หน้า
หัวข้อไวยากรณ์ภาษาอังกฤษโดยย่อ	17 หน้า เป็นต้น ²

¹ เสฐียร พันธรักษ์, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ . . .," หน้า 95-8.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 99-101.

ในเรื่องการศึกษานี้ หลวงวิจิตรวาทการ มีความมุ่งหมายที่จะให้บุตรวิชา
ทุกคนได้รับการศึกษาสูงถึงขั้นปริญญาเอก ดังปรากฏใน "คำสั่งบางข้อในพินัยกรรม
ฉบับสุดท้าย" ของท่านบางตอนว่า

ข้าพเจ้ามีความปรารถนาให้ลูกทุกคนได้ศึกษาถึงขั้นปริญญา
เอก ในสาขาที่เขาศึกษาแต่ถ้าเมื่อผู้ข้าพเจ้าทั้งสองถึงแก่กรรม
ไปก่อน ก็ให้บุตรครองพยายามให้บุตรของข้าพเจ้าได้รับการ
ศึกษาอย่างน้อยที่สุดก็ให้ถึงขั้นปริญญาโท หรือให้ได้ปริญญาตรี
ไม่น้อยกว่า 2 ปริญญา ขออย่าให้ต่ำกว่านั้น และถ้าลูกคนใหญ่ ๆ
ทั้งหลายสำเร็จการศึกษา มุ่งานเป็นหลักแหล่ง ก็ขอให้ทุกคน
ช่วยกันบำรุงน้องที่ยังเล็ก ให้ได้รับการศึกษาอย่างทั่วถ้วนมา
ข้างคน ถ้าสามารถจะช่วยไหนองใดเรียนจนสำเร็จขั้นปริญญา
เอก ก็จะเป็นบุญกุศล และเป็นที่ยินยอมโสมนัสแก่ดวงวิญญาณของ
พ่อแม่ที่ล่วงลับไปแล้ว¹

เนื่องจากหลวงวิจิตรวาทการ มีความรักและห่วงใยในบุตรวิชาของท่านเป็น
อย่างมาก จึงได้กำกับ "คำสั่งท้ายพินัยกรรมให้ไว้แก่ลูกทั้งหลาย" ไว้ดังนี้คือ

โดยที่พ่อและแม่ได้ทำความพยายามอย่างแรงกล้า เพื่อสร้าง
ความถาวร เป็นปึกแผ่นของวงศ์ตระกูล จึงขอให้ลูกทั้งหลายระ-
ลึกถึงความพากเพียรของพ่อแม่ แล้วพยายามสร้างตัวสร้างวงศ์
ตระกูล อย่างที่พ่อแม่ได้สร้างมา รักษาความเป็นปึกแผ่นแน-
หนาน่าหนึ่งใจเดียว อย่าให้แตกแยกกัน อะไรที่ไม่จำเป็นต้อง
แบ่งก็อย่าแบ่ง โดยเฉพาะที่ดินที่ยกให้รวมกัน ให้ลูกทั้งหลาย
พยายามอยู่ด้วยกัน เป็นเจ้าของรวมกัน เพราะการแบ่งแยก
ออกไปเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยนั้น มีแต่จะทำให้ละลายหายไป มี

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสั่งบางข้อในพินัยกรรม ฉบับสุดท้าย," วิจิตร
วาทการอนุสรณ์ ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 215.

ตัวอย่างที่เห็นมาแล้วเป็นอันมาก

เมื่อพ่อแม่ไม่มีแล้ว พี่คนใหญ่ก็มีฐานะเป็นหัวหน้าวงศ์ตระกูล พี่คนใหญ่ของประพศิตี โอบอ้อมอารี ให้ความอุปการะและให้ความยุติธรรมแก่องทั้งหลาย บรรดาองทั้งหลายก็ต้องเคารพยำเกรงพี่ ถ้าลูกปฏิบัติไคอย่างนี้ ก็จะมีคามเจริญทั้งสวนตัว และวงศ์ตระกูล การแต่งงานของลูกทุกคน ต้องได้รับความเห็นชอบของพี่น้องทั้งหลาย และอย่าให้แต่งงานกับใครที่อาจจะคาดหมายว่าจะแยกที่แยกองในภายหลัง ซึ่งจะทำให้วงศ์ตระกูล อ่อนกำลัง หมดคามเป็นบึกแผ่นมั่นคง

พี่คนโตสำเร็จการศึกษา หางานหารายได้ไคไคแวว ให้เจียดสวนหนึ่งชวงรายได้ บำรุงการศึกษาของน้องที่กำลังศึกษาอยู่ โดยไม่ปล่อยให้ต้องโชหรัพยมรดกแต่อยางเดียว ให้พี่ทุกคนชวยกันอยางนี้ จนกระทั่งถึงน้องคนเล็กที่สุด¹

นอกจากที่กล่าวมาแล้วข้างตน หลวงวิจิตรวาทการ ยังปลุกฝังให้บุตรธิดาทุกคนมีความมานะพยายาม วิธีการปลุกฝังของทานก็คือแต่งเพลงปลุกใจให้เป็นคติสอนใจ แก่บุตรธิดา ในทุกคนปฏิญาณรวมกันตอหน้าทาน บทเพลงดังกล่าวมีเนื้อร้องดังต่อไปนี้

พวกเรา วิจิตรวาทการ

จะเร่งศึกษาหางาน ไม่เกียจคร้านตางเห็น

สิ่งไหนดีเราสร้าง ทางไหนดีเราเดิน

ชวยกันทำค้ำเนิน หาสิ่งใหญ่ไพศาล

เหมือนพ่อแม่ มานะแน่วแน คัดทำกิจการ

สร้างเนื้อสร้างตัว คนรู้จักทั่ว วิจิตรวาทการ²

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสั่งทายมณักรรมให้ไว้แก่ลูกทั้งหลาย, " วิจิตรวาทการอนุสรณ์" ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เลม 2 หนา 217.

²หลวงวิจิตรวาทการ, "แต่งเพลงให้เป็นคติของลูก ๆ ตะกูลวิจิตรวาทการ, " วิจิตรวาทการอนุสรณ์" ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เลม 2 หนา 147.

หลวงวิจิตรวาทการ ได้วางรากฐานครอบครัวไว้อย่างมั่นคง ชีวิตภายใน
ครอบครัวของท่านนั้นเต็มไปด้วยความสุขยิ่ง พ.ท. หลิ่ง ณะอบ ไปชะกณะ เขียน
ไว้ใน "ชีวิตคู่ของท่านและครอบครัวมีความรักหวานชื่น" ว่า

ในด้านชีวิตครอบครัว ... มีความรักหวานชื่น ... ในเรื่อง
ความรักครอบครัว การอบรมตรึคานับว่าเป็นครอบครัวดี-
อย่าง ทุกคนนี้แต่ความสุขยิ้มแย้มแจ่มใส เขาหากัน และรู้หนา
ที่ของแต่ละคนเป็นอย่างดี ว่าควรปฏิบัติต่อกันอย่างไร ลูกทุกคน
มีความสามารถในการศึกษาเป็นอย่างดี จนเป็นที่ประจักษ์แล้ว
ว่าเคยได้รับทุนของต่างประเทศ นอกจากมีความรู้ดี เรียนดี
แล้ว ยังมีมารยาทอัธยาศัยอันดีงาม มีความรอบรู้ในการงาน
ตลอดจนการบ้านการเรือน เป็นกำลังของพ่อแม่ในการต้อนรับ
แขก ทั้งกิจการอื่น ๆ นิติวิสัยลูกผู้มีทรัพย์ และมีอำนาจวาสนา
ทั้งปวง ทั้งลูกชายลูกหญิงอยู่ในโอวาทพ่อแม่ ทั้งนี้ก็เพราะการ
อบรมของท่านปลัดบัญชาการ และคุณหญิงที่ได้ให้ความรักแก่ลูก
อย่างถูกต้อง พ่อแม่ลูกอยู่ด้วยกัน ด้วยความอบอุ่น มีความผูกพัน
กันอย่างสนิทแนบแน่น¹

รายได้ของหนึ่งที หลวงวิจิตรวาทการ สร้างไว้ให้กับตระกูลวิจิตรวาทการ
คือ คาลิขสิทธิ์หนังสือ และบทเพลง ดังปรากฏใน "คำสั่งบางข้อในพินัยกรรม ฉบับสุก
หาย" ที่ท่านเขียนไว้ว่า

ลิขสิทธิ์หนังสือ และบทเพลง ให้ถือเป็นสมบัติส่วนกลางประจำ
ตระกูล และห้ามมิให้แบ่งรายได้อันจะเกิดจากลิขสิทธิ์ หนังสือ
และ บทเพลงนี้ เป็นจำนวนเท่าใดให้ตั้งไว้เป็นทุนกองกลาง
สำหรับใช้บำรุงวงศ์ตระกูล หรือใช้สำหรับความจำเป็นยามฉุกเฉิน

¹ณะอบ ไปชะกณะ, "ชีวิตคู่ของท่านและครอบครัวมีความรักหวานชื่น,"
วิจิตรวาทการอนุสรณ์ ในวิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 21.

แท้จริง และให้ลูกทุกคนที่บรรลุนิติภาวะแล้ว ร่วมกันเป็นกรรมการ
จัดการเรื่องสมบัติส่วนกลางนี้¹

ตราประจำตระกูลของ หลวงวิจิตรวาทการ คือ "ดวงประทีปในเรือนแก้ว"
ไต่จากความหมายในพุทธภาษิตที่ว่า มัญญา โลกสมิ ปฐโชโต มีความหมายว่า "ปัญญา
เป็นแสงสว่างในโลก" พุทธภาษิตนี้ อาจารย์ของท่านไต่เขียนมอบให้เมื่ออยู่วัดมหาธาตุ
หลวงวิจิตรวาทการ รักพุทธภาษิตนี้มาก และได้จำลองดวงประทีปในเรือนแก้วติดไว้
หน้าบานของท่านด้วย²

งานอดิเรก

หลวงวิจิตรวาทการ มีงานอดิเรกเพียงอย่างเดียวเท่านั้น คืองานประพันธ์
ไม่ปรากฏว่ามีงานอดิเรกด้านอื่น ๆ อีกเลย³ หลวงวิจิตรวาทการ เขียนไว้ในหนังสือ
วิธีทำงานและสร้างอนาคต ตอนหนึ่งว่า "ข้าพเจ้าไม่มีความรู้ในเรื่องงานอดิเรกอย่าง
อื่น นอกจากงานประพันธ์ ซึ่งในบางครั้งก็กลายเป็นงานประจำและมีความสำคัญสำหรับ
ตัวมาก ..."⁴

งานอดิเรกอย่างหนึ่งที่ควรทำในสมัยรัฐบาลการอยุธยากรุงปารีส คือเขียนจด-
หมายขอเงินให้แก่นักเรียนไทยที่อยู่ปารีส ซึ่งเรื่องของท่านเขียนไว้ในหนังสือ วิธีทำงาน
และสร้างอนาคต ตอนหนึ่งว่า

... งานวันหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าจำต้องทำอยู่เสมอ คือแต่งจด-
หมายขอเงิน ไม่ใช่สำหรับข้าพเจ้า แต่นักเรียนที่เขียนหนังสือ

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "คำสั่งบางข้อในพินัยกรรม ฉบับสุดท้าย," หน้า 215.

²เสฐียร พันธรักษ์, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...,"
หน้า 1.

³สัมภาษณ์ "นายเสฐียร พันธรักษ์."

⁴หลวงวิจิตรวาทการ, วิธีทำงานและสร้างอนาคต, หน้า 322-3.

ไทยไม่ได้ หรือเขียนได้ไม่เพราะ อยากจะขอเงินจากผู้ปกครอง เพื่อมาใช้เพิ่มเติมจากเงินค่าเล่าเรียนหลวงที่ได้โดยแล้ว ก็มาวางข้าพเจ้าเขียนและโดยมากก็เป็นผลสำเร็จ บุคคลที่ใช้ข้าพเจ้าในเรื่องนี้มากกว่าใคร ๆ คือ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ซึ่งเขียนหนังสือไทยไม่ได้เลย และมักจะขอเงินจากบาน คือ เจ้าदारวาศมีบ่อยครั้ง ข้าพเจ้าเป็นคนเขียนจดหมายพรรณนาให้ส่งสารให้เห็นความจำเป็น และจดหมายของข้าพเจ้าไม่เคยไรผล เขียนมาคราวไรก็ได้ทุกที เห็นได้ว่าความรู้นั้นไม่ว่าจะเป็นความรู้ชนิดใด ถ้ารู้จริงก็เป็นประโยชน์ แมแต่ภาษาไทยของเราเอง ข้าพเจ้าได้รับไม่ตรีจิตจากนักเรียนทั้งหลาย เพราะเรื่องช่วยเขียนจดหมายขอเงินจากบานนี้เป็นจำนวนมาก เรื่องนี้เป็นงานอดิเรกอันหนึ่งของข้าพเจ้าในเวลาอยู่ปารีส¹

ชีวิตบั้นปลาย

วันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2501 เป็นวันที่ หลวงวิจิตรวาทการ ออกจากตำแหน่งรองผู้อำนวยการฝ่ายพลเรือนกองบัญชาการคณะปฏิวัติ และออกจากตำแหน่งประธานวางแผนการศึกษา กองบัญชาการปฏิวัติ เพราะเกษียณอายุ หลังจากนั้นจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี เป็นที่ปรึกษานายกรัฐมนตรี และต้องทำงานให้แก่รัฐบาลปฏิวัติอีกกว่า 20 หน้าที่ด้วยกัน² หน้าที่ดังกล่าวนี้ นายชิน ชุมรม อัครเลขาธิการของท่านเขียนไว้ในหนังสือ วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 ดังนี้คือ

1. เป็นประธานคณะกรรมการที่ปรึกษาส่วนองคการของรัฐ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-1.

² สัมภาษณ์ นายชิน ชุมรม.

2. เป็นเลขาธิการสภาความมั่นคงแห่งชาติ
3. เป็นประธานกรรมการสาขาปรัชญา สภาวิจัยแห่งชาติ
4. เป็นประธานกรรมการร่างสุนทรพจน์และรายงาน
5. เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาเกี่ยวกับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาฝ่ายการ เบื้องและการศึกษา
6. เป็นประธานกรรมการร่างโรงละครแห่งชาติ
7. เป็นประธานอนุกรรมการจัดสร้างที่พิทักษ์เขาใหญ่
8. เป็นประธานผู้ควบคุมผู้ตรวจสอบผลปฏิบัติตามแผนและโครงการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ
9. เป็นประธานผู้ควบคุมการแปลสุนทรพจน์
10. เป็นกรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติ
11. เป็นประธานกรรมการมหาวิทยาลัยฝ่ายบริหาร สภาการศึกษาแห่งชาติ
12. เป็นประธานกรรมการพิจารณาให้รางวัลแก่ผู้คิดค้นหรือประดิษฐ์ของใหม่ใช้ในราชการ
13. เป็นรองประธานกรรมการพัฒนาการเขาใหญ่
14. เป็นกรรมการข้าราชการมหาวิทยาลัย (ก.ม.)
15. เป็นกรรมการพัฒนาการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
16. เป็นกรรมการพิจารณากร่างกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์
17. เป็นกรรมการสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ
18. เป็นกรรมการธรรบชาติอุทยาน
19. เป็นกรรมการบัญญัติศัพท์ภาษาไทย
20. เป็นกรรมการสภามหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
21. เป็นกรรมการมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
22. เป็นกรรมการสภาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย
23. เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์
24. เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิมหาวิทยาลัยศิลปากร
25. เป็นกรรมการพิจารณากำหนดคนโยบายค่าไฟฟ้า
26. เป็นเลขาธิการรัฐธรรมนุญ

27. เป็นกรรพการสร้างเครื่องอิศริยาภรณ์ตระกูลใหม่ (ราชไมตรีภรณ์) และตำแหน่งอื่น ๆ อีกหลายตำแหน่ง ซึ่งเป็นความลับทางราชการ เป็นคน¹ นอกจากหน้าที่สำคัญดังกล่าวแล้ว ยังต้องมีหน้าที่สั่งราชการแทน นายกรัฐมนตรี เกี่ยวกับหน่วยราชการต่อไปนี้คือ

1. สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
2. สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี
3. สำนักบริหารของนายกรัฐมนตรี
4. กรมประชาสัมพันธ์
5. สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา
6. สำนักงานคณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดิน
7. มหาวิทยาลัยศิลปากร²

งานที่ปฏิบัติในตำแหน่งหน้าที่ปลัดบัญชาการนั้นมีเป็นจำนวนมาก ต้องทำทั้งกลางวันกลางคืน แทบจะไม่มีเวลาพักผ่อนเลย บ่อยครั้งที่ต้องไปปฏิบัติหน้าที่ในต่างจังหวัด คุณหญิงประภาพรพรหม วิจิตรวาทการ พยายามหักทวงห้ามปราม ไม่ให้ทำงานหนักมากเกินไป ให้มีเวลาได้พักผ่อนบ้าง แต่เนื่องจากงานที่ต้องทำมีมาก ท่านจึงไม่มีเวลาได้พักผ่อน ร่างกายของตราครุฑอย่างหนักมาตลอด 3 ปี โดยไม่มีเวลาพักผ่อนเลยเช่นนี้ จึงส่งผลให้ทรนลงอย่างมาก

ต่อมาปลายปี พ.ศ. 2504 ราว ๆ เดือน ตุลาคม ท่านล้มป่วยด้วยโรคหัวใจ ระยะแรก ๆ ได้พักรักษาตัวอยู่ที่บ้าน แต่ด้วยการไม่หยุดนิ่งของท่าน อาการจึงเริ่มทรุดหนัก แพทย์ต้องรีบนำเขารักษาที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ที่ศิษย์ธนารัตน์ จอมพล

¹อิน ฐุมภุม, "พคศรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า 19-20.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

สถิตย์ ชนะรัชต์ ออกคำสั่งจัดแพทย์พิเศษควบคุมการรักษาพยาบาล 4 ท่าน คือ หลวงพิศพาทยพิทยาเขต อธิบดีปลัดกระทรวงสาธารณสุข ผู้เชี่ยวชาญด้านรังสี นายแพทย์สมาน จาคีวินี ผู้เชี่ยวชาญด้านสัลยกรรมหัวใจ ศัลยตรี พร พิถกนก ผู้เชี่ยวชาญทางอายุรศาสตร์เกี่ยวกับหัวใจ และนายแพทย์เวช จากโรงพยาบาล กิรีราช โดยจอมพล สถิตย์ ชนะรัชต์ รับเป็นคนไขส่วนตัวของท่านด้วย

หลวงวิจิตรวาทการ รักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าประมาณ 4 เดือนเศษ ราวกลางเดือนมีนาคม พ.ศ. 2505 อาการป่วยของท่านค่อยๆ เบาลขึ้น คณะแพทย์ก็อนุญาตให้กลับมาพักรักษาตัวที่บ้านได้ โดยกำชับให้พักผ่อนมาก ๆ ให้ออกกำลังกายเกินบางวันจะเล็กน้อย และห้ามทำงานหนักเป็นอันขาด โดยเฉพาะงานเกี่ยวกับหนังสือ

ระหว่างรักษาตัวอยู่ที่บ้านนั้น อาการของท่านดีขึ้น ทำท่านจะหายก็พอดี ได้รับคำปรารภจาก จอมพล สถิตย์ ชนะรัชต์ ว่าอยากจะให้โรงละครแห่งชาติเปิดขึ้นในวันที่ 10 ตุลาคม พ.ศ. 2505 ซึ่งเป็นวันครบรอบ 4 ปีของคณะปฏิวัติ ท่านก็ขออนุญาตนายแพทย์ประชุมเรื่อง "การสร้างโรงละครแห่งชาติ" คณะแพทย์ตรวจอาการและอนุญาตให้ประชุมได้ ท่านจึงจัดการประชุมขึ้นที่บ้านของท่าน ที่รอยเกษม ถนนสุขุมวิท อำเภอพระโขนง จังหวัดระนอง ในวันพฤหัสบดีที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2505 เริ่มตั้งแต่เวลา 10.00 นาฬิกา

เรื่อง "การสร้างโรงละครแห่งชาติ" นั้น นายชิน จุฑารุณ เขียนไว้ในหนังสือ วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 ว่า

... คณะกรรมการสร้างโรงละครแห่งชาติที่โคเชาร่วมประชุม คือ

1. พลเอก ท่านปลัดบัญชาการ เป็นประธาน
2. อธิบดีกรมศิลปากร เป็นรองประธาน
3. รองอธิบดีกรมศิลปากร เป็นกรรมการ
4. หลวงยุคตเสวีวิวัฒน์ เป็นกรรมการ
5. นายเชกส บุณย์วิจิติ เป็นกรรมการ
6. ม.จ. ยาใจ จิตรพงษ์ เป็นกรรมการ
7. ม.ร.ว. มิตราภรณ์ เกษมศรี เป็นกรรมการ

8. นายอิสสระ วิวัฒนานนท์ เป็นกรรมการ
 9. นายศิลป์ พีระศรี เป็นกรรมการ
 10. นายคำเนิน รตานนท์ เลขานุการ¹

ความตอนหนึ่งในที่ประชุมเขียนไว้ว่า

การประชุมในวันนั้น ฯพณฯ ทานปลัดฯ ก็ต้องเห็นเห็น้อยในการประชุมมีใ้ช้อย เพราะต้องหยิบยกปัญหาต่าง ๆ ขึ้นมาพิจารณา เช่น เรื่อง เครื่องทำความเย็น เครื่องกำเนิดไฟฟ้ามาบนเวที ตลอดจนเก้าอี้ภายในโรงละคร ซึ่งยังมีไม้มีการจัดทำตัวอย่างใด และใ้ คุยที่นิจพิจารณา แต่ก็หาสำเร็จลงไม่ในวันนั้น การพิจารณาก็สิ้นสุดลงเมื่อเวลาประมาณ 12.00 น. และขอประชุมต่อในวันรุ่งขึ้นเพียง 4 คน เท่านั้นเอง คือ

1. ฯพณฯ ทานปลัดบัญชาการ เป็นประธาน
2. อธิบดีกรมศิลปากร เป็นกรรมการ
3. หลวงยุกตเสวีวิวัฒน์ เป็นกรรมการ
4. นายอิสสระ วิวัฒนานนท์ เป็นกรรมการ

การประชุมใดดำเนินไปตามเวลาเดิม คือจาก 10.00 น. ถึง 12.00 น. ปรากฏผลว่า การพิจารณาในครั้งหลังนั้น เห็นอันว่าเสร็จเรียบร้อยทุกประการ หน้าที่ของ ฯพณฯ ปลัดบัญชาการ ก็คือจะต้องทำรายงานเสนอ ฯพณฯ ทานนายกรัฐมนตรี เพื่อทราบและอนุมัติเท่านั้น

ในการประชุมทั้ง 2 วัน คณะแพทย์ซึ่งมีพลตรีพร พิทักษ์ และข้าราชการโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ก็ไ้มาตรวจอาการทั้ง 2 วัน ตามรายงานของเครื่องวัดการเต้นของหัวใจ

¹ชิน ชุมรม, "ประวัติ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ," หน้า 29.

ตลอดจนความคันโลหิตก์เป็นไปตามปกติ ไม่มีอาการรุนแรงแต่
ประการใด ทุกคนจึงพากันโล่งใจไป เพราะงานที่ อาณา ท่าน
ปลัดฯ ได้รับปากต่อ อาณา ท่านนายกรัฐมนตรี ได้เสร็จสิ้นไป
แล้ว ...¹

อวสานแห่งชีวิต

รุ่งขึ้นวันเสาร์ที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2505 เวลา 2 นาฬิกาเศษ ๆ หลวง
วิจิตรวาทการ ตื่นขึ้นมา เพื่อจะทำงานเกี่ยวกับโรงละครแห่งชาติให้เสร็จสิ้น ก็รู้สึก
หอบ ไตกรวากับคุณหญิงและธิดาของท่านว่า เมื่อคืนวันพฤหัสบดีก็หอบ แต่วันนี้หอบมาก
กว่า และหายใจไม่ค่อยออก คุณหญิงรีบโทรศัพท์ไปบอกแพทย์ประจำตัว คณะแพทย์มา
พร้อมกัน ฉีดยาให้ แล้วให้นอน เมื่อเห็นว่าหลับดีแล้ว คณะแพทย์บอกว่าไม่เป็นไรแล้ว
ก็ลากลับ พอราว 6.00 นาฬิกาเศษ ก่อนสว่างท่านตื่นขึ้นมา บอกอย่างเดิมว่า "หายใจ
ไม่ค่อยออก" พุดได้เพียงเท่านั้น ท่านก็แน่นิ่งไป คุณหญิงได้ตามนายแพทย์มาว่าอากาศ
ตรีสหัส จุลกะรัตน์ กับแพทย์หญิง ประภัสสร จุลกะรัตน์ น้องสาว ซึ่งมีบ้านอยู่ในซอย
เดียวกัน ได้รับมาช่วยบำบัดแต่เหลือความสามารถของแพทย์ทั้งสอง และไม่ทันจะเรียก
คณะแพทย์ประจำตัวที่กลับไปเมื่อ 2 นาฬิกาเศษมารักษาได้ทัน

หลวงวิจิตรวาทการ ถึงแก่กรรมด้วยความสงบ ด้วยโรคหัวใจ เมื่อวันที่เสาร์
ที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2505 เวลาประมาณ 6.35 นาฬิกา ที่บ้านพักเลขที่ 22 ซอย
เกษม ถนนสุขุมวิท อำเภอพระโขนง กรุงเทพมหานคร รวมสิริอายุได้ 63 ปี 7 เดือน
20 วัน²

หลังจากหลวงวิจิตรวาทการ ถึงแก่กรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

² สัมภาษณ์ นายชิน ทุมธุม.

พวงมาลา และบำเพ็ญพระราชกุศลในวันเสาร์ที่ 7 และ และวันอาทิตย์ที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2505 รวม 2 วัน¹

วันเสาร์ที่ 31 มีนาคมตอนบ่ายประมาณ 17.00 นาฬิกากระผม ได้ประกอบพิธีรดน้ำศพ ที่บ้านน้อยเกษม ถนนสุขุมวิท มีคณะรัฐมนตรี และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายทหาร ตำรวจ และพลเรือน ไปร่วมประกอบพิธีรดน้ำศพกันเป็นจำนวนมาก อาทิ จอมพล. สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี พลตรี กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ รองนายกรัฐมนตรี พลเอกถนอม กิตติขจร² รองนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม พล. เอกประภาส จารุเสถียร³ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย และคณะรัฐมนตรี ตลอดจนบรรดาญาติมิตรและผู้รู้จักคุ้นเคย ตลอดจนระยะเวลาที่ประกอบพิธีรดน้ำศพนั้น สำนักพระราชวังได้มาศึกษาลองขณะ⁴ เพื่อเป็นเกียรติแก่ท่านอยู่ตลอดเวลา จนกระทั่งประกอบพิธีบรรจุกศพเสร็จเรียบร้อยแล้ว⁵

ศพของ หลวงวิจิตรวาทการ นั้น นอกจากจะได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บำเพ็ญพระราชกุศลแล้ว ยังได้รับการบำเพ็ญกุศลทุกศพจากคณะรัฐมนตรี กองทัพบก กองทัพอากาศ กรมศิลปากร สำนักงานปลัด สำนักนายกรัฐมนตรี ครอบครัว และญาติ เป็นคน จนกระทั่งถึงวันพุธที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2505 จึงเคลื่อนศพออกจากบ้าน เวลา 13.00 นาฬิกา ไปสู่เมรุหน้าเขมร ราชอิสรโยธาภิรักษ์ วัดเทพศิริน-

¹ คุตตกิจประภาพรรณ วิจิตรวาทการ, "คำปรารภ," วิจิตรวาทการอนุสรณ์. ใน วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 1 หน้า 3.

² อธิบดีนายกรัฐมนตรี สิ้นอำนาจไปเมื่อเดือน ตุลาคม 2516.

³ อธิการบดีกรมตำรวจ สิ้นอำนาจไปพร้อมกับจอมพล ถนอม กิตติขจร.

⁴ เครื่องศพที่ซึ่งควยหนังทั้งสองข้างแล้วโยนควยหว่าย.

⁵ สิ้น ชุมชุม, เรื่องเดิม.

ทราวาส¹ ศพหลวงวิจิตรวาทการ ได้รับการบรรจุโกศไม้สิบสอง² พร้อมกับประดับเฟื้อง เป็นเกียรติยศ³

รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2505 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ⁴ โดยมีจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ในนาม คณะรัฐมนตรี เป็นเจ้าภาพ⁵

มรดกกรรมของ หลวงวิจิตรวาทการ นับว่าเป็นการสูญเสีย นักปราชญ์ นักรัฐศาสตร์-การทูต นักประพันธ์ นักการศึกษา นักจิตวิทยา นักปรัชญา นักประวัติศาสตร์ นักหนังสือพิมพ์ นักบริหาร นักสังคมสงเคราะห์ นักศาสนา นักพูด และนักแต่งเพลง คนสำคัญของประเทศไทยไปคนหนึ่ง⁶

¹ กำหนดการบำเพ็ญกุศลทุกสัปดาห์, " วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม 2 หน้า 137

² ทำด้วยไม้แกะสลักลวดลายขอมหมักเหล็บบ ทรงไม้สิบสอง ฝ่ายออกทรงมงกุฏ ปิดทองประดับกระจกสี

³ เสือียร พันธรังษี, "พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการ ...," หน้า 5.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵ คุณหญิงประภาพรทรง วิจิตรวาทการ, "คำปรารภ," หน้า 3.

⁶ สัมภาษณ์ นายเสืียร พันธรังษี.